

**ÖZBEKİSTAN CUMHURİYETİ: İNŞASI,
GELİŞİMİ VE TÜRK DEVLETLERİ POLİTİKASI
(1991-2023)**

**2023
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER**

Gulrukh DADAKHON KHASAN

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali ASKER**

**ÖZBEKİSTAN CUMHURİYETİ: İNŞASI, GELİŞİMİ VE TÜRK
DEVLETLERİ POLİTİKASI (1991-2023)**

Gulrukh DADAKHON KHASAN

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali ASKER**

**T.C.
Karabük Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında
Yüksek Lisans Tezi
Olarak Hazırlanmıştır**

KARABÜK

Ağustos 2023

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	5
DOĞRULUK BEYANI	6
ÖNSÖZ	7
ÖZ.....	8
ABSTRACT.....	9
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	11
ARCHIVE RECORD INFORMATION	12
KISALTMALAR	13
ARAŞTIRMANIN KONUSU	15
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	15
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	16
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM	16
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	17
BİRİNCİ BÖLÜM	18
1. 20. YÜZYILIN BAŞLARINDA ÖZBEKİSTAN	18
1.1. Özbek Devlet Geleneği: Tarihi Gelişim Süreçleri	18
1.2. Modernleşme Süreci.....	27
1.3. 20. Yüzyıl Başlarında Kurulan Devletler	31
1.3.1. Ekim Devrimine Giden Yol ve Türklerin Mücadelesi	31
1.3.2. Bolşevik İhtilali ve Türkistan Türkleri	33
1.3.3. Orta Asya Cumhuriyetleri Arasında Sınırların Belirlenmesi	36
1.4. SSCB Bünyesinde Birlik Cumhuriyeti Statüsünü Kazanması	40
1.5. Özbekistan'da Sovyet Rejiminin İnşası	41
1.5.1. Sovyet Sistemi Doğrultusunda Siyasi ve İdari Yapılanma	41

1.5.1.1. Sovyet Komünist Partisi.....	41
1.5.1.2. Özbekistan SSC'nin Komünist Partisi	43
1.5.2. Sovyetler'in Özbekistan SSC'de Ekonomi Politikası.....	45
1.5.3. Sovyetler'in Özbekistan SSC'de Sosyo-Kültürel Politikaları	49
1.5.3.1. Eğitim Politikası.....	50
1.5.3.2. Dil Politikası	53
1.5.3.3. Din Politikası	55
İKİNCİ BÖLÜM.....	59
2. SSCB'NİN YIKILIŞI VE ÖZBEKİSTAN'DA YÖN ARAYIŞLARI.....	59
2.1. Sovyetler Birliği'nin Dağılma Sürecine Geçişi	59
2.1.1. Gorbaçov ve Reformu	59
2.1.2. Özbekistan SSC'de Yaşanan Karmaşa Dönemi ve Sorunlar	61
2.1.2.1. Fergana Faciası.....	63
2.1.2.2. Oş Çatışması 1990.....	66
2.2. Bağımsız Özbekistan Cumhuriyetinin Kuruluşu.....	68
2.2.1. Birlik Halk Hareketi.....	68
2.2.2. İstiklale Giden Süreçte Olayların Seyri: Kerimov ile Muhalefet	71
2.2.3. Özbekistan'ın Bağımsızlığı.....	73
2.3. Devlet Yapısı ve Anayasal Sistemin İşleyişi.....	74
2.3.1. Siyasi Rejim Değişikliği.....	74
2.3.2. Özbekistan'ın Anayasal Sistemi	76
2.3.2.1. Siyasi Yapı.....	80
2.3.2.2. Yasama	81
2.3.2.3. Yürütme.....	82
2.3.2.4. Yargı	84
2.3.2.5. Anayasanın Değiştirilmesi Usulü	85
2.4. İslam Kerimov Dönemi İç ve Dış Politikanın Temel Yönleri.....	86
2.4.1. İç Politika.....	86
2.4.1.1. İslam Kerimov Yönetimi.....	86
2.4.1.2. İslam Kerimov ve Muhalefet	90
2.4.2. İslam Kerimov Dönemi Dış Politika.....	92
2.4.2.1. İslam Kerimov'un Dış Politika Seyri.....	93
2.4.2.2. Komşu Devletlerle Sınır ve Su Sorunları	97

2.5. Şevket Mirziyayev'in İktidara Gelişi ve Reform Girişimleri.....	99
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	104
3. BAĞIMSIZ CUMHURİYET DÖNEMİ DIŞ POLİTİKA VE TÜRK DÜNYASI	104
3.1. SSCB Sonrası Dönemde Orta Asya'nın Jeopolitik Durumu	104
3.2. Şevket Mirziyayev Dönemi Dış Politika.....	110
3.3. Türk Dünyasında İş Birliği ve Entegrasyon Süreci	116
3.3.1. Türk Dünyası Kavramı.....	116
3.3.2. Türk Dünyası Birliği Düşüncesinin Ortaya Çıkışı	118
3.3.3. Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığı Sonrası Entegrasyon Çabaları	120
3.4. Türk Devletleri Teşkilatı	124
3.4.1. Kurumsallaşmaya Doğru: Zirveler Süreci.....	124
3.4.2. Türk Konseyi/Türk Keneşi.....	138
3.4.3. Türk Devletleri Teşkilatı ile İlişkili Kuruluşlar.....	154
3.4.3.1. Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı: TÜRKSOY	154
3.4.3.2. Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA)	156
3.4.3.3. Uluslararası Türk Akademisi (UTA).....	158
3.4.3.4. Türk Kültür ve Miras Vakfı	160
3.4.3.5. Türk İş Konseyi	161
3.4.4. TDT ve Özbekistan.....	162
3.4.4.1. Özbekistan'ın TDT'ye Üyeliğinin Önemi ve Teşkilatın Özbekistan Açısından Anlamı	162
3.4.4.2. Özbekistan'ın Türk Devletleri Teşkilatı'na Yönelik Tutumu ...	175
3.5. Özbekistan ve Türk Cumhuriyetleri Arasında İş Birliği: Olanaklar, Fırsatlar ve Zorluklar	181
3.5.1. Özbekistan-Türkiye.....	181
3.5.2. Özbekistan-Azerbaycan	193
3.5.3. Özbekistan-Kazakistan	203
3.5.4. Özbekistan-Kırgızistan	208
3.5.5. Özbekistan-Türkmenistan	214
SONUÇ	221
KAYNAKÇA.....	229

TABLÖLÄR LİSTESİ	252
ŞEKİLLER LİSTESİ	253
ÖZGEÇMİŞ	254

TEZ ONAY SAYFASI

Gulrukh DADAKHON KHASAN tarafından hazırlanan “ÖZBEKİSTAN CUMHURİYETİ: İNŞASI, GELİŞİMİ VE TÜRK DEVLETLERİ POLİTİKASI (1991-2023)” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Ali ASKER

.....

Tez Danışmanı, Uluslararası Siyaset Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 05/05/2023

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Fevzi GÜVEN (KBÜ)

.....

Üye : Prof. Dr. Ali ASKER (KBÜ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Turgay DÜĞEN (NÖHÜ)

.....

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Müslüm KUZU

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Gulrukh DADAKHON KHASAN

İmza :

ÖNSÖZ

Yüksek lisans eğitimim ve çalışmalarım boyunca beni cesaretlendiren, yoluma ışık tutan, tez yazım süreci zarfında çalışmalarına rehberlik eden ve desteklerini esirgemeyen kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Ali ASKER'e sonsuz teşekkür ederim. Tez savunma jürimde yer alarak önemli eleştiri ve değerli tavsiyelerde bulunan saygıdeğer Dr. İbrahim Fevzi GÜVEN ve Dr. Turgay DÜGEN'e teşekkür ederim.

Tüm hayatım boyunca benim yanımda olan, kararlarımı destekleyen, eğitim hayatımda maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen bu hayattaki en büyük şansım değerli aileme sevgi, saygı ve şükranı bir borç bilirim. Çalışmalarında bana ilham olan ve yardımlarını esirgemeyen arkadaşlarıma, tez yazım sürecinde yükümü paylaşan, tüm zorlukları benimle göğüsleyen ve gücüme benden daha çok inanan sevgili eşim Yağser Akgün'e teşekkürlerimi sunarım.

ÖZ

Özbekistan, köklü bir devlet geleneğine sahip olup tarih boyunca birçok güçlü devlete ev sahipliği yapmıştır. Özbekistan'ın içinde yer aldığı bölge jeopolitik konumu itibarıyla bir çekim merkezi haline gelerek çeşitli güç odaklarının rekabetlerine sahne olmuştur. Türkistan'ın kaderini şekillendiren bu mücadelelerden biri, emperyalist gayelerini gerçekleştirmek üzere güneye ilerleyen Çarlık Rusya'sının bu toprakları ele geçirmesi olmuştur. 19. yüzyılın sonlarına doğru Rusya İmparatorluğu'nun sömürgesi haline gelmesiyle Özbekistan, köklü devlet geleneğinin kesintiye uğradığı bir döneme girmiştir. Bu süreçte bölge, sosyo-kültürel alanlarda Rusya'nın ağır asimile politikalarına maruz kalmıştır. Belki de bu politikaların en ağırı Türkistan bütünlüğünün parçalanması olmuş olup, Türklerin tarihinde derin izler bırakmıştır.

Sovyetler Birliği'nin yıkılması dünyanın siyasi haritasında önemli değişikliklerin yaşanmasına ve uluslararası sistemde yeni devletlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Orta Asya'da ortaya çıkan devletlerden biri olarak Özbekistan, uzun yıllar devam eden sömürgecilik döneminin ardından, bağımsız ulus-devlet statüsüne kavuşmuştur. Özbekistan'ın birinci Cumhurbaşkanı İslam Kerimov demokratikleşmeye geçiş sürecinde başarılı olmadığı gibi iç politikada otoriter lider olarak tanınmıştır. Güvenlik ve istikrar mekanizmalarına dayalı bir dış politika şekillendiren Kerimov uluslararası ilişkilerde çekingen tutum sergilemiştir. En üzücü olan husus da devlet başkanının Türkiye ve Türk dünyasıyla yakın ilişkiler geliştirmekten kaçınması olmuştur. 2016 yılında Şevket Mirziyayev'in göreve başlamasıyla ülke içinde reformlar başlatılırken dış siyasette de büyük dönüşümler yaşanmıştır. Dinamik dış politika sergileyen Mirziyayev'in en önemli girişimleri Türk dünyası kapsamında işbirliği ve entegrasyonu desteklemesidir. 2019 yılı Özbekistan'ın Türk Devletleri Teşkilatı'na üye olması tarihi bir olay olarak kayıtlara geçmiştir. Zira, uzun yıllar bu örgüte mesafeli duran Özbekistan'ın üyeliği Türk dünyasında bütünlüğün pekişmesi açısından son derece önemlidir.

Anahtar kelimeler: Özbekistan; Türk Cumhuriyetleri; Mirziyayev; Özbekistan Dış Politikası; Türk Dünyası; İşbirliği

ABSTRACT

Uzbekistan has a deep-rooted state tradition and has hosted many powerful states throughout the history. Its geopolitical location has made the region a center of power along the history, therefore it has witnessed rivalry of various power groups. One of these struggles that shaped the fate of Turkestan was the seizure of these lands by Tsarist Russia, which moved towards south to realize its imperialist goals. After becoming a colony of the Russian Empire towards the end of the 19th century, Uzbekistan entered a period in which its deep-rooted state tradition was interrupted. In this process, the region was exposed to Russia's heavy assimilation policies in socio-cultural areas. Perhaps the most severe of these policies was the disintegration of the integrity of Turkestan, which left deep traces in the history of the Turks.

The collapse of the Soviet Union caused significant changes in the political map of the world and led to the emergence of new states in the international system. As one of the states that emerged in Central Asia, Uzbekistan has gained the status of an independent nation-state after the long-lasting colonial period. The first President of Uzbekistan, Islam Karimov was not successful in the transition to democratization and was recognized as an authoritarian leader in domestic politics. Karimov, who shaped a foreign policy based on security and stability mechanisms, displayed a reserved attitude in international relations. The saddest thing was that the head of state avoided developing close relations with Turkey and the Turkic world. With the inauguration of Shavkat Mirziyoyev in 2016, not only were reforms initiated within the country, but major transformations were also occurred in foreign policy. The most important initiatives of Mirziyayev, who pursues a dynamic foreign policy, is to support cooperation and integration within the Turkic world. Uzbekistan's membership of the Organization of Turkic States in 2019 was called as a historic event. Because the membership of Uzbekistan, which has kept its distance from the organization for many years, is extremely important in terms of strengthening the integrity of the Turkic world.

Keywords: Uzbekistan; Turkic Republics; Mirziyoyev; Foreign Policy of Uzbekistan; Turkish World; Cooperation

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Özbekistan Cumhuriyeti: İnşası, Gelişimi ve Türk Devletleri Politikası (1991-2023)
Tezin Yazarı	Gulrukh DADAKHON KHASAN
Tezin Danışmanı	Prof. Dr. Ali ASKER
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	29/08/2023
Tezin Alanı	Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	254
Anahtar Kelimeler	Özbekistan; Türk Cumhuriyetleri; Mirziyayev; Özbekistan Dış Politikası; Türk Dünyası; İşbirliği

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Republic of Uzbekistan: Establishment, Development and Policy of Turkic States (1991-2023)
Author of the Thesis	Gulrukh DADAKHON KHASAN
Advisor of the Thesis	Prof. Dr. Ali ASKER
Status of the Thesis	Master's Degree
Date of the Thesis	29/08/2023
Field of the Thesis	Department of International Relations
Place of the Thesis	UNIKA/IGP
Total Page Number	254
Keywords	Uzbekistan; Turkic Republics; Mirziyoyev; Foreign Policy of Uzbekistan; Turkish World; Cooperation

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AB	: Avrupa Birliği
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AEB	: Avrasya Ekonomik Birliği
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BM	: Birleşmiş Milletler
CICA	: Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia (Asya'da İşbirliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı)
Çev.	: Çeviren
DHP	: Demokratik Halk Partisi
DEİK	: Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu
ECO	: Ekonomik İşbirliği Örgütü
EXPO	: Exposition (Dünya Fuarı)
GUUAM	: Georgia, Ukraine, Uzbekistan, Azerbaijan, Moldova
GFP	: Global Firepower
GSYİH	: Gayrı Safı Yurt İçi Hasıla
HES	: Hidroelektrik Santral
IMF	: Uluslararası Para Fonu
İKÖ	: İslam Konferansı Örgütü
KP	: Komünist Parti
KGB	: Devlet Güvenlik Komitesi (Комитет государственной безопасности)
KGAÖ	: Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü
KKTC	: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

Md.	: madde
NATO	: Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü (North Atlantic Treaty Organization)
NEP	: New Economic Policy
ÖZKP	: Özbekistan Komünist Partisi
ÖİH	: Özbekistan İslami Hareketi
pp.	: pages
p.	: page
RSFSC	: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
ss.	: sayfalar
s.	: sayfa
SNB	: Milli Güvenlik Servisi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
ŞİO	: Şanghay İşbirliği Örgütü
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TÜRKPA	: Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi
TÜRKSOY	: Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı
TDT	: Türk Devletleri Teşkilatı
TTSO	: Türk Ticaret ve Sanayi Odası
TİKA	: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TRACECA	: Avrupa-Kafkasya-Asya Taşımacılık Koridoru
UN DESA	: United Nations Department of Economic and Social Affairs (Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal İşler Departmanı)
UNESCO	: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu)
UTA	: Uluslararası Türk Akademisi

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Tez çalışmasının konusu “Özbekistan Cumhuriyeti: İnşası, Gelişimi ve Türk Devletleri Politikası (1991-2023)” olarak belirlenmiştir. Özbekistan, gerek coğrafi konumu gerek tarihi geçmişi, ekonomik olanakları ve doğal kaynakları bakımından Orta Asya’nın önemli devletlerinden biridir. Köklü bir devlet geleneğine sahip olan Özbekistan 19. yüzyılın sonlarına doğru Rusya’nın sömürgesi altına girmiştir. Sovyet Rusya’sı döneminde Türkistan bütünlüğünün kalıcı bir şekilde parçalanması Türklerin kaderinde derin yaralar açmıştır. Sovyet sonrası dönemde ülke içinde sınır, su sorunları ve etnik çatışmalar gibi çeşitli gerginlikler boy göstermiştir. Ülkenin birinci Cumhurbaşkanı Kerimov’un iç politikası otoriter nitelikli olup dış politikası güven odaklı olmuştur. Mirziyayev’in iktidara gelişiyle birlikte iç ve dış politikada kayda değer gelişimler yaşanmıştır. Bilhassa Özbekistan’ın Türk dünyasıyla karşılıklı işbirliği ve bölgesel entegrasyona karşı olumlu tutum sergilemesi büyük ehemmiyet arz etmektedir. Nitekim Özbekistan olmadan gerçek bir Türk dünyası birliğinden bahsetmek mümkün değildir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu araştırma, Özbekistan’ın inşası, gelişimi ve Türk devletleri politikası konularını daha derinlemesine anlamak ve analiz etmek amacıyla yapılmıştır. Orta Asya’nın kalbinde yer alan Özbekistan, son derece önemli devletlerden biridir. Gerek nüfusu, ordusu, jeopolitik önemiyle gerek zengin doğal kaynakları, kadim tarihi ve yüksek turizm potansiyeliyle Türk dünyasının kritik öneme sahip bir parçası olmasının yanı sıra küresel güçlerin de giderek ilgi odağı olmayı başarması Özbekistan’ın incelenmesini gerekli ve önemli kılmaktadır. Ayrıca uzun yıllar mesafeli duran Özbekistan’ın, iktidar değişikliğiyle Türk dünyası çerçevesinde işbirliğini geliştirmeye yönelik politika yürütmesi kamuoyu tarafından heyecan ve hayranlıkla izlenmektedir. Türk dünyasının tamamlayıcı parçası olan Özbekistan’ın giderek bu sahada etkin rol alması Türk devletleri politikası ve Türk dünyasındaki kendine özgü yerinin incelenmesi ihtiyacını doğurmaktadır. Araştırmanın temel amacı Özbekistan’ın bağımsızlık öncesi ve sonrası süreçlerinde yaşanan gelişmeleri, iç ve dış ilişkilerdeki evrimi ortaya koymak ve Türk dünyasındaki benzersiz konumunu aydınlatmaktır. Bu konuda literatürdeki boşluğu kısmen doldurarak bilimsel bir katkı sağlamak ve ışık tutmak amaçlanmaktadır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu tez çalışmasında sayısal ve istatistiksel verilere başvurularak durum tespiti yapmak suretiyle nicel araştırma yöntemi kullanılmış olmasına karşın ağırlıklı olarak nitel araştırma yöntemine başvurulmuştur. Tarama-inceleme metodu kullanarak alan kaynakları üzerinden literatür taraması yapılmıştır. Analiz yöntemi olarak nitel araştırmanın temel analitik araçlarından biri olan süreç takibi izlenmiştir. Kaynak toplama amacıyla Özbekistan’a seyahat gerçekleştirilememesinden dolayı basılı kaynak ve elektronik ortamda yer alan gerek Türkiye’de gerekse yurtdışında yayımlanan tüm kaynaklara ulaşılmaya çalışılmıştır. Konuya ilişkin Türkçe, Özbekçe, İngilizce, Rusça ve Azerbaycan Türkçesinde yazılan kitap, tez, bilimsel makale, tebliğ, rapor, Merkezi ve Uluslararası İstatistik Kurumu verileri, basın yazıları, analiz yazıları ve resmi internet sitelerinde bulunan bilgilerden yararlanılmıştır. Ayrıca birincil kaynak olarak Türk Devletleri Teşkilatı Zirve Bildirileri incelenmesinin yanı sıra çeşitli anlaşmalar, sözleşmeler, protokoller gözden geçirilmiş ve Özbekistan Anayasası analiz edilmiştir.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Tez bağlamında aşağıdaki sorulara yanıt aranmaya çalışılmıştır:

- Özbekistan’ın tarihi gelişim seyri nasıl ilerlemiş ve Özbekistan’da “Ceditizm-Ceditçilik” olarak adlandırılan modernleşme süreci nasıl gerçekleşmiştir?
- Sovyet döneminde Özbekistan’ın durumu, ülkede Sovyet rejiminin inşası, Sovyetlerin Türkistan’da izlediği sömürge politikaları ve yerel halkın direnişi?
- Sovyetlerin yıkılışı döneminde Özbekistan’da yaşanan karmaşa dönemi nasıldır?
- Kerimov iç ve dış politikası hangi temeller üzerinde oluşmuştur?
- Kerimov’un Türk devletleri çerçevesinde entegrasyona mesafeli yaklaşmasının ana sebepleri nelerdir?

- Mirziyayev'in iktidara gelişiyle ülke i ve dış siyasetinde yaşanan değişim ve gelişimler?
- Kerimov ve Mirziyayev i ve dış politikasındaki farklı özellikler nelerdir?
- Türk dünyası çerçevesinde bölgesel entegrasyon rneği olan Türk Devletleri Teşkilatı'nın kurumsallaşma aşaması ve gelişim seyri?
- Özbekistan'ın bağımsızlıktan bu yana Türk devletleri kapsamında ikili ve çoklu işbirliği ve entegrasyona karşı tutumu?
- Özbekistan'ın Türk dünyası btnlğindeki bilhassa TDT bağlamındaki vazgeçilmez yeri ve teşkilatın Özbekistan için taşıdığı anlam nedir?

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARşILAşILAN GÜÇLÜKLER

Özbekistan'ın tarihsel evrimi, bağımsızlık öncesi ve sonrası gelişim süreçleri ve ülkenin bağımsızlıktan bu yana Türk devletleri politikası çalışma kapsamı dahilindedir. Bu bağlamda Sovyetlerin genelde Orta Asya özelde Özbekistan politikası, bağımsızlık sonrası ülke içi ve dışında yaşanan gelişmelerin yanı sıra Özbekistan'ın Türk dünyasındaki önemi ve Türk devletleri çerçevesinde işbirliği ve entegrasyona karşı yaklaşımı ele alınmıştır. Ayrıca, tez yazımı sürecinde Özbekistan'a seyahat gerçekleştirilememesinden dolayı bölge kaynaklarını yakından inceleme fırsatı elde edememe durumu karşılaşılan güçlükler olarak ifade edilebilir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. 20. YÜZYILIN BAŞLARINDA ÖZBEKİSTAN

1.1. Özbek Devlet Geleneği: Tarihi Gelişim Süreçleri

Türk tarihinde kritik öneme sahip olan Özbekler, Türkistan'daki en kadim ve en kalabalık olan, zengin tarih ve kültüre sahip Türk boyundan oluşan etnik gruptur. Çok eskiden beri varlığını sürdüren bu etnik grup sonradan Özbek ismiyle anılmaya başlanmıştır.¹ Özbekler ismini Cengiz Han'ın oğlu Cuci Han'ın hanedanından gelen Özbek Han'dan almıştır. Özbek terimi etnisiteyi ifade etmeyip Altın Orda Hükümdarı Özbek Han'ın (1312-1347) yönettiği kitleye verilen bir isimdir. Özbek Han kendi askerlerine “Özbekiyan” devlete de “Özbek devleti” ismini vermiştir. Böylece ilk zamanlar şahıs ismi olarak bilinen Özbek, sonradan bir Türk topluluğunun ismi haline gelmiştir.²

Özbek Han'ın soyundan gelen Ebu'l-Hayr Han (1428-1468) döneminde Özbek devletinin temelleri atılmıştır. Ebu'l-Hayr Han, devleti güçlendirerek Türkistan'ın yarısına hakim olmayı başarmıştır. Özbek devletinin kuvvetlenmesini gören güçlü Moğol kabileleri Özbek Türklerine saldırmaya başlamıştır. Yoğun istilalar sonucunda Özbekler zayıflamaya başlamış, Ebu'l-Hayr Han'a bağlı sultanlar da Han'dan ayrılarak kuzeye doğru göç etmişlerdir.³ Bölünmeler ve Moğolların yarım asra kadar süren saldırı ve istilaları Özbeklerin son derece yıpranmasına neden olmuştur. Sonunda Ebu'l-Hayr Han 1468'de yenilgiye uğramış ve vefat etmiştir.⁴

Ebu'l-Hayr Han'ın torunu Muhammed Şeybani Han'ın 1500 yılında tahta çıkmasıyla Özbekler için yeni bir dönem başlamıştır. Büyük zaferler elde eden Şeybani,

¹ Zebiniso Kamalova, “Özbeklerin Ulusal Oluşumu”, *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, 2017, (ss.160-173), s.160.

² Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2018, 8. Baskı, s.233.; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev. Hasan Eren), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976, s.195.; Timurlan Omorov, “Türkistan'daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları”, *TÜBAV Bilim Dergisi*, 2012, Cilt:5, Sayı:2, (ss.7-18), s.8.

³ Kuzeye doğru göç eden bu Türkler Kazaklar olarak adlandırılır.

⁴ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, 4. Baskı, s.310.

Özbekleri yeniden toparlayarak eski kuvvetine kavuşturmuştur. Timurlular'dan Babür Şah'ı yenerek Türkistan'a hakim olması devletin temellerini sağlamlaştırmıştır. 1500 yılında Buhara'yı, 1501'de Semerkant'ı, (1503) Belh'i, 1507'de Herat'ı kontrolü altına alan Şeybani bölgede bir güç haline gelmiştir. Ancak Horasan'da yükselmekte olan diğer bir kuvvet, Safevi devletinin hükümdarı Şah İsmail idi. Karşı karşıya gelen iki güç arasında 1510 tarihinde savaş meydana gelmiş ve bunun sonucunda Şeybani Han yenilerek hayatını kaybetmiştir.⁵ Bu savaş sırasında Osmanlıların İran'a karşı Özbeklere yardım ettikleri bilinmektedir ancak bu yardım, yenilgiyi önleyememiştir. Şeybani'nin Şah İsmail'le karşılaşmadan önce Kazak Türkleriyle yaptığı savaşlar da onu fazlasıyla yormuştur.⁶

1510'da savaşı kaybetmeleri, ardından tekrar Babür'ün saldırısına uğramalarına rağmen Özbekler kendini toparlayabilmişse de aralarında ortaya çıkan bölünmelere engel olamamışlardır. Şeybani Hanlığı zayıflamaya başlamasının ardından Buhara'da Mangıtlar, Hive'de Kungratlar, ve Hokand'da Mingler olmak üzere üç Özbek hanedanı bölgeyi yönetmeye başlamıştır.⁷ Böylece Özbekler, ortaya çıkan önemli Buhara (1500), Hive (1512) ve Hokand (1710) merkezli üç hanlıklarda kilit rol oynamaya devam etmişlerdir.⁸ İlk aşamalarda Hanlıklar ileri noktalara gelmiş olsalar da ilerleyen zamanlarda bütünlüğü koruyamamışlardır. Hanlıkların birbirlerine karşı üstünlük mücadelesi vermesiyle birlikte her Hanlığın kendi içinde entrikalarla uğraşmak zorunda kalması Hanlıkların gücünü zayıflatmış ve neticede dış tehlikelere açık duruma gelmişlerdir. Türkistan'ın karışık günlerinde Osmanlı devleti hanlıklara yardımcı olmaya çalışmış hatta Hindistan'daki Türk hakimiyetinin başkanı Şah Cihan'dan Özbek hanları arasındaki kavgalarda arabuluculuk yapmasını rica etmiş ve Şah Cihan da isteği yerine getirmiştir.⁹

⁵ Füsün Kara, *Özbekistan Tarihi* (1917-1991), (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi), 1999, s. 4-5.; Mark Dickens, "The Uzbeks", 1990, p.2. Not: Bu kaynağa elektronik ortamda erişilmiştir. Bkz: https://www.academia.edu/436104/The_Uzbeks [Erişim tarihi: 12.06.2023].

⁶ Saadettin Yağmur Gömeç, s.239-240.

⁷ Turhan Dilmaç, *Özbekistan'da Ulus Kimlik-Dış Politika İlişkisi*, Ötüken Neşriyat A.Ş. İstanbul, 2019, s.24

⁸ Mark Dickens, p.3.

⁹ Mehmet Saray, s.312.

Hanlıklar kendi aralarında srtmeler yaarken Rusya Türkistan'a yönelik yayılmacı siyasetini uygulamak üzere harekete geçmişti. Bu plan doğrultusunda 1552 yılında Kazan Hanlığı 1556 senesinde de Astrahan Hanlığını ele geçirmişti.¹⁰ İki hanlığın ele geçirilmesiyle Türkistan'ın işgali için uygun zemin hazırlanmıştır. Çarlık Rusya'sının Kazak steplerini de ele geçirmesiyle Türkistan sınırlarına yaklaşması karşısında  hanlığın ortak dmanlarına karşı birlik olmayıp iktidar mücadelesine devam etmeleri ne yazık ki sonlarını getirmiştir.¹¹

Kırım Savaş'ında (1854-1856) yenilen Rusya, Orta Doğu'dan umudunu keserek bütün gücüyle Orta Asya'ya yönelir. Rusya işgal ettiği topraklarda sağlam kaleler inşa ederek ilerlemiş ve 1852 yılında Çin ile imzalanan Gula Anlaşması ile Türkistan'ın işgali için hazırlıklar tamamlanmıştır.¹² Türkistan'ın işgali için stratejik öneme sahip olan Akmesit kalesinin alınması gerekliydi. Bunun zerine Ruslar 1852'de Akmesit'e saldırmalarına rağmen kale dmemi başarılı bir şekilde savunulmuştur. Ancak söz konusu kaleye önem veren Ruslar, General Perovskiy önderliğinde kaleyi dört taraftan kuatarak almayı baarmıtır. Taarruz sırasında kaleye gönderilen teslim olun notasında yer alan yazılar Rusların amacını tam olarak açıklamaktadır: *“Ruslar buraya ne bir gün için, ne de bir yıl için gelmişlerdir, bilkis ebediyyen burada kalmak için gelmişlerdir ve geri ekilmeyeceklerdir.”*¹³ Rusya, Türkistan bölgesini sistemli ve programlı bir şekilde işgal etmeyi gerçekleştirmek için önce 1858-59 yıllarında bölgenin siyasi, iktisadi, stratejik özelliklerini içeren rapor hazırlanması için İgnatiyev başkanlığında heyet göndermiştir. İgnatiyev raporunda Rusya'nın bu ülkeleri hemen igale balaması gerektiğini zira bölgede yeterince ihtilafın olduğu ve Rusya'nın tek yapması gerekenin ihtilafı körükleyerek devletleri birbirine düşürmek olacağını belirtmiştir.¹⁴ Bütün hazırlıklarını tamamlayan Rusya, 1864 yılında ilk olarak Hokand Hanlığı'na saldırmıtır. Bu saldırı esnasında Hokand Hanlığıyla ihtilaf içinde olan Buhara

¹⁰ Selim ztrk, *The Bukharan Emirate and Turkestan Under Russian Rule in The Revolutionary Era: 1917-1924*, (İhsan Doğramacı Bilkent University Department of International Relations Master's Thesis), 2012, s.30.

¹¹ Alaeddin Yalıncaya, *Sömürgecilik ve Pan-İslamizm Işığında Türkistan (1856-1922)*, Divan Kitap Matbaacılık, İstanbul, 2021, s.40.

¹² Füsun Kara, s.8.

¹³ Mehmet Saray, s.314.

¹⁴ Alaeddin Yalıncaya, s.60.

Hanlığı'nın desteğini almıştır. Hanlık, Alim Kul komutasında elinden geldiğince savunmada bulunmuş olsa da yeterli donanımına sahip olunmadığından Hanlığın direnci kırılmış ve Rusya Taşkent'i ele geçirmiştir. Batı dünyasının bu işgaller için Rusya'dan cevap beklemesi üzerine Prens Gorçakof, 1864'te işgal gerekçesini belirten şöyle bir deklarasyon yayınlamıştır:

Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiçbir sosyal organizasyonu olmayan, yarı vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medeni olan devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medeni olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmıştır. Hudut bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Verilen ceza çabuk unutulmuş ve geri çekilmemiz bir nevi zayıflık addedilmiştir. Çünkü Asyalılar, görünür ve hissedilir kaba kuvvetin haricinde hiçbir şeye hürmet göstermemişlerdir. Onun içindir ki, biz, şu iki şıktan birini seçmek durumunda kaldık: Ya verdiğimiz bütün emekler, elde ettiğimiz ticari menfaatler ve sınır boylarında kurduğumuz emniyet tertibatlarını unutup her şeyden vazgeçecektik veya bu vahşi Orta Asya memleketlerinin derinliklerine yürüyecektik. Rusya bu ikinci şıkkı tercih mecburiyetinde kaldı, tıpkı Amerika Birleşik Devletleri'nin Kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cezayir'de, Hollanda'nın kolonilerinde yaptıkları gibi.¹⁵

Hokand Hanlığı'nın alınmasının ardından Ocak 1866'da General Çernayev, Buhara Emirliği'ne karşı beklenmedik bir savaş başlatmıştır. Rusların yenilmesi üzerine ordunun başına General Romanovskiyy getirilmiştir. Buhara ordusu başarısız olmuş ve Hocent Ruslar tarafından ele geçirilmiştir. Buhara barış yapmak istemişse de Rus tarafı kabul etmemiştir. Sonunda 1868'de İngiltere ve Osmanlı'dan yardım gelmemesiyle Buhara Hanlığı da mağlubiyete uğramış ve Rusya'nın ağır isteklerini de yerine getirmek zorunda kalmıştır.¹⁶ 1873 yılında General Kaufman komutasındaki Rus ordusu Buhara ve Hokand sonrası Hive Hanlığı'na saldırmıştır. Hiveliler her ne kadar mücadele etmiş olsa da savaş Rusya'nın zaferiyle sonuçlanmıştır. Hatta Hive Hanı savaş sonunda ağır anlaşmayı kabul etmek zorunda kalmıştır. Anlaşmaya göre savaşın sorumlusu Hanlığın kendisi olarak gösterilmiş ve Rusya'ya tazminat ödeyeceği belirtilmişti. Yine anlaşmaya göre Rusya uygun gördüğü yerlerde askeri üsler kurabilecekti, Rus ticaret kervanları serbestçe dolaşacak, Rus tüccarlar vergi vermeden mallarını satabilecekti.¹⁷

¹⁵ Ali Eravcı, "Tarihsel Süreçte Özbekistan", *Özbekistan*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2021, (ss.1-24), s. 8-9.

¹⁶ Hamdam Sodiqov, Narzulla Jo'rayev, *O'zbekiston Tarixi*, «Sharq» Nashriyot-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahririyati, Toshkent, 2011, s.117-121.

¹⁷ Füsün Kara, s.10-11.

Çarlık Rusya'nın Türkistan coğrafyası işgallerine paralel olarak 1865 tarihinde Orenburg Genel Valiliği'ne bağlı, merkezi Taşkent olan, sınırları Issık Gölü'nün batısından Ural nehrine kadar uzanan Sirderya nehrinin uzandığı coğrafyada Türkistan Bölgesi-Eyaleti oluşturuldu.¹⁸ Ancak Türkistan Oblastı'nın Orenburg idaresinden ayrılması konusunda çalışmalar başlatılarak 1867 yılında yeni bir kanunla Taşkent merkezli müstakil Türkistan Genel Valiliği kurulmuştur. General Kaufman atanan ilk Türkistan valisi olmuştur.¹⁹

Türkistan topraklarını ele geçiren Ruslar kendi yönetim sistemlerini uygulamaya geçirmeye başlamışlardır. Türkistan Genel Valiliği'ne atadıkları kukla yöneticilerle Türkistan'ı istedikleri gibi kontrol etmekte ve bölgeyi yerli idareciler aracılığıyla ağır vergiler alarak zayıflatmaktadırlar.²⁰ Türkistan topraklarına Rus göçmenleri yerleştirilerek bölge Ruslaştırılmaya çalışılmış aynı zamanda Türkler arazilerinden mahrum bırakılmıştır. Bölge halkı bunun gibi çeşitli siyasi, sosyo-ekonomik, kültürel baskılara maruz kalmıştır. Bu despot yönetime karşı zaman zaman ayaklanmalar gerçekleştiyse de Ruslar tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Rus hakimiyetine karşı direnmelerinde üç faktör büyük rol oynamıştır. Bunlar İslam dini, Türkçülük şuuru ve aydınlanma olmuştur. Türkistan'daki din adamlarının halk üzerinde büyük etkisi vardı. Hatta Rus yöneticileri kendilerine karşı ayaklanma çıkartabileceklerini düşündüklerinden din adamlarına karşı pek ses çıkartamamışlardır. Diğer önemli etken olan Türkçülük şuuru da bölge Rus yönetimine geçtikten sonra daha da güçlenmiş ve Ruslara karşı büyük direnç kaynağı olmuştur.²¹ Diğer önemli etken aydınlanma hareketidir. Türkistan halkının aydın kesimleri toplumun geri kalmışlığının farkındaydı. Söz konusu geri kalmışlığı önlemek için Ceditçilik-Aydınlanma Hareketi adı verilen entelektüel bir akım başlatmışlardır. Bu doğrultuda hem dini hem seküler ilimleri barındıran Usul-i Cedit okulları açılmıştır. Söz konusu okul, eğitimli bilinçli gençler yetiştirmeyi amaç edinmiştir. Dönemin önde gelen Türk-İslam düşünürü Gaspıralı

¹⁸ Hayri Çapraz, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011, Sayı:24, (ss.51-78), s.70.

¹⁹ Hatice Kerimov, *Türkistan Genel Valiliği'nde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Tezi), 2019, s. 53-54.

²⁰ Ali Eravcı, s.11.

²¹ Mehmet Saray, s.327.

İsmail'in fikirleri Ceditçileri büyük ölçüde etkilemiş, onların ilham kaynağı olmuştur.²² Bu aydınlanma hareketi halkın politik anlamda uyanmasını da sağlamıştı. Böylece halk teşkilatlanarak Ruslara karşı hakları için mücadele etmiştir.

1917 tarihinde Rusya'da ihtilalin ardından rejim değişikliğinin gerçekleşmesiyle birlikte Türkistanlıların bağımsızlığı için bir umut kıvılcımı oluştuysa da onlar için değişen bir şey olmamıştır. İhtilal esnasında istiklale kavuşacaklarını umut ederek genç Buharalılar-Ceditçiler birtakım vaatler veren ihtilalcilere-Bolşeviklere destek vermişlerdir. İhtilalden hemen sonra Türkistanlılar vaatlerin yerine getirilmesini beklerken kaderleri Ruslar tarafından çoktan belirlenmişti. Ruslar ihtilalin Rus işçileri ve askerleri tarafından yapıldığını belirterek “yerli halk kendilerine verdiklerimizle yetinmelidir” demişlerdir. 1917 tarihinde Rusya'nın yayınladığı beyannameyle kandırılmışlardı. Söz konusu beyanname “Rusya'daki bütün halkların eşitlik ve hakimiyet hakkı, ahalinin kendi mukadderatını bizzat tayini, halkların milli ve dini inançlarının serbestçe tatbiki, Rusya'daki milli azınlıklara kendi devletlerini kurabilme hakkı” gibi konular içermekteydi. Kandırıldıklarını sonradan fark etseler bile iş işten geçmişti. Zira, Türkistan bölgesi 1918 tarihinde Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak ilan edilmiştir.²³

Milletlere eşitlik ve kendini yönetme hakkı tanıyacağına söz veren Sovyet rejiminin de Çarlık rejiminden farksız olduğu hatta daha da despotça yönetme amacıyla olduğu Türkler tarafından kısa zamanda anlaşılmıştı. Hürriyet ve istiklal isteğinden vazgeçmeyen halk, Ruslara karşı “Basmacılık hareketi” olarak bilinen yeni bir istiklal mücadelesi başlatmıştır. Enver Paşa'nın Türkistan'a gelmesinin ardından lider olarak hareketin başına geçmesiyle bu milli mücadeleye yeni bir hız kazandırmıştır. Tüm çabalarıyla mücadele veren hareket ilk başlarda başarılı olmuşsa da yeterli donanımın tedarik edilememesi Basmacıların yenilgisiyle sonuçlanmıştır.²⁴

Türkler milliliği korumak için savaş alanının yanında fikri anlamda da mücadele vermişlerdir. Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin kurulmasının

²² Murat Yıldız, “Türkiye-Özbekistan Siyasi İlişkileri”, *20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara, 2021, (ss.247-284), s.250.

²³ Saadettin Yağmur Gömeç, s.248-249.

²⁴ Mehmet Saray, s.347-351.

ardından Münevver Karı, Turar Rıskulov, Sultan Galiyev gibi şahsiyetler komünist sistemi altında milli “Türkistan Birliği” kurmak için çalışmalar yapmaktaydılar. Türkistan birliği çalışmalarını Türkiye Cumhuriyeti de desteklemekteydi. 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa Türkistan Millî Birliği’nin kurulması için Buhara’ya Türkiye Büyük Millet Meclisi üyesi İsmail Suphi Beyi göndermiştir.²⁵ Ancak Türklerin bu mücadelesi Rusları endişelendirmiştir. Rusya, Özbek-Kazak, Özbek-Türkmen arasında sürtüşmeler meydana getirerek halkları birbirinden ayırmak istemiştir. Rusya 1924’te Taşkent’te kongre düzenleyerek Türkistan birliğinin kurulmasını engellemek için Özbek, Kazak, Türkmen delegeleri birbirine karşı kışkırtmıştır. Türkistan’ın önde gelen şahsiyetlerinden Sultan Hoca, Rus oyununu fark ederek delegelere şöyle hitap etmiştir: *“Türkistan’ı ayrı ayrı cumhuriyetlere bölmek istiyorlar. Halbuki Özbek, Türkmen vb. gibi milletlerden ve bunların ayrılmasından bahsetmek mümkün değildir. Milliyet tasnifinde Türk boylarına Özbek ve Türkmen sıfatları yakıştırarak Türkler parçalanmak isteniyor”* diyerek delegeleri uyarmıştır. Ancak Ruslar, Türk halkları arasına nifak sokmayı başarmıştı. Türkistan’daki komünist partiler Rus komünist partisine müracaat ederek ayrı cumhuriyetler halinde yaşamak istediklerini bildirmişler ve Rus tarafı da isteği kabul ederek ayrı cumhuriyetlerin kurulacağını (12 Haziran 1924) ilan etmiştir. Böylece Türkistan parçalara ayrılarak Tacikistan Muhtar SSC’yi de içine alan Özbekistan SSC, Kazak, Türkmen, Kırgız Cumhuriyetleri ortaya çıkmıştır. Ancak daha sonra Tacikistan 1929’da Özbekistan’dan ayrılmış Karakalpakistan 1936’da özerk cumhuriyet olarak Özbekistan’a dahil edilmiştir.²⁶

Sovyet Rusya, parçalanan Türk cumhuriyetlerinde milli kimliklerinden uzaklaştırmak ve Sovyet tipi insan yaratmak için kültürel asimilasyon uygulamalarına başlamıştır. Bu doğrultuda Usul-i Cedit okulları kapatılarak Sovyet halk okulları açılmıştır. Sovyet ideolojisine göre düzenlenen bu okullarda Türk halkları birbirinden ayrı milletlermiş gibi lanse edilmekteydi. Müfredat ve ders kitapları Moskova’daki Sovyet komünist partisi tarafından onaylanmaktaydı. Türk kültürü ve tarihiyle alakalı her şey yasaklanmıştı.²⁷ Türklerin dünü, kadim tarihi ve kim oldukları unutturulmaya çalışılıyordu. Türkçe ve İslami kelimelerin kullanılması yasaklanarak Rusçanın

²⁵ Ali Eravcı, s.14-15.

²⁶ Mehmet Saray, s.354-355;

²⁷ Mehmet Saray, s.361.

kullanılması zorunlu hale getirilmiştir. Ancak Rusya'nın uyguladığı kültür emperyalizmi, bu doğrultuda yapılan baskılar toplumun tepkisine neden olmuştur. Özbek Türkleri tarihine ve milli değerlerine sıkı bir şekilde bağlı olmaları sebebiyle asimile edilmeleri kolay olmamış, Ruslar ciddi dirençle karşılaşmıştır. Abdülhamid Çolpan, Abdullah Kadiri, Abdurrauf Fıtrat gibi yazarlar milli kimlik ve değerlerine sahip çıkmaya çalışmış Sovyet'in asimilasyon politikasına ciddi tepkiler göstermiştir. Ancak onlar gibi dönemin gerçeklerini eserlerinde yansıtan, korkusuzca milli duygularını dile getiren yazar ve şairler çeşitli suçlamalar gerekçe gösterilerek sürgüne, toplama kamplarına gönderilmiş veya ölüme mahkum edilmiştir.²⁸ Sovyetler büyük tasfiye hareketini başlatarak Türkçü zihniyete sahip olan herkesi idam etmiş ya da tutuklamıştır. Bu tasfiye sonucunda halka güç veren, bilinçlendiren çok sayıda Özbek aydınları, edebiyat insanları hayatını yitirmiştir.²⁹

Sovyet Rusya, Türkistan'da kültürel asimilasyonun yanında iktisadi sömürgeciliğe de başvurmuştur. Rusya'nın en önemli amaçlarından biri Türkistan'ın yeraltı ve yerüstü zenginliklerini ele geçirmek ve ekonomik olarak kendine bağlamaktır. Özbekistan, Sovyet Rusya'nın hammadde kaynağı olarak görülmekteydi. Özellikle pamuk üretimine son derece önem verilmiştir. Hammaddeler, tahıl ürünleri, yer altı zenginlikleri Rusya'ya Rusya'nın kendi belirlediği düşük fiyatta satılmaktaydı. Türkistan'da hammaddeyi işleyecek teknoloji olmadığı için işlenmiş maddeleri Rusya'dan Rusya'nın belirlediği yüksek fiyattan almak zorundaydılar. Özbekistan kendi kaynakları üstünde herhangi bir yetkiye sahip olmamasının yanı sıra ekonomik olarak Rusya'ya bağımlı hale getirilmiştir.³⁰

Rusya II. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında başarısız olması sebebiyle Avrupa'daki birçok fabrikasını Orta Asya'ya taşımıştır. Bu sebeple Türkistan'da hızlı bir şekilde işçi sınıfı artmıştır. Zengin kaynaklara sahip olan Özbekistan'da endüstrileşme hareketi başlamıştır. Ülkede çimento fabrikaları, kimya sanayi ve elektrik santralleri kurulmuştur. Böylece ülke diğer Türk cumhuriyetlerine nazaran ekonomik olarak daha

²⁸ Хамидов О.А., *История Узбекистана*, Термезский государственный университет кафедра истории Узбекистана, Термез, 2016, с. 97-98.

²⁹ Ali Eravcı, s. 16.

³⁰ Füsün Kara, *Rusya'nın Orta Asya'ya (Türkistan) Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi*, İksad Yayınevi, 2021, s.150-151.

çok gelişim göstermiştir.³¹ Ancak Rusya Özbekistan'ın ekonomik refahını kendi çıkarları doğrultusunda kullandığından dolayı Özbek halkı bu refaktan yararlanamamıştır.

1980'lere gelince Sovyetler Birliği çeşitli ekonomik, sosyal, siyasi sorunlar sebebiyle çöküş dönemine girmiştir. 1985 tarihinde Mihail Gorbaçov'un iktidara gelmesiyle yeni bir dönem başlamıştır. Gorbaçov ülkeyi çöküşten kurtarmak için yeni bir çözüm olan Glasnost ve Perestroyka reformunu ortaya atmıştır. Ancak bu politika umulmadık sonuçlar doğurmuştur. Glasnost reformunun haberleşme ve bilgi edinmeyi mümkün kılmasından dolayı Birlik ülkeleri arasında milliyetçi ayaklanmalar baş göstermiştir.³² 1988 yılında Özbekistan'da da Sovyetlere karşı maddi ve manevi değerleri korumak için Dedehan Hasan, Abdurrahim Polat, Zahir Alam gibi birkaç aydın öncülüğünde Birlik Halk Hareketi kurulmuştur. Hareket ilk faaliyetini 1989 yılında gerçekleştirmiştir. Özbekçenin devlet dili haline getirilmesini konu edinen bu faaliyet sonrasında Hareket tüm ülkede etkili olmaya başlamıştır.³³ Bu esnada 1989 yılında Özbekistan Komünist Partisi Birinci Sekreterliğine İslam Kerimov getirilmiştir. Söz konusu tarihte Özbekistan'da bazı sıkıntılar yaşanmıştır. Türkistan'da milliyetçi hareketlerin ortaya çıkmasından dolayı Ruslar, Türklerin milli devlet kurma planlarını baltalamak için Türk halkını birbirine düşürmek istemiştir. Özbekler ve Ahıska Türkleri arasında Fergana faciası olarak bilinen kargaşa meydana gelmiştir. Ardından 1990 yılında Oş kentinde Özbek-Kırgız çatışması ortaya çıkmıştır. Olaylar o kadar büyümüştür ki ancak Kızıl Orduyu yardıma çağırarak durdurulabilmiştir. Çatışmaların dindirilmesinden sonra 20 Haziran 1990 tarihinde Özbekistan Yüksek Sovyet'i egemenliğini ilan etmiştir. 19-20 Ağustos 1991 yılında Moskova'da başarısız olan askeri darbenin ardından Sovyetler Birliği dağılmaya başlamış ve Birlik ülkeleri birer birer bağımsızlığını ilan etmiştir. Özbekistan Yüksek Sovyet'i da 31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlık bildirgesini duyurmuş ve 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir.³⁴

³¹ Saadettin Yağmur Gömeç, s.261.

³² Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s.683.

³³ R. Tanku Bulduk, *Bağımsız Özbekistan'ın Demokratikleşme Süreci ve Sorunları*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 1996, s.58.

³⁴ Ali Eravcı, s.19-20.; Murat Yıldız, "Türkiye-Özbekistan Siyasi İlişkileri", *20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara, 2021, (ss.247-284), s.253.

1.2. Modernleşme Süreci

Çarlık Rusya'sı ve akabinde Sovyetler Birliği'nin Türkistan'a hâkim olmasıyla 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında bölgede çeşitli reformlar gerçekleştirilmiştir. Rusya, Türkistan bölgesinde altyapı yatırımları yaparak modernleşmeyi teşvik etmiştir. Bu modernizasyon projesi doğrultusunda ekonomiye büyük katkısı olan demiryolu ağları inşa edilmiş ve genişletilmiştir. Bunun yanı sıra yeni yollar yapılmış, baraj ve sulama kanalları inşa edilmiştir. Türkistan'ı sanayileştirmek adına çeşitli fabrikalar, işletmeler kurulmuş madencilik faaliyetleri arttırılmıştır. Tarım sektöründe de birçok yenilikler yapılmıştır. Bunların en önemlisi de bölgede tahıl üretimini azaltarak pamuk üretiminin arttırılmasının teşvik edilmesi olmuştur. Pamuk ekimine öncelik veren hükümet, pamuk mahsullerini genişletmek için yoğun çaba sarfetmiştir. Böylece pamuk üretimi Türkistan'da tarım sektörünün temel taşı haline gelmiştir. Eğitim alanında da modernizasyon süreci başlatılarak ilkokullar, liseler, üniversiteler açılmıştır.³⁵

Türkistan bölgesinde gerçekleştirilen söz konusu reformlar, modernizasyon teşebbüsleri diğer sömürgeci devletlerde de olduğu gibi Rusya'nın emperyalist gayelerini hayata geçirmek üzere uygulanmıştır. Kendi çıkarlarını muhafaza etmeyi, Türkistan'da daha güçlü konuma sahip olmayı ve egemenliğini sağlamlaştırmayı hedeflemiştir. Kaldı ki yapılan yatırımlar Rus kesiminin lehine olmuş Türkistan'daki yerli halkın çoğu yararlanamamıştır.³⁶ Rusya Türkistan'da yürüttüğü sömürü politikasının bir parçası olarak ekonomik çıkarlarını sağlamak üzere demiryolu ağının inşasını gerçekleştirmiştir. Rus yönetimi demiryolu inşasıyla hem bölgenin kaynaklarını kolay ve hızlı bir şekilde sömürebilmeyi hedef almış hem de askeri seferberlikleri gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. Bu reform, Rusya'nın bölgedeki nüfuzunu arttırmak ve

³⁵ Татьяна В. Котюкова, “Туркестан в дискурсе фронтирной модернизации Российской Империи в конце XIX – начале XX в.”, *Ислам в современном мире*. 2015. Том 11. № 1, (с.43-54), с.44,48.

³⁶ Hamilton Academics, <https://academics.hamilton.edu/central-asian-history/keller-russian-turkestan-modernization> [Erişim tarihi: 20.04.2023].

kontrolünü sağlamlaştırma amacıyla gerçekleştirilen stratejik bir hamle olmuştur.³⁷ Diğer reformlardan biri yukarda da bahsedildiği gibi bölgede fabrikalar kurulması olmuştur. Türkistan'da fabrikalar inşa ederek bölge hammaddelerini işleyerek Rusya için ürünler üretmesi ve ekonomik fayda sağlanması amaçlanmıştır. Rus yönetimi endüstriyel kontrolü elinde tutma amacıyla Türkistan halkının fabrikalara sahip olmasına izin vermemiştir. Bu da yerel halkın ekonomik haklardan faydalanamamasına sebep olmuştur.³⁸ Ayrıca Rusya tarım sektörüne de sözde bölge halkı lehine yenilikler getirmiştir. Rus yönetimi yabancı pamuk ithaline ödediği yüksek maliyetten kaçınmak için Orta Asya'da pamuk yetiştiriciliğine önem vermiştir. Pamuk üretiminin artmasıyla birlikte hububat ekimi azaltılmıştır. Rusya'dan ithal edilen buğday ve arpa 1892'den 1907'ye yüzde 80 artış göstermiştir. Türkistan kendi topraklarında elde edebileceği hububat ürünlerini Rusya'dan temin etmeye başlamış ve Moskova'nın dokuma fabrikaları için pamuk üretimine yönelmiştir. Kendi ihtiyaçları için üretim yapmak yerine bölge, Rusya'nın istekleri doğrultusunda hareket etmek zorunda kalmıştır.³⁹ Rusya'nın bölgede gerçekleştirdiği diğer reformlardan biri olan eğitim reformu, Rus yönetiminin sömürgeci gayeleri doğrultusunda şekillenmiştir. Rusya, bölge halkının kültürünü, dili, dini, milli kimliğini bastırmak ve halkı Rus kültürüne entegre etme amacıyla Rus okulları açmıştır. Bu uygulamayla Rus hükümeti kolayca yönetilebilecek nesiller yetiştirmeyi hedeflemiştir.⁴⁰

Türkistan halkı, Rus hakimiyetinin siyasi, ekonomik, kültürel baskısı altında yaşamaktaydı. Emperyalist devletin egemenliği altına girmeleri, baskılar gölgesinde yaşamaları, maddi ve manevi sömürüye tabi kalmalarının temelinde bölgenin geri kalmışlığı yatmaktaydı. Eğitimsizlik, bölge halkının güçsüz ve sömürüye açık hale gelmesine neden olmuştur. Ve bu durum, farkındalık kazanan bölge halkı içinde milli

³⁷ Нодир Якубжанов, “Из истории железной дороги Туркестанского края”, *Karadeniz*, 2015, № 27, (сс .210-226), с.212.

³⁸ Füsün Kara, *Rusya'nın Orta Asya'ya (Türkistan) Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi*, İksad Yayınevi, 2021, s.52.

³⁹ Füsün Kara, s.51.

⁴⁰ Audrey L. Altstadt, “Nationality Education Policy in The Russian Empire and The Soviet Union”, *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, 1989, vol:10, no:2, (pp. 450-463), p. 451.

uyanışı tetiklemiştir. İşbu uyanış Ceditçilik hareketi olarak ortaya çıkmıştır.⁴¹ 19. yüzyıl başlarında başlayıp 20. yüzyılda gelişerek devam eden Ceditçilik akımı Kırım Tatarları tarafından eğitim reformu olarak başlatılan sonradan domino etkisi yaratarak diğer alanlara da sıçrayarak siyasi ve ideolojik hareket haline gelmiştir. Cedit hareketinin öncülerinden İsmail Gaspıralı geleneksel eğitim sistemini eleştirmiş ve medreselerdeki eğitimin yetersiz kaldığını öne sürerek dini ilimlerin yanı sıra pozitif bilimleri de barındıran Usul-i Cedit okulları açmıştır.⁴² İslamiyet’i doğasından sapmadan çağın değişen ihtiyaçlarına uyacak şekilde yorumlanması gerektiğini ileri sürmektedir. Zamanın sorunlarına çözüm üretebilmenin tek yolunun modern eğitim sistemiyle mümkün olabileceği görüşündeydi. Gaspıralı eğitimin hayatın her alanında belirleyici rol oynadığını savunmaktadır. Rusya’nın kültürel asimilasyonuna karşı direnç kazanmanın, milli bilincin uyanmasının ancak eğitim yoluyla gerçekleşebileceğine inanmaktadır. Gaspıralı “Tercüman” (1883) gazetesini yayınlarak fikir ve görüşlerini geniş kitlelere ulaştırmayı hedeflemiştir. Türkistan bölgesinde de birçok kişi söz konusu gazeteyi okuyarak Gaspıralı’nın fikirlerini benimsemiş ve onlara ilham kaynağı olmuştur. Böylece hareket 20. yüzyılın başlarında Türkistan’a yayılmış ve büyük değişiklik ve yeniliklere yol açmıştır.⁴³

Rusya’nın egemenliği altına giren Türkistan halkı siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel baskıların yanı sıra bölgenin geri kalmışlık sorunuyla karşı karşıya kalması reformu kaçınılmaz kılmıştır. Dönemin koşulları incelendiğinde Ceditçilik faaliyetine ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Yetersiz eğitim veren ve yozlaşmaya başlayan dönemin medreselerinin durumunu şu şekilde belirtmek mümkündür:

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Türkistan’da çok sayıda mektep ve medrese faaliyet göstermekteydi. Hatta Buhara medreseleri birçok belde için hala cazibe merkezi olma özelliğini koruyordu. Bunun yanı sıra, Türkistan Genel Valiliği’nde de mektep ve medrese sayısı her geçen gün artış gösteriyordu. Türkistan’ın göçebe toplumları olan Kazak, Kırgız ve Türkmenlerde bile daha çok Tatarların etkisiyle genişleyen İslam’la birlikte mektep ve medreselerin sayısı çoğalmaktaydı. Fakat bütün bu sayısal artışa rağmen Türkistan halkı cehaletle baş edemiyordu. Mektep ve medreselerin zamana ayak uyduramamasından dolayı,

⁴¹ Gülcennet Öztürk, “Türkistan’da Ceditçilik ve Basın Faaliyetleri”, *İletişim Çalışmaları Dergisi*, 2016, Sayı:1, (ss.95-115), s.97.

⁴² Bazarbayev Kanat Kaldybekovich, Tursun Hazret, Sadykova Raikhan, “Jadidism as an Educational System and a Political Movement in Turkestan (Central Asia)”, *International Education Studies*, 2013, Vol. 6, No. 1, (pp.85-94), p.85-86.

⁴³ Kanat Kaldybekovich Bazarbayeva, Gumadullayeva Assel, RustambekovaMuhabbat, “Jadidism Phenomenon In Central Asia”, *Procedia- Social and Behavioral Sciences*, 2013, (pp. 876 – 881), p.877.

bu geleneksel eğitim kurumları yeterli olamıyordu.⁴⁴

Söz konusu yetersizlikler sebebiyle bölgede reformlar gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Türkistan'da Ceditçilik akımının yayılmasında en önemli faktörlerden biri Cedit okullarının açılması olmuştur. Tatar aydınlar tarafından Türkistan'da bulunan Tatar çocukları için açılan Usul-i Cedit okulları sonradan tüm Türkistanlıları kapsayacak şekilde genişlemiştir. Rus okullarının yükselişiyle aynı döneme denk gelen Cedit okulları Rus okullarına nazaran daha başarılı olmuştur. 1910 yılında Taşkent'te sekiz Rus okulu mevcutken buna karşılık on altı yeni usul okul bulunmaktaydı. 1911 senesinde Hokand'da 162 öğrenci ile iki Rus okulu faaliyet gösterirken buna karşı 530 öğrenci ile sekiz Cedit okulları bulunmaktaydı. 1898 yılında Taşkent'te ilk kez Tatar Kız Mektebi açılmıştır.⁴⁵ Kız okulunun açılması bölgedeki kadınların eğitimine yönelik atılmış en büyük adımlardan biri olmuştur. Eğitimli kadınlar, eğitimli toplumun temel taşıını oluşturur. Eğitimli toplum ise güçlü devletlerin oluşmasına katkı sağlar.

Cedit okullarının sayısı yıldan yıla artarak devam etmiş, halk tarafından yoğun ilgi görmüştür ve bu da Rus okullarının statüsünü düşürmüştür. Cedit okulu öğrencileri elde ettikleri başarılarıyla yeni usul eğitimin hem geleneksel hem Rus eğitim sisteminden daha etkili olduğunu kanıtlamışlardır. Ceditçiler modern eğitim sistemi getirdiler ancak İslam'a karşı değildiler. İslamiyet'i, bazı cahil müminlerin getirdiği dalalet ve hurafelerden arındırmaya, medrese ve mekteplerde yeni bir eğitim metodu oluşturmaya çalışmışlardır. Bu da bazı gerici mollaları rahatsız etmekte ve yenilikçileri dinsizlikle itham etmekteydiler.⁴⁶ Bu değişiklikleri toplum için tehlikeli olarak gören ve eski düzenin devam etmesini isteyenler Kadimciler-muhafazakarlar olarak tanınmaktadır. Kadimciler okullardaki eğitim reformuna karşı çıkmış, kadınların eğitim almasını ve seküler bilimlerin gereksiz olduğunu savunmuşlardır.⁴⁷ Ancak Ceditçiler reformları hayata geçirirken karşılaştıkları zorluklara rağmen inandıkları yolda

⁴⁴ Gülcennet Öztürk, s.98.

⁴⁵ Mehmet Alpargu, Muhammed Bilal Çelik, "Özbek Hanlıkları", *Özbekistan*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2021, (ss.27-81), s.79.

⁴⁶ Muhiddinov Sunnatullo Inoyatovich, "A New Look at the Activities of Jadid Schools in Turkestan", *International Journal of Trend in Scientific Research and Development*, 2021, vol:5, issue:4, (pp.862-865), p.863.

⁴⁷ Ahmet Kanlıdere, "Rusya Türklerinde Fikir Hareketleri", *Orta Asya Türk Tarihi*, Eskişehir, 2011, (ss.168-190), s.173.

kararlılıkla ilerlemişlerdir. Türkistan Cedit hareketinin rehberleri olan Münevver Karı, Mahmut Hoca Behbudi, Abdurrauf Fıtrat, Çolpan, Ubeydullah Hocayev, Feyzullah Hocayev gibi şahsiyetler Türkistan'ın yenilikçi hareketinde önemli roller oynamışlardır. Bu isimler basın ve tiyatro yoluyla da fikirlerini büyük kitlelere yaymaya çalışmış ve milli bilincin oluşmasına katkı sağlamışlardır.⁴⁸

Türkistan Ceditçilerinin fikri gelişiminde Osmanlı Jön Türklerinin etkisi büyük olmuştur. İstanbul'a eğitim için gönderilen gençler Türkistan'da Jön Türk Devrimine benzer devrim gerçekleştirmeyi düşünmüşlerdir. Hatta onlardan ilham alarak Yaş-Genç Buharalılar, Yaş-Genç Hiveliler adında örgütler kurmuşlardır.⁴⁹ Böylece eğitim reformuyla başlayan bu akım zamanla siyasi boyut kazanmıştır. Neticede bu hareket halkı aydınlatarak milli şuurun oluşmasında en büyük etken olmuştur.

1.3. 20. Yüzyıl Başlarında Kurulan Devletler

1.3.1. Ekim Devrimine Giden Yol ve Türklerin Mücadelesi

Geniş topraklara, uzun bir tarihi geçmişe sahip olan Çarlık İmparatorluğu 19. yüzyılın sonlarına doğru 20. yüzyılın başlarında gücünü kaybetmeye başlamış ve düşüş dönemine girmiştir. Bu düşüş 20. yüzyılın ses getiren olayıyla sonuçlanmıştır. Yüzyıllarca varlığını sürdüren emperyal yönetim sona ermiş ve Sovyetler Birliği kurulmuştur.

Çarlık Rusya'sının çöküşü uzun yıllar boyunca birçok faktörün bir araya gelmesiyle gerçekleşmiştir. Uzun yıllardır ülke içinde siyasi, sosyal, ekonomik sorunlar mevcuttu. Zenginler ve köylüler arasındaki sosyal adaletsizlik yıllardır varlığını sürdürmekteydi. Her ne kadar reformlar yapılmış olsa da köylü ve işçinin sefil durumu değişmemiştir. Halkın sıkıntılarını gidermek yerine Çarlık İdaresi baskı politikasını uygulamaya devam etmiştir. Zaten ekonomik krizin içinde bulunan Çarlığın I. Dünya Savaşına katılması durumu daha da vahimleştirmiştir. Çarlık, savaş sırasında ağır kayıplar vermiş, milyonlarca insan hayatını kaybetmiştir. Bu durum halkın idareye olan güvenini sarsmış ve halk arasında hoşnutsuzluklar meydana gelmiştir. Savaşın

⁴⁸ Bazarbayev Kanat Kaldybekovich, Tursun Hazret, Sadykova Raikhan, p.86.

⁴⁹ Gülcennet Öztürk, s.106.

maliyetleri zaten zor durumda olan ülkenin ekonomisini büyük ölçüde zayıflatmış ve zaten kötü koşullar altında yaşayan halkın yaşamını olumsuz etkilemiştir.

Savaşta başarısızlıklar ve bundan kaynaklı ekonomik sıkıntılar yaşayan halkın durumu günden güne kötüleşmiştir. Bu durum bütün Rusya’da halkın ayaklanmasına yol açmıştır. 8 Mart 1917 tarihinde halk, “Kahrolsun İstibdat” diyerek eylemlere başlamıştır. Bu protestoların sonucunda liberal bir geçici hükümet kurulmuş ve Çar’ın istifasına karar verilmiştir.⁵⁰ Ancak geçici hükümet döneminde ülke içinde karışıklık ve düzensizlikler yaşanmaya devam etmiş, halkın çeşitli sorunlarına çözüm bulma konusunda başarısız kalmıştır. Bunun yanı sıra ülke içindeki kaosa rağmen savaşa da devam kararı verilmiştir.⁵¹ Bu karışık durumdan istifade Bolşevikler -Jülyen takvimine göre- 25 Ekim 1917’de hükümet darbesi gerçekleştirerek Bolşevik rejimini kurmuşlardır. Bu darbe sonrası 1991 senesine kadar varlığını sürdürecektir olan Sovyetler Birliği kurulmuştur.

Çarlık Rusya’sı isyanlar, iç ve dış sorunlarla uğraşırken Türkler de kendi haklarını arama yönünde harekete geçmişlerdir. Kendi ülkelerinde ikinci sınıf vatandaş muamelesi gören, insani haklara bile sahip olmayan Türkler Çarlıktaki durumdan istifade ederek hürriyet ve hak arama yolunda faaliyete geçmişlerdir. Rusya Müslümanları Çarlık hükümeti altındaki bütün Türklerin haklarını aramak amacıyla kendi aralarında Gaspıralı öncülüğünde bir dizi toplantılar düzenlemişlerdir. Bu çabalar neticesinde 1905 senesinde Rusya’da kurulan Duma’ya (meclis) Türk temsilciler gönderme başarısını elde etmişlerdir. Ancak Ruslar Türklerdeki bu düşünsel ve politik uyanışı engellemek için baskı siyaseti uygulamaya başlamıştır.⁵² Bölgedeki Türkler baskı ve haksızlıklarla karşı karşıya kalmaya devam ederken I. Dünya Savaşı patlak vermiştir. Savaşın ilk yıllarında yenilgiye uğrayan Rusya, 1916 yılında Türkleri zorla savaşa sürme kararı almıştır. Halk bu karara şiddetle karşı çıkmış ve protestolar düzenlemeye başlamıştır. Bu protesto kısa sürede isyana dönüşmüş, halkta biriken öfke su yüzüne çıkmıştır. “Çar ve Ruslar defolsun”, “Müslümanlara hürriyet isteriz”, “Ruslar için savaşmayacağız” diyerek meydanlarda Çarlığa karşı isyan etmişlerdir. 4

⁵⁰ Fahir Armaoğlu, s.107.

⁵¹ Yunus Ekici, “Bolşevik İhtilâlinin Ortaya Çıkması ve Sebepleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, Cilt: 27, Sayı: 1, (ss. 265-275), s.269.

⁵² Mehmet Saray, s.274.

Temmuz'da Özbekistan'ın Hocent kentinde başlayan ayaklanmaya Semerkant'taki Özbekler, Aral bölgesindeki Karakalpaklar, Hazar ötesi Türkmenleri, bozkırlardaki Kazak Kırgızlar ve Uygurlar katılmıştır.⁵³ Birçok şehre yayılan isyan bir lider kontrolü altında ve organize bir şekilde gerçekleşmemiştir. Nihayetinde hareket, bölgenin örgütlenme ve yeterli donanımdan yoksun olması sebebiyle başarılı olamamıştır. Rus güçleri tarafından ağır ve kanlı bir şekilde bastırılan ayaklanma Türkistan halkını çok yıpratmıştır. İsyan bastırıldığında 673.000 Türk hayatını kaybetmiş, yaklaşık 200.000 Türk Sibirya'ya sürgün edilmiş, 300.000'e yakını Çin'in idaresindeki Doğu Türkistan'a sığınmak zorunda kalmıştır.⁵⁴

1.3.2. Bolşevik İhtilali ve Türkistan Türkleri

25 Ekim 1917 tarihindeki Bolşevik ihtilalinin Rusya'daki Çarlık rejimine son vermesiyle birlikte Türkler için bir umut ışığı doğmuştur. Rusya'da böylesine büyük bir değişikliğin gerçekleşmesi ve yönetimin boşlukta kalması Türkistan halkı için büyük bir fırsat olmuştur. Bölgenin önde gelen aydınları Türkistan'ın geleceği ve nasıl bir siyasi yapılandırılmaya gidecekleri üzerinde tartışmak amacıyla çeşitli toplantılar, müzakereler düzenlemeye başlamışlardır. Bu süreçte iktidarı ele geçiren Komünistler 2 Kasım'da Lenin ve Stalin tarafından "Rus Olmayan Halkların Deklarasyonu" yayınlanmıştır.

1. Rusya'da bulunan bütün halkların eşitlik ve egemenlik hakkı,
2. Ayrılma ve bağımsız bir devlet kurma da dahil olmak üzere Rusya halklarının self-determinasyon hakkı,
3. Halkların milli ve dini kısıtlamalarının kaldırılması ve inançlarının serbestçe tatbiki,
4. Rusya topraklarında yaşayan halkların kendi kaderlerini tayin etmeleri hakkını ilan etmiştir.⁵⁵

Ancak işbu deklarasyonun sonradan yerli halkları kandırmaya, oyalamaya yönelik bir siyasi hareket olduğu anlaşılmıştır. Ülke içinde düzen sağlanana kadar yerli

⁵³ Seda Yılmaz Vurgun, "1916 Türkistan İsyanı", *SUTAD*, 2016, (ss.315-325), s.319-320.

⁵⁴ Mehmet Saray, s.275.

⁵⁵ Füsun Kara, *Rusya'nın Orta Asya'ya (Türkistan) Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi*, İksad Yayınevi, 2021, s.85.

halka karşı daha ihtiyatlı davranarak ihtilal sürecinde ve sonrasında halkın desteğini almayı hedefleyerek ortaya atılmış bir deklarasyondur.⁵⁶ İşbu deklarasyon Türkistan aydınlarını daha da teşvik etmiş, deklarasyonda belirtilen hak ve hukuklardan yararlanmak isteyerek milli devlet kurma girişiminde bulunmuşlardır. Yeni yönetim sadece bir deklarasyonla kalmamış sürekli olarak bu hakların yerlilere verildiğini tekrar etmiştir. 3 Aralık 1917 tarihinde de “Rusya’nın ve Doğunun Bütün Müslüman Emekçilerine” adlı deklarasyonda da bağımsız idare kurma hakkına sahip olduklarını ve istedikleri takdirde Rusya’dan ayrılacaklarının sözünü vermişlerdir. Bu doğrultuda hareket eden Türkler kendi idarelerini kurmaya başlamıştır. Azerbaycan’da Mehmet Emin Resulzade liderliğinde bir cumhuriyet kurulurken, Mustafa Çokay önderliğinde Türkistan’ın Hokand şehrinde Türkistan Otonomisi kurulmuş, İdil-Ural bölgesinde de Tatar Başkurtlar kendi milli idarelerini kurmuş, Kazaklar da Alihan Bökeyhanov önderliğinde Alaş Orda Hükümetini kurmuştur.⁵⁷ Milli devlet kurma girişiminde bulunmaları sonucunda Bolşevik hükümeti bu oluşumlara karşı tehdit algılaması sebebiyle bağımsız devlet kuran Türk topluluklarına askeri birlikler göndererek katliamlar gerçekleştirmiştir. Bir taraftan vaatler verilirken diğer taraftan bu vaatlerin gerçeğe dönüşmesine asla müsaade etmemişlerdir. Ruslar yerli halklara haklar sunan beyannameler yayınlamasına rağmen Türkistan’ın Rusya’nın bir parçası olduğunu ima eden, hissettiren eylemlerde bulunmuşlardı. Türkleri deklarasyonlar yayınlarken Ruslar temellerini sağlamlaştırma peşindeydiler. 15-22 Kasım 1917’de bir kongre düzenleyerek “Türkistan Sovyet Komiserliğini” kurduklarını ilan etmişlerdi. Komünist iktidarın temsilcileri, beyannamelerin aksine Türkistan’ın kontrolü ve idaresinin ancak kendilerine ait olan bir hak olduğunu belirtmişlerdir. Sovyetlerin esas amaçları ezilen halklara özgürlük vermek değil Türklerin milli idareye sahip olan muhtariyet kurmasını önlemektir. Nitekim öyle de oldu. Moskova’daki “Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetleri Merkez Komitesi”nden alınan emirle 1 Mayıs 1918 tarihinde yapılan kongrede Sovyetlere bağlı “Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” kurduklarını ilan etmişlerdir.⁵⁸

⁵⁶ Aysel Erdoğan, “Sovyet Rusya Rejiminin Türkistan Halklarına Yönelik Asimile Politikası”, *Toros Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2018, sayı:9, (ss.251-269), s.257.

⁵⁷ Füsün Kara, s.88.

⁵⁸ Mehmet Saray, s.277.

Türkistan ÖSSC kurulduktan sonra Sovyetler emperyalist gayelerini gerçekleştirmek üzere Türkistan şehirlerinde “Rus Komünist Partisi” kurmuştur. Türkistan’da Ruslardan başka komünizme inanlar olmaması sebebiyle “Türkistan Komünist Partisi”nin ilk üyeleri Ruslar olmuştur. Sonradan yabancı savaş esirleri ve sosyal demokrasi fikrine inanan bazı Türkler de parti üyeliğine alınmışlardır. En çaresiz kaldıkları koşullarda da milli mücadelesinden vazgeçmeyen Orta Asya Türkleri komünist partisine bağlı “Müslümanlar Bürosu” kurarak halkın sorun ve isteklerini bu büro aracılığıyla çözmeye çalışmışlardır. Kısa zaman içinde gelişen “Müslümanlar Bürosu” 12-18 Ocak 1920’de gerçekleştirilen komünist partisi kongresinde “Komünist Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti”nin adını “Türk Cumhuriyeti” olarak ve Türkistan Komünist Partisi’nin adını da Türk Komünist Partisi olarak değiştirmiştir. Ancak Sovyet yönetimi alınan işbu kararı geri çevirmiştir ve 1920’de düzenlenen kongrede bütün partileri birleştirerek tek “Türkistan Komünist Partisi” kurulmasına karar vermiştir.⁵⁹

Bu olaylara paralel olarak Sovyet yönetimine karşı Türkistan Türklerinin milli devlet kurma amacıyla ayaklandığı “Basmacılık”⁶⁰ adı verilen milli kurtuluş hareketi meydana gelmiştir. İşbu hareketin ortaya çıkışı 1917 yılında Hokand merkezli Türkistan Özerk Cumhuriyetinin kuruluşuna dayanmaktadır. Türkistanlılar tarafından hevesle, ümitle kurulan bu Türkistan Milli Muhtar Hükûmeti Sovyet Rusya tarafından devrilmiş ve Hokand şehrinde bulunan halk katledilmiştir. Hayatta kalanlar Ergaş Korbaşı önderliğinde dağlara çıkarak mücadele etmeye başlamış ve zamanla halktan da katılanların artmasıyla Ruslara karşı ciddi direniş hareketi başlamıştır.⁶¹ Söz konusu ayaklanma kısa sürede neredeyse bütün Fergana Vadisine yayılmıştır. Fergana Vadisinde Mehmet Emin Bek, Şir Muhammed Bek, Nur Muhammed Bek, Korbaşı Parpi gibi önemli liderler ilk aşamada mücadelelerinde başarılı bir şekilde ilerlemiş, hatta 1919’da geçici Fergana hükûmeti dahi kurmuşlardır, ancak Sovyetlere teslim olmak zorunda kalmışlardır. Enver Paşa’nın Türkistan’a gelip 1921’de milli mücadelenin başına geçmesiyle ayaklanma daha da güçlenmiştir, öyle ki Ruslar ağır kayıplar vermiş

⁵⁹ Mehmet Saray, s.278.

⁶⁰ Baskıncı, yankesici anlamına gelen “basmacı” Ruslar tarafından ortaya atılmış bir terimdir. Oysaki bu eylem, baskıncılık değil milli mücadele hareketidir.

⁶¹ Füsün Kara, s.99.

ve barış istemek zorunda kalmıştır. Enver Paşa barış anlaşmasının ancak Sovyet askerlerinin Türkistan'ı terk etmesiyle gerçekleşebileceğini bildirerek teklifi reddetmiştir. Bu esnada Semerkant'ta Türkistan Türk Müstakil İslam Cumhuriyeti kurulmuştur. Türkistan'dan asla vazgeçmeyen Ruslar, bütün kuvvetini toplamış ve yoğun saldırılara başlamıştır. Bunun sonucunda liderler dağılmış, 4 Ağustos 1922 tarihinde Enver Paşa ve geri kalan mücahitlerin çoğu makineli tüfeklerle öldürülmüştür. Ağır kayıplar veren Basmacıların mücadeleleri silah temin ettikçe 1935 yılına kadar devam etmiştir.⁶² Her ne kadar mücahitler bütün güçleriyle direnmiş ve kararlılıkla mücadele etmiş olsalar da gerek liderler arasında tam manasıyla bir birlik sağlanamaması gerek yeterli donanımdan yoksun kalmaları sebebiyle Rus güçleri karşısında başarısız olmuşlardır.

1.3.3. Orta Asya Cumhuriyetleri Arasında Sınırların Belirlenmesi

Türkistan Türkleri savaş alanında verdikleri mücadelenin yanında fikirsel alanda da Rus yönetimine karşı kararlı bir şekilde direniş göstermiş, ciddi mücadeleler vermişlerdir. Türkistan bölgesindeki komünist partilerde çalışan Türkler, partilerin tamamen Sovyet kontrolü altına geçmemesi ve olabildiğince Türklerin milli haklarını koruyabilmek adına çalışmalara başlamışlardır. Söz konusu çalışmaların öncü şahsiyetleri Münevver Karı, Sultan Galiyev, Turar Rıskul olmuştur. İşbu öncüler komünist yönetiminde “Türkistan Birliği” kurmaya yönelik gayret göstermiştir. Bu gayretler sayesinde 1921 yılında bu birlik fikri bölgede canlanmıştır. 1921 Temmuz ayında Mustafa Kemal Paşa tarafından Buhara'ya gönderilen TBMM üyesi İsmail Suphi'nin girişimiyle “Türkistan Milli Birliği” kurulmuş ve başına da Zeki Velidi getirilmiştir. Ancak Sovyet yönetiminin baskısı sebebiyle Zeki Velidi ve önde gelen isimler ülkeden uzaklaşmak zorunda kalmıştır.⁶³

Türklerin milli hak ve kimliklerini korumak amaçlı gösterdiği çabaları, Rusları ciddi anlamda rahatsız etmiş ve telaşlandırmıştır. Bu kaygı, Rusları Türkistan coğrafyası üzerinde düşünmeye itmiş ve *böl, parçala, yönet* stratejisi doğrultusunda bölgeyi

⁶² TDV, İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/basmaci-hareketi> [Erişim tarihi: 20.04.2023].

⁶³ Mehmet Saray, s.281.

parçalara ayırma konusunda karar kılmıştır.

Moskova'dan alınan talimatlar doğrultusunda Özbek, Kazak, Kırgız ve Türkmenler arasındaki önemsiz sorunları ortaya çıkarıp birbirine karşı düşürmek amacıyla çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Türk toplulukları arasında anlaşmazlıklar oluşturarak birbirlerine olan güven ve birlik duygularını zayıflatmayı ve böylece Türklerin eliyle parçalamayı hedeflemiştir. Bu maksatlarını gerçekleştirmek üzere 1924 yılında Taşkent'te bir kongre düzenlenmiştir. İşbu kongrede Sovyetler, birliğe karşı olan Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen delegeleri kışkırtarak kongrede kargaşa ortamı yaratmıştır. Bunun Sovyetlerin oyunu olduğunu fark eden, Türkistan birliğinin koyu taraftarı olan bölgenin öncü şahıslarından Sultan Hoca, delegelere şu şekilde hitap etmiştir: *“Türkistan'ı ayrı ayrı cumhuriyetlere bölmek istiyorlar. Halbuki Özbek, Türkmen vb. gibi milletlerden ve bunların ayrılmasından bahsetmek mümkün değildir. Milliyet tasnifinde Türk boylarına Özbek ve Türkmen sıfatları yakıştırarak Türkler parçalanmak isteniyor.”*⁶⁴ Ancak Rusların manipülatif taktikleri ve kışkırtıcı faaliyetleri o kadar etkili olmuştu ki bu uyarılar sonuç vermemiştir.

Kongre sonrası Rus yetkililer, Türkistan'da ayrı idari birimlerin kurulması fikrini Türkistan'daki komünist partiler içinde yaygınlaştırmaya başlamıştır. Rusların hileleri işe yaramış ve Türkistan'daki Komünist Partiler Rus Komünist Partisine başvurarak ayrı cumhuriyetler şeklinde yaşamak istediklerini belirtmişlerdir.⁶⁵ Bunun üzerine 12 Haziran 1924 tarihinde SBKP MK Politbürosu “Orta Asya Cumhuriyetlerinde Ulusal Yeniden Bölümlere Ayrılması Hakkında” karar çıkarmıştır.⁶⁶

Cumhuriyetlerin kurulması kararı kabul edildikten sonra oluşturulan “Merkezi Toprak Komitesi” Cumhuriyetlerin sınırlarını belirleme işine koyulmuştur. Toprak Komitesinin sınır planı Sovyet Komünist Partisi tarafından onaylandıktan sonra her bir cumhuriyetin Komünist Partisinin lider kadroları komiteler oluşturarak kendi idari, iktisadi, kültürel programlarını hazırlama sürecine girmişlerdir. Nihayet çalışmalar

⁶⁴ Ali Eravcı, “Tarihsel Süreçte Özbekistan”, *Özbekistan*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2021, (ss.1-24), s.15.

⁶⁵ Mehmet Saray, s.282.

⁶⁶ Gregory Gleason, “Orta Asya'da 1924 Sınır Düzenlemeleri: Modern Sınır İlişkilerinin Tarihi Boyutları”, 2014, https://www.altayli.net/orta-asyada-1924-sinir-duzenlemeleri-modern-sinir-iliskilerinin-tarihi-boyutlari.html#_edn15

tamamlanarak Ruslara bağlı Türkistan'da yeni Cumhuriyetlerin kuruluşu gerçekleşmiştir. Ayrılma kararı sonucunda Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan ve diğer özerk bölgeler oluşturulmuştur.⁶⁷

Eylül 1924'te Türkistan parçalara bölünerek yerine Tacikistan Özerk Cumhuriyetini de içine alan Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Türkmenistan SSC, Rusya'ya bağlı Kırgızistan Özerk Cumhuriyeti (bugünkü Kazakistan), Kara-Kırgızistan (bugünkü Kırgızistan) Özerk Cumhuriyeti ve yine Rusya'ya bağlı Karakalpakistan Özerk Bölgesi oluşturulmuştur. 1929 senesinde Tacikistan, Özbekistan'dan ayrılarak ayrı Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti haline gelmiş, bunun yanında Kırgızistan'ın adı Kazakistan, Kara-Kırgızistan'ın adı ise Kırgızistan olarak değiştirilmiştir. Karakalpakistan Özerk Bölgesi 1932 yılında Rusya'ya bağlı özerk cumhuriyet haline gelmiş, 1936 yılında ise Özbekistan'a bağlanmıştır.⁶⁸ Böylece 1924'te başlayan sınır düzenlemeleri 1936'da tamamlanmış ve haritadaki (şekil 1)⁶⁹ görünümünü almıştır.

Şekil 1: Sovyetler Birliği'nin Orta Asya'daki cumhuriyetleri

⁶⁷ Alâeddin Yalçinkaya, *Yetmiş Yıllık Kriz: Sovyetler Birliği'nde Moskova-Türkler İlişkileri*, Beta Yayınları, İstanbul, 1999, s.128.

⁶⁸ Füsün Kara, 135.; Turhan Dilmaç, s.41.

⁶⁹ University of Texas Libraries, <https://maps.lib.utexas.edu/maps/commonwealth.html> [Erişim tarihi: 20.04.2023].

Tarih boyunca birlikte yaşamış, tarihsel ve kültürel bağlara sahip, aynı etnik kökene mensup olan Türkler, farklı idari birimlerde ayrı milletler olarak kabul edilmiş ve yaşamaya zorlanmışlardır. Sömürgeci güçler, tarihinden, milli hüviyetinden kopuk yapay uluslar yaratma amacı doğrultusunda Türk topluluklarını birbirinden ayırmıştır. Türkistan coğrafyasında suni sınırlar çizilerek yeni siyasi birimler oluşturulmuş ve bu yeni yönetimler için suni milletler ortaya çıkartılmıştır. Nihayetinde yapay ulus-devletler meydana gelmiştir. Oysaki Olivier Roy'un dediği gibi *“Halkın bir kökeni varsa, adı geçen halk zaman içinde siyasal bir sürecin müdahalesi olmaksızın doğal bir şekilde evrimleşir. Halk siyasal bir sözleşmeyle değil, nesnel ve “doğal” nitelikler bütünüyle tanımlanır.”*⁷⁰ Orta Asya'nın parçalara ayrılması çeşitli bilim adamları arasında tartışma konusu olmuştur. Bazılarının dediğine göre aynı dine, aynı kökene - Tacikler hariç- benzer dillere sahip olan bir topluluğun ayrı idari birimlere ayrılması tarihsel gerçeklikleri yansıtmaktan uzak olduğunu belirtmiştir.⁷¹

Ruslar Türk cumhuriyetlerinin sınırlarını çizerken bilinçli bir şekilde doğal sınırlara göre oluşturmamıştır. Çok sayıda Özbek nüfusu Kırgız ve Tacikistan sınırları içinde, yine aynı şekilde Kırgız ve Tacikler Özbekistan toprakları içinde kasti bir şekilde bırakılmıştır. Bu da ilerde ülke içinde azınlık olarak kalan grupların yerlilerle çıkacağı çatışmalara yol açacaktı.⁷² Özellikle Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın topraklarının kesiştiği, iç içe olduğu Fergana Vadisi kritik öneme sahip bir bölgedir. Bu bölge, etnik sorunların ve toprak anlaşmazlıklarının her an patlak vermesine müsait olacak şekilde oluşturulmuştur.

Bir milletin sınırlar çekerek parçalanması yetmediği gibi Türk boyların varlığına ve tarihi yerleşim bölgelerine uygun bir şekilde sınırlar oluşturulmamıştır. Sovyetler yönetimi gelecekte oluşabilecek olan sınır sorunlarının tohumunu ekme amacıyla Türk boyları yanlış sınırlar içinde devletleştirmiştir. Rus yönetimi, bu politikasıyla muhtemel etnik çatışmalara zemin hazırlamıştır. Uyguladığı bu siyasetle Türk toplulukları arasındaki tarihi ve kültürel bağları koparmayı, birbirinden uzaklaştırmayı ve nihayetinde yerel kimlikleri güçlendirerek öz Türklük kimliklerinden ayırmayı

⁷⁰ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya Ya Da Ulusların İmal Edilişi*, Metis Yayınları, İstanbul, 2009, s.102.

⁷¹ Shahram Akbarzadeh, “The Political Shape Of Central Asia”, *Central Asian Survey*, 1997, vol:16, no:4, (pp.517-542), p.517.

⁷² Füsün Kara, s.136.

hedeflediğini söylemek mümkündür.

1.4. SSCB Bünyesinde Birlik Cumhuriyeti Statüsünü Kazanması

Dil temelinde tanımlanan her halk, toplumsal ve ekonomik gelişmişlik düzeyiyle uyumlu olarak belirli bir idari statü elde eden “milliyet”i (natsionalnost) oluşturur. Kapitalist üretim modeli ve piyasaya da sahip olmalarıyla bir “ulus” (natsya) derecesine gelenler “Sovyet sosyalist cumhuriyeti” statüsünü almaya hak kazanmış olurlar. Ancak gelişmişlik düzeyi daha az olan halklara, yukardan aşağı “özerk cumhuriyet”, “özerk bölge” (oblast), “ulusal toprak” (okrug) statüleri tanınır. Her bir düzeydeki topluluk ayrı idari statü ve yetkiye sahiptir. “Sovyet cumhuriyetleri” bir devletin görünen bütün unsurlarını içinde barındırır. Her Sovyet cumhuriyeti kendi devlet başkanına (Sovyet başkanı), dışişleri bakanlığına (1944’ten sonra), bir ulusal komünist partiye, ulusal dile, bir bayrağa, milli marşa, bilimler akademisine vs. sahiptir. “Özerk cumhuriyetlerin” bir sovyeti bulunmaktadır, ancak sovyet başkanı devlet başkanı değildir. Teknik konularla ilgilenen bakanlar kurulu mevcutken dışişleri bakanlığı bulunmamaktadır. İlk ve orta eğitimde kullanılan ulusal dilleri vardır, ancak o dilde üniversiteleri yoktur. Bilim akademileri bağlı oldukları Sovyet cumhuriyeti akademisinin bir bölümüdür, yerel komünist parti de bağlı oldukları cumhuriyetin “ulusal” partisinin bir koludur. En alt düzeydeki “ulusal bölge” ve “ulusal toprakların” kendi sovyetleri yani kendi yönetim yapıları vardır ancak bakanlık sistemleri yoktur. Son olarak, dilleri tanınan ama toprağı ve idari statüsü olmayan milliyetler de mevcuttur.⁷³ Yukarda bahsedilen gruplar arasındaki ayrımı belirleyen ölçüt dillerin kategorizasyonudur. Diller üç farklı statüye sahiptir: yazılı olmayan diller, yazılı diller, edebi diller. Yazılı dile sahip olmayan “milliyet” toprak sahibi olamaz, ancak şunu belirtmek gerekir ki yönetim tarafından bir dili yazıya geçirme kararı verilebilir. Yani bir milliyete toprak verilmek istendiğinde yeni bir dil oluşturulur, bu da dilin siyasal statüye sahip olduğunu gösterir.⁷⁴

Yukarda da anlaşıldığı üzere Sovyetler Birliği’ne bağlı olan birlik cumhuriyetlerinin statüleri diğer alt statülere sahip olan yönetimlerden daha fazla özerklik ve ayrıcalıklara sahip olurlar. Birlik cumhuriyetlerinden biri olan Özbekistan

⁷³ Olivier Roy, s.104-105.

⁷⁴ Olivier Roy, s.105.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine, Sovyet yönetimi tarafından ulusal sınırların belirlenmesiyle 27 Ekim 1924 tarihinde “Sovyet sosyalist cumhuriyeti” statüsü tanınmıştır. Böylece Sovyetler Birliği’ne bağlı, ancak alt statüde yer alan birimlere kıyasla daha fazla güce sahip olmuştur. Bu statü, yerel idari organlara belirli yetkiler sağlar, karar alma hakkı sunar ve işlerinde daha fazla kontrole sahip olma imkanı verir. Özbekistan’ın birlik cumhuriyeti statüsünü almasını mümkün kılan özellikleri de kısaca belirtmekte fayda vardır. Özbekistan SSC bulunduğu konum itibarıyla stratejik öneme sahip olan, Orta Asya’nın kalbinde yerleşen bir ülkedir. Ülke Orta Asya’da en kalabalık nüfusa sahip olması bundan kaynaklı bölgede en çok konuşulan lehçeye -Özbek Türkçesi- sahip olmasıyla da ön plana çıkar. Derin tarihi kökene, özgün kültür ve kimliklere sahip olan bölge kendini belirli bir seviyeye kadar geliştirerek medeniyetin beşiği olmasıyla SSCB içinde ulus-devlet statüsü derecesine ulaşmıştır.

1.5. Özbekistan’da Sovyet Rejiminin İnşası

1.5.1. Sovyet Sistemi Doğrultusunda Siyasi ve İdari Yapılanma

1.5.1.1. Sovyet Komünist Partisi

1898 yılında kurulan Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisinin devamı olarak 1917 yılında yaklaşık yetmiş sene Sovyetler Birliği’ni yöneten Komünist Partisi kurulmuştur. Sovyet Komünist Partisi bütün Sovyet Cumhuriyetlerini yöneten tek hakim konumunda olmuştur. Bu parti Sovyetlerdeki bütün gücü ve kontrolü elinde tutan, bütün Birlik cumhuriyetlerinin kaderini belirleyen bir parti olmuştur. Partinin gücünün arkasında yatan ise sıkı bir disiplindir. Lenin’in dediği gibi: “proletaryanın organizatör rolünü doğru ve başarı ile yürütülebilmesi için parti içinde katı bir merkezîyetçilik ve disiplin şarttır.”⁷⁵

Diğer Sovyet Cumhuriyetlerinde kurulan Komünist Partiler Moskova’daki Komünist Partiye bağlı durumdaydılar ve onun direktifi doğrultusunda hareket etmekle yükümlü olmuşlardır. Emirleri ondan alırlar ve hesapları da sadece ona verirlerdi. Komünist partilerinin yöneticileri aynı zamanda devlet başkanı durumundaydılar.⁷⁶

⁷⁵ Füsün Kara, s.138.

⁷⁶ Alâeddin Yalçinkaya, s.134.

Sovyetler Birliği'ndeki en yüksek yasama organı “Yüksek Sovyet (Meclis)” idi. Bu Yüksek Sovyet “Birlik Sovyeti” ve “Milletler Sovyeti” olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Her Birlik Cumhuriyeti Özerk Cumhuriyetlere, Özerk Oblastlara (vilayet), ve Özerk Okruglara (bölge) ayrılmıştı. Her cumhuriyeti 32, her özerk cumhuriyeti 11, her özerk oblastı 5 ve her özerk okruğu 1 temsilci temsil etmekle yükümlüydü. Yüksek Sovyet'e bu temsilcilerin gelmesinden sonra bu organlar yılda iki kere toplanırlardı. Ülkeyi yöneten bir konsey olarak görev yapan “Prezidyum”u bu temsilciler seçerdi. Yüksek Sovyet Prezidyumu Yönetim Kurulu 37 kişiden oluşurdu. Prezidyum başkanı haricinde her cumhuriyetten bir tane olmak üzere 15 yardımcısı, bir sekreter ve 20 üyesi bulunmaktaydı. Prezidyumun görevi Yüksek Sovyet'in çıkardığı kanunları onaylayıp yürürlüğe koymaktı. Bütün bu organların Sovyet Komünist Partisinin emirleri doğrultusunda hareket ederlerdi. Bu organlara seçilecek temsilcileri de Komünist Partisi belirlerdi.⁷⁷

Partinin hazırladığı tek aday listesine göre seçim gerçekleştirilirdi. Rekabet olmadığı, ikinci bir kişinin aday gösterilmesine müsaade edilmediği için bu adaylar seçim dahi yapılmadan seçilebiliyorlardı. Bazen sahte seçim gerçekleştirerek dış dünyaya Komünist rejimde seçimle göreve geliniyormuş gibi lanse edilirdi. Her Birlik Cumhuriyetindeki Komünist Partisinin vaziyeti aynıydı. Cumhuriyetlerdeki Komünist Partiler “Yüksek Sovyet'e” delege göndermekle mesuldüler. Böylece “Yüksek Sovyet” bu delegelerden oluşurdu. Ancak azınlıkta kalmaları sebebiyle yönetimdeki etkileri oldukça sınırlıydı. Sorunlar Sovyet Komünist Partisinin talimat ve yönergeleri doğrultusunda incelenirdi. Bu parti “Yüksek Sovyet” aracılığıyla en küçük yerleşim birimlerinden başlayarak ülkenin genel yönetimine kadar uzanan bir kontrol sağlamaktaydı.⁷⁸

Özbekistan da dahil diğer Birlik Cumhuriyetlerin Komünist Partileri birbirine benzerlik göstermekteydi ancak Sovyet Komünist Parti hükümetinden oldukça farklıydı. Cumhuriyetlerin Komünist Partilerinin en büyük organları şu şekilde sıralanmaktaydı: Merkezi Komite, Komite Bürosu ve Genelsekreterlik. İlâveten KP şubeleri şu şekildeydi: 1-Organizasyon ve Parti Faaliyetleri, 2-Endüstri ve Ulaşım, 3-Hafif ve Gıda

⁷⁷ Mehmet Saray, s.367.

⁷⁸ Alâeddin Yalçinkaya, s.134.

Endüstrisi Organları, 4-Yönetim Organları, 5-Parti Komisyonu, 6-Propaganda ve Ajitasyon, 7-Fen ve Eğitim Kuruluşları, 8-Kültür Kuruluşları, 9-Köy (Kolhoz) Ekonomisi, 10-İmar-İskan İşleri ve Yerli Ekonomi, 11-Servis Müdürlüğü.⁷⁹

Birlik Cumhuriyetleri Bakanlıklarının yetki alanları sıralaması şöyleydi: 1-Köy (kolhoz) Ekonomisi, 2-İç İşleri, 3-Adalet, 4-Eğitim, 5-Sosyal Güvenlik, 6-Sağlık, 7-Yerli Ekonomi (nakliyat, yol, endüstri, konut ve diğer hizmetler). 1936 yılından itibaren sadece eğitim, sosyal güvenlik ve yerli ekonomi Birlik Cumhuriyetlerinin yetki alanında kalmış, diğer bakanlıklarla ilgili meseleler Moskova tarafından yürütülmeye başlanmıştır. 1966 senesinde değişiklik yapılmış, Eğitim Faaliyetleri Moskova'ya, İç İşleri de Birlik Cumhuriyetlerinin yetki sahasına bırakılmıştır. Ancak 1977'de eski bakanlıkların birçoğu Birlik Cumhuriyetlerine devredilmiştir. Birlik Cumhuriyetinin Bakanlıkları kendi Komünist Partilerinin talimatları doğrultusunda faaliyette bulunmuş, bu Komünist Partiler de Sovyet Komünist Partisinin direktifiyle hareket etmiştir. Gerçekleştirilen faaliyetlerin hesabı da aynı şekilde verilmiştir.⁸⁰

1.5.1.2. Özbekistan SSC'nin Komünist Partisi

Özbekistan Komünist Partisi diğer Birlik Cumhuriyetlerindeki Partiler gibi merkezden yani Sovyet Komünist Partisinden bağımsız hareket etme yetkisine sahip değildi. Özbekistan KP Sovyet KP'ye mutlak itaatle bağlı olmak ve siyasi, ekonomik, kültürel alanlarda merkez yönergesi istikametinde faaliyette bulunmak mecburiyetindedir.

1924 yılı Ekim ayında Sovyet Rusya Merkezi İdare Komitesi tarafından Özbekistan Komünist Partisi kurulmuştur. Komünist Partinin başına Birinci ve İkinci Sekreterler atanır. Birinci Parti Sekreteri KP'nin liderliğini yapmakla, koordinasyonunu sağlamak ve denetimini yapmakla görevlendirilmiştir. Adeta Özbekistan SSC'nin devlet başkanı niteliğindedir. Parti politikalarını cumhuriyet düzeyinde uygular ve Moskova'nın çizdiği sınırlar çerçevesinde hareket eder.⁸¹ Özbekistan KP'nin Birinci

⁷⁹ Mehmet Saray, s.368.

⁸⁰ Alâeddin Yalçınkaya, s.135-136.

⁸¹ Nicklas Norling, *Party Problems and Factionalism in Soviet Uzbekistan: Evidence from the Communist Party Archives*, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2017, p.44.

Sekreteri Özbek asıllı ancak İkinci Sekreterler Rus veya Slav kökenli olurlardı.⁸² İkinci Sekreterler Birinci Sekreterlere yardımcı olarak görev yapsalar bile her zaman Birinci Sekreterlerden daha önemli olmuşlardır. Parti politikalarının yerel düzeyde etkin bir şekilde uygulanmasını kontrol etme, atama ve görevden alma konularını denetleme, cumhuriyet yönetimini takip ederek merkezi makamlara bildirmekle yükümlüdürler. Resmen “nomenklatura” üzerinde kontrolü elinde tutan İkinci Sekreterler adeta Moskova’nın “bekçi köpeği” olarak hareket ederlerdi.⁸³

Özbekistan SSC’de önemli makamların çoğunda merkez tarafından gönderilen Ruslar görev almaktaydı. Diğer Türk Cumhuriyetlerindeki Komünist Partileri içinde, parti dışındaki kuruluşlarda, devlet dairelerinde, orduda önemli pozisyonlarda Rus kökenliler yer almaktaydı.⁸⁴

Özbekistan Komünist Partisi kurulduktan sonra idarenin başına Feyzullah Hocayev ve Akmal İkrarov geçirilmiş ve bu şahıslar ülkeyi milli menfaat ve çıkarlarına uygun bir şekilde yönetmeye başlamıştır. Ancak bu milli mücadele Stalin’in başlattığı toplama kampları ve kolhozlaşma siyaseti yüzünden uzun sürmemiştir. 1936-1938 yıllarında gerçekleşen aydın kıyımı esnasında Hocayev ve İkrarov halkın milli çıkarlarını gözettileri için yargılanarak idam edilmiştir.⁸⁵

İki önemli şahsın idamından sonra 1937 yılında Stalin’in talimatı doğrultusunda Osman Yusupov Komünist Partisinin başına atanmıştır. Yusupov döneminde ülke tamamen Sovyetlerin kontrolü altına girmiş ve ülkesinin milli çıkarlarını korumak yerine Sovyetler lehine çalışmıştır. II. Dünya savaşıdan sonra Abdulkadir Muhiddinov ÖZKP’da yönetime geçmiştir. Muhiddinov da halk lehine hareket etmiş ve hatta Özbeklerin milli kültürlerini korumaları gerektiğini açık bir şekilde dile getirmiştir. Ancak onun milliyetçi tutumu Sovyetleri rahatsız etmiş ve yerine 1959 yılında rejime sadık olarak gördükleri Şeref Reşidov’u getirmişlerdir.⁸⁶

⁸² Füsün Kara, *Özbekistan Tarihi (1917-1991)*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi), 1999, s.95.

⁸³ Nicklas Norling, p.45.

⁸⁴ Füsün Kara, s.93.

⁸⁵ Sacit Yarimoğlu, “Milliyetler Meselesi Temelinde Orta Asya’daki Sovyet Politikaları”, *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi*, 2022, Cilt: 4 Sayı: 1, (ss.31-60), s.43.

⁸⁶ Füsün Kara, s.96.

Reşidov günümüz Özbekistan'ına etki eden önemli figürlerden biri olmuştur. Komünizme inanan ve sisteme sadık, Sovyet menfaatlerini öncelik olarak gören bir lider olmuştur. Özbek Türklerinin milli kültüründen uzaklaşarak Sovyetleşmesi konusunda çaba sarfetmiştir. Reşidov, yazar ve şairlere milli kültürün üzerinde yoğunlaşılması gerektiğini, asıl görevin Sosyalist kültürü savunmak ve desteklemek olduğunu belirtmiştir. Ancak 1970'lere gelindiğinde Reşidov fikir değişimi yaşamaya başlamış ve tutum değiştirerek konuşmalarında, yazılarında Özbeklerin milli kültür ve tarihlerini vurgulamaya başlamıştır.⁸⁷

1.5.2. Sovyetler'in Özbekistan SSC'de Ekonomi Politikası

Birinci Dünya Savaşı ve Bolşevik İhtilalinin meydana gelmesiyle birlikte Türkistan da dahil olmak üzere bütün Sovyet cumhuriyetleri ekonomik açıdan zorlu dönem yaşamaktaydı. Sovyet döneminin ilk yıllarında rejimin tam anlamıyla sağlamlaşması ve ekonominin toparlanması amacıyla 1921 yılında Lenin tarafından yürürlüğe giren ve 1927 yılına kadar devam eden Yeni Ekonomik Politika-NEP (New Economic Policy) ortaya atılmıştır. Ancak "İki adım ileri bir adım geri" olarak ifade edilen bu ekonomik politika komünizmin iktisadi sistemine aykırıydı. Bu politika üretim ve ekonomik büyümeyi canlandırmak amacıyla özel mülkiyet ve serbest teşebbüs geçici süreliğine kabul etmişti. Lakin Lenin'in vefatından sonra NEP, 1927 yılında Stalin liderliğinde uygulamaya konulan beş yıllık planlarla sona ermiştir. Stalin özel mülkiyet ve serbest teşebbüsü ortadan kaldırarak sistem gereği devletin kontrolü ve yönetimi altında merkezi ekonomik modeli oluşturmayı amaçlamıştır.⁸⁸

Aralık 1927 yılında düzenlenen 15. Parti Kongresinde beş yıllık planlar üzerinde konuşulmuş ve tarımın bütün Sovyet Cumhuriyetlerinde kolektifleştirilmesi kararı verilmiştir. İşbu kararlar Sovyetlerdeki toprak ve diğer üretim araçları özel mülkiyetten çıkarılarak kolektif mülkiyet haline getirilmiştir. Köylüleri toprakları ortak kullanmaya teşvik etmek amacıyla kolektifleştirme politikası doğrultusunda kolhoz ve sovhoz sistemleri getirilmiştir. Kolhozlar köylülerin topraklarını birleştirerek ortaklaşa

⁸⁷ Mehmet Saray, s.370-371.

⁸⁸ Alâeddin Yalçınkaya, *Yetmiş Yıllık Kriz: Sovyetler Birliği'nde Moskova-Türkler İlişkileri*, Beta Yayınları, İstanbul, 1999, s. 171.

kullandıkları, birlikte kararların alındığı tarım işletmeleridir. Sovhozlar ise doğrudan devletin kontrolü altında olan tarımsal işletmelerdir.⁸⁹ Sovyet yönetiminin sözde tarımda verimliliği ve üretimi arttırmak amacıyla gerçekleştirdiği bu politikası Özbekistan SSC de dahil Türkistan bölgesinin ekonomisini Moskova'nın sıkı denetimi altına sokmuştur. Özbekistan SSC'de kolektifleştirilen topraklar 1928-29 yıllarında %1,2 iken 1932'de %68,2 1937'de %95 olmuş, kolhozların sayısı 1937'de 832'ye çıkmıştır. Kolektifleştirme aşamasında çeşitli zorluklar ve direnişler yaşanmıştır. Zorunlu kolektifleştirme esnasında Türkistan bölgesinde tarımsal üretimde ciddi azalmalar görülmüş, halkta hoşnutsuzluklar meydana gelmiş, milyonlarca hayvan yaşanan düzensizlikler esnasında yok olmuştur.⁹⁰ Kolektifleştirme süreci Özbekistan gibi geçimini tarımdan sağlayan ülkeler için ciddi sıkıntılara yol açmıştır.

Sovyetler, sanayileşme ve endüstri sahasının gelişimine de ayrı önem vermiş ve sanayileşmenin ekonomik kalkınmanın anahtarı olduğuna inanmıştır. Sovyet Rusya 1930'lerden sonra sanayileşmeye ciddi manada önem vermeye başlamış ve bu sektörü güçlendirmek için politikalar uygulamaya başlamıştır. Bu dönemde sanayi için gerekli hammadde temini için Türk Cumhuriyetlerindeki hammadde rezervlerine ayrı özen gösterilmiş ve kaynaklar Moskova tarafından sıkı kontrol altına alınmıştır. Özbekistan da dahil Türk ülkelerinin yer altı ve yerüstü zenginlikleri Sovyetler Birliği'nin kalkınması doğrultusunda kullanılmıştır.⁹¹

Stalin döneminde yerli proleter sınıfın⁹² oluşturulmasına sanayileşmenin hızlandırılması ve üretimin artırılmasıyla ilişkilendirildiği için büyük önem verilmiştir. Bu sebeple çeşitli sanayileşme projeleri aracılığıyla işçi sınıfı sayısının artırılması amaçlanmıştır. Bir bölgeye ne kadar fazla inşaat ve sanayileşme yatırımları yapılırsa o kadar fazla işçi sınıfı oluşacaktı.⁹³ Özbekistan'da İkinci Dünya Savaşı sırasında işçi

⁸⁹ Füsün Kara, *Özbekistan Tarihi (1917-1991)*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi), 1999, s.139.

⁹⁰ Füsün Kara, s.140.

⁹¹ Mehmet Hoşcan, *Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizi ve Dünya Ekonomisiyle Uyumlarında Türkiye'nin Rolü*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası Finans Yüksek Lisans Tezi), 1992, s.43.; Füsün Kara, *Rusya'nın Orta Asya'ya (Türkistan) Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi*, İksad Yayınevi, 2021, s.155.

⁹² Marksist ideolojiye göre sınıf bilincinin oluşması için belli sayıda işçi sınıfı bulunması gereklidir.

⁹³ Alâeddin Yalçınkaya, s.194.

sınıfının önemli derecede artış gösterdiğini ve endüstrileşme hareketinin başladığını görmek mümkündür. Savaşın başladığı ilk dönemlerde Özbekistan’da sadece 1450 adet küçük atölyeler mevcuttu. Savaşın ilk yıllarında Sovyetlerin işgal edilen topraklarında bulunan fabrikalar güvence altına alınmak için Orta Asya’ya taşınmıştı. Orta Asya’nın göbeğindeki Özbekistan’da fabrikaların artması ülkenin sanayi sektöründe büyük bir dönüşüme yol açmıştır. Ülkede savaş sonrası hizmete giren fabrikalar çelik, demir, metalurji fabrikaları, ipek ve tekstil fabrikaları, hidroelektrik santraller ek olarak Moskova Elektrostonok ve Elektrokabel Podyemnik gibi birçok fabrika Özbekistan’a taşınmıştır. Fabrikalar bölgeye nakledilmemesiyle ağır sanayi 1940’ta %13,3 iken 1942’de %48,5’e çıkmıştır.⁹⁴ Fabrikaların artmasıyla Orta Asya’da özellikle Özbekistan’da işçi sınıfı da ani bir şekilde çoğalmış ve 1950-1960’lı yıllarda gittikçe artış göstermiştir. Sovyet istatistiklerine göre 1970’te 469.000 kişinin endüstri işçisi olduğu, bunlardan 139.000’inin hafif, 132.000’inin ağır sanayi işçisi olduğu belirtilmiştir.⁹⁵

Sovyetler Birliği’nde yapılan sanayi yatırımları cumhuriyetleri geliştirmeye yönelik değil birbirlerine ve dolaylı yoldan Sovyetlere bağımlı hale getirmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Endüstriyel tesisler hammaddelerin üretildiği cumhuriyetler yerine kasti olarak farklı cumhuriyetlerde kurulmuştur. Türk ülkelerinde bulunan hammadde kaynakları kendi sınırları içinde işlenmek yerine diğer cumhuriyetlerdeki işletmelere yönlendirilmekteydi. Bu durum da Özbekistan da dahil Türk Cumhuriyetlerin kendi hammaddelerine dayalı üretim yapabilecekleri fabrikalara sahip olmalarını engellemekteydi. Bu ülkelerin hammaddeleri diğer Birlik ülkelerindeki tesislerde işlenip tekrar Orta Asya’ya ihraç ediliyordu.⁹⁶ Bu durum Özbekistan’ın diğer cumhuriyetlere ve Moskova’ya bağımlılığının artmasına yol açmıştır.

Sovyet dönemi boyunca pamuk Özbekistan ekonomisinde ayrı bir öneme sahip olmuş, “beyaz altın” olarak isimlendirilen pamuğun üretimi ülke içinde büyük ölçüde arttırılmıştır. Sovyet siyasetinin bir parçası olarak Özbekistan’ın en verimli topraklarında pamuk yetiştirilmeye başlanmıştır. Pirinç ve buğday gibi tahıl ürünlerinin

⁹⁴ Füsün Kara, Özbekistan Tarihi (1917-1991), (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi), 1999, s.150-151.

⁹⁵ Mehmet Saray, s.357.

⁹⁶ Mehmet Hoşcan, s.43.

yerine pamuk ekimine odaklanılmıştır. Özbekistan'daki kolhoz ve sovhozlarda bulunan tahıl ürünlerin yerini pamuklar almaya başlamıştı. Özbekistan, ihtiyacı olan tahıl ürünlerini üretmek için kendi bölgesi elverişli olmasına rağmen Rusya'dan satın almak mecburiyetinde kalmıştır. 1928 yılında “Sovyetler Birliği’ni pamuk alanında kalkındırma” sloganıyla pamuk üretiminin teşvikine başlamışlardır. Bu durum Özbekistan’da pamuk monokültürünü yaratmıştır. Gittikçe pamuk ekimi artmış ve ülke Sovyetler Birliği’nin pamuk ihtiyacının %80’nini tek başına karşılar duruma gelmiştir. Özbekistan Tarım Bakanı Çıldır Ali 1934 senesinde “Ne kadar pamuk yetiştirirsek o kadar fazla Moskova’ya bağlanmış olacağız. Artık tam anlamıyla sömürge oluyoruz” diyerek durumun vahametini belirtmiştir. Özbek hükümeti başkanı Feyzullah Hocayev (1938) da pamuk ekiminin arttırılmasına karşı çıkmasından dolayı Sovyet aleyhtarı suçuyla idam edilmiştir.⁹⁷

Özbekistan kendi ülkesinin ihtiyacına göre üretim yapmak yerine Sovyetlerin ihtiyacını karşılamak için üretim yapar hale gelmiştir. Böylece Özbekistan, Sovyetler için “pamuk tarlası” durumuna gelmiştir. Ayrıca Özbekistan pamuğu piyasa fiyatına göre değil Moskova’nın belirlediği fiyat üzerinden satmak zorunda kalmıştır. Bu satılan pamuk Moskova’da işlenerek yüksek fiyatlara mamul madde olarak tekrar Özbekistan’a satılmıştır.⁹⁸

Sovyet yönetimi pamuğu tarıma elverişsiz topraklarda da yetiştirebilmek için suni sulama faaliyetlerini oluşturmuştur. Pamuk üretimini arttırmak amacıyla Seyhun ve Ceyhun sularını yönlendirebilmek için Özbekistan’da su projeleri gerçekleştirilmiştir. En önemlileri arasında 165.000 km uzunluğunda yapılan kanal, 20’den fazla yapılan su deposu gelmektedir. Söz konusu kanal sayesinde suların %90’ni tarım sulaması için kullanılıyordu. Ancak suni sulama sebebiyle su rezervlerinin azalabileceği ve sulanan bölgelerin ilerde tehlikeyle karşılaşabileceği de belirtilmiştir.⁹⁹

⁹⁷ Füsün Kara, s.142-143.

⁹⁸ Ahmet Gündüz, “1917 Bolşevik İhtilâlinin Türk Dünyasındaki Yansımaları”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi*, 2005, Cilt: 6, Sayı: 1, (ss.1-12), s.8.; Mehmet Hoşcan, s.45.

⁹⁹ Mehmet Hoşcan, s.46.

1.5.3. Sovyetler'in Özbekistan SSC'de Sosyo-Kültürel Politikaları

Sovyetler döneminde sosyalist kültür oluşturmak amaçlı tek tip Sovyet insanı modeli yaratma yolunda politikalar izlenmiştir. Bu hedefe ulaşabilmek için Türk cumhuriyetlerinde sert baskı politikaları izlenmiş, zorla Sovyetleştirme yoluna gidilmiştir. Bu uygulamalar daha çok Lenin döneminden sonra gerçekleştirilmiştir. Lenin, her ne kadar uygulamaya tam anlamıyla geçilmemiş olsa da farklı etnik grupların öz kimliklerini koruma hakkını destekleyen ve bir arada kardeşlik ve dostluk içinde yaşayabileceklerini savunan “milliyetler politikası”nı benimsemiştir. Ancak Stalin 1930 yılında KP'nin 16. Kongresinde yeni bir dönem başlatmıştır. Lenin'in aksine Stalin Rus şovenizmini¹⁰⁰ ve yerel milliyetçiliği ciddi anlamda eleştirmiştir. Böylece Sovyetler'in ilk dönemlerinde benimsenen milliyetler politikası (korenizatsiya) tamamen ortadan kalkmıştır.¹⁰¹ Bu tarihten sonra Stalin, kültürel ve etnik farklılıkların ön plana çıkmasını yasaklayarak Sovyetlerde yaşayan çeşitli etnik kökene sahip olan bütün toplulukları sosyalist düzene uygun tek tip Sovyet insanı olarak dönüştürme yolunda harekete geçmiştir. Söz konusu hedefe ulaşmak için eğitim, dil, din alanlarında değişiklikler uygulanarak “Homo Sovieticus” Sovyet ideolojisine uygun biçimde şekillendirilmiş insanlar yaratma yönünde adımlar atılmıştır.

Moskova yönetimi “enternasyonalist” bir Marksist-Leninist siyasi ideolojiyi dile getirmiş olsa da pratikte -etnisite, dil, kültür, gelenek açısından- rejim bir Rus rejimidir ve Moskova'nın yönetimi, çoğunluğu farklı etnik yapıya sahip olan nüfus üzerinde fiilen Rus egemenliğine sahiptir. Rejim “halkların dostluğu” gibi retorik ifadelerle tezahür ederken ve gelişmiş sosyalizm, milli eşitlik, yeni bir “sovetski chelovek” (Sovyet insanı) yarattıklarını iddia ederken ironik bir şekilde Ruslar siyasi, ekonomik, askeri, kültürel alanlarda hala baskınlığını sürdürmeye devam etmişlerdir. Onların ifade ettiği “sovetski chelovek” kavramı da aslında Sovyet sınırları içinde bulunan etnik yapıları Rus insanı

¹⁰⁰ İlk aşamada Rus şovenizminin de ortadan kalkması gerektiğini savunmuş olmasına karşın ileride yaptığı uygulamalarla konuşmalarına ters hareket ettiği anlaşılabacaktır. Rus etnik yapısı Sovyetler döneminde her zaman diğer etnik yapılardan daha üstün olmuştur. Amaç diğer yerli kültürleri ortadan kaldırarak onları Rus kültürü çatısı altında birleştirmek olmuştur. Bu durumda Sovyetleştirme Ruslaştırmayla özdeşir.

¹⁰¹ Alâeddin Yalçınkaya, s.202.

olarak dönüştürmektir.¹⁰² Stalin ilk aşamada “şeklen milli muhtevaca sosyalist kültür”¹⁰³ oluşturacağını dile getirmesine rağmen verdiği sözü tutmamış, diğer milletlere güçlü bir Rus kimliğini benimsetmek ve Rus kültürünün baskın rol oynamasını teşvik etmek odak noktası olmuştur.

Türk kültürünü ortadan kaldırarak Rus kültürü ve kimliğinin içselleştirilmesi yolunda tüm baskı yöntemlerine başvurulmuş, bu uğurda insanlar katledilmiş, Türk halkının aydın kesimleri toplama kamplarında hiçliğe terkedilmiştir. Abdullah Kadiri, Süleyman Çolpan, Osman Nasır, Fıtrat, Atacan Haşimov gibi edebiyat ve sanat insanlarının milli benliği yansıtacak eserleri yasaklanmış ve bu şahsiyetler de Sovyet rejiminin kurbanı olmuştur. Türk kimliğini vurgulayan şahıslar ve eylemler “Pantürkist”, “Panislamist” etiketleriyle suçlanmış ve haksız bir şekilde acımasızca cezalandırılmıştır.¹⁰⁴

1.5.3.1. Eğitim Politikası

Sovyet rejimi Sovyet insanı inşa etme gayesini gerçekleştirmek için çeşitli alanlarda değişimler yapmaya başlamıştır. Bu değişimlerden en önemlisi eğitim alanında gerçekleşmiştir. Rus olmayan halkların eğitim sistemi üzerinde müdahalelerde bulunarak farklı etnik yapıları Ruslaştırma yoluna gidilmiştir.

1917 Bolşevik İhtilali öncesinde Türkistan’da 3 çeşit okul bulunmaktaydı. Birincisi genellikle dini eğitimin verildiği mektep ve medreseler, ikincisi Çarlığın işgali sonrasında Ruslaştırma amacıyla kurulmuş olan Rus okulları, üçüncüsü ise Ruslaştırma politikasına ve eğitimde geleneksel sisteme karşı yeni yöntemlerin benimsendiği Usul-i Cedit okullarıdır. 1917 İhtilalinin ardından Sovyetler’in Sovyet toplumu oluşturma gayelerine aykırı olması sebebiyle Türkistan’da mevcut olan tüm okullar kapatılmış ve yerine Sovyet okulları açılmıştır. Sovyet yönetimi Türkistan’da geniş çapta okullar inşa etmiştir, ancak başlangıçta Türkistanlıların bu Rus okullarına karşı tutumu olumsuz

¹⁰² Audrey L. Altstadt, “Nationality Education Policy in the Russian Empire and the Soviet Union”, *Journal of Institute of Muslim Minority Affairs*, 1989, vol:10, issue:2, (pp.450-463), p.451.

¹⁰³ Audrey L. Altstadt, p.452.

¹⁰⁴ Füsun Kara, *Rusya’nın Orta Asya’ya (Türkistan) Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi*, İksad Yayınevi, 2021, s. 158.

olmuştur. Bu sebeple Türkistan'daki üniversitelerde okuyan yerli öğrencilerin sayısı Rus öğrencilerden daha azdı.¹⁰⁵

Başlangıçta Türkistan'daki milli okulların faaliyet göstermesine izin verilmişti, ancak Sovyet yönetimi, iktidarını sağlama aldıktan sonra söz konusu okullar kapatılmıştır. Türkistan'da açılan Sovyet okullarında eğitim programı milli ve dini etkenlerden uzak bir şekilde sosyalist ideoloji temel alınarak düzenlenmiştir.¹⁰⁶ 23 Kasım 1917'de Taşkent'te Maarif Halk Komiserliği (Eğitim Bakanlığı) ve Maarif Şurası (Eğitim Sovyeti)'nin kurulmasıyla eğitime ilişkin çalışmalar başlamıştır. 11 Aralık 1917'de Türkistan Halk Komiserleri Sovyet'i bütün okulların Maarif Halk Komiserliğine bağlandığını beyan etmiştir. Halk Komiserleri Sovyet'i, 23 Ocak 1918 tarihinde "Kiliseyi Devletten, Okulu Kiliseden Ayırma Hakkında" karar çıkarmıştır. Bu kararlar beraber eğitimin dinden ayrılması ve laikleştirilmesinin temelleri atılmıştır.¹⁰⁷

Sovyet toplumunun standartlaştırılması ve tam anlamıyla sosyalist bir toplumun inşası Sovyetler Birliği'nin temel hedeflerinden biridir. Lenin'e göre Komünizmin yayılabilmesi ve ideolojik birliğin sağlanması için halkın eğitim düzeyi oldukça önemlidir. Lenin "İnsanları cahil olan bir ülkede Komünizm toplumu yaratmak mümkün değildir" diyerek bu konudaki görüşünü dile getirmiştir. Komünizmin halka aşılması eğitim seviyesinin yükseltilmesiyle doğru orantılıdır. Sovyetler, Türkistan politikasından dolayı bölgenin eğitimiyle yakından ilgilenmiştir. Ancak her ne kadar masumane görünse de eğitim politikası siyasi ve ideolojik hedefler doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁸

Eğitim seviyesini yükseltmek amaçlı 26 Aralık 1919 tarihinde "Rusya'da Cehaletin Lağvedilmesine İlişkin" adlı çıkarılan kararnameye göre 8-50 yaş arasına anadilde veya tercihe göre Rusçada okuma yazma zorunluluğu getirilmiştir. 1920'lerin

¹⁰⁵ Merve Rabia Meral, Milli Türkistan Dergisine Göre Sovyetler Birliği'nin Türkistan'daki Eğitim ve Kültür Politikaları, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2015, s.38.

¹⁰⁶ Füsün Kara, *Rusya'nın Orta Asya'ya (Türkistan) Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi*, İksad Yayınevi, 2021, s.164.

¹⁰⁷ Merve Rabia Meral, s.39.

¹⁰⁸ Zamira Öztürk, Özbekistan'da Dil Politikası: Standartlaşma ve Modernizasyon, (Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı), 2020, s.62.

sonunda müfredata sosyoloji, sosyalizmin tarihi, politik ekonomi, Sovyet Anayasası ve proleter okulun temel ilkeleri gibi dersler eklenmiştir. Ayrıca, 10 binden fazla öğrencinin bulunduğu 57 yükseköğretim kurumu bulunmaktaydı. Ek olarak Sovyet sistemine uygun gençler yetiştirmek için öncelikle Sosyalist görüşe sahip öğretmenlerin oluşturulması için 24 bin öğrencisi olan 154 adet üç yıllık, 90 adet bir yıllık eğitim sunan öğretmen yetiştirme kursları açılmıştır.¹⁰⁹

Sovyetler Birliği Anayasasının 45. Maddesinde: “SSCB vatandaşı öğretim hakkına sahiptir. Bu hak her türlü öğretimin ücretsiz oluşu ve gençler için mecburi ortaokul derecesinde öğretimin uygulanmasıyla herkese kendi ana dilinde öğretim fırsatıyla garanti edilmiştir.” diyerek eğitimin ücretsiz olduğu ve anadilinde eğitim verildiği belirtilmiştir. Aslında bu maddelerin eklenmesinin sebebi Sovyet okullarına olan ilgiyi arttırmak ve halkı bu okullara çekebilmektir. Hatta Sovyet okullarının olumlu bir imaj bırakması amacıyla halka ilk aşamada belli başlı tavizler de sunulmuştur. Okullarda dini eğitim yasaklanmış olmasına karşın 1918-1924 yılları boyunca olabildiğince ateizm propagandası yapmaktan uzak durulmuştur.¹¹⁰

Sovyet okullarının yaygın hale getirilmesi için tüm yollara başvurulmuştur. Türkistan’da bulunan yerli okullara devlet yardımı kesilmiş ve maddi eksiklikler sebebiyle eğitimde duraksamalar olmuştur. Sovyet okullarına başvurulması için bu şekilde gerekli zemin hazırlanmaya çalışılmıştır.¹¹¹ 13 Mart 1938 tarihinde Rus dili ve edebiyatı okullarda zorunlu ders haline getirilmiş ve Rusça zorunlu eğitim dili olmuştur. Sovyet yönetimi başlangıçta Rus olmayan toplulukların eğitimlerine kendi yerel dillerinde devam ettirebileceklerini bildirmiş olmasına karşın Rusça eğitimin dili olarak kabul edilmiş ve bu konuda Stalin şu şekilde konuşma yapmıştır: “Bizim tek bir dilimiz var, tüm SSCB vatandaşlarının aşağı-yukarı anlayabileceği bu dil Rusçadır”.¹¹²

Rus okullarının Türkistan’da yayılması, yerel okulların büyük çoğunluğunun kapatılması ve Rusçanın zorunlu dil haline getirilmesiyle yerlilere alternatif

¹⁰⁹ İbrahim Hasanoğlu, “Homo Sovieticus: SSCB’de Sovyet Halkı İnşası Çabaları”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2015, cilt:10, sayı:1, (ss.311-340), s.321.

¹¹⁰ Merve Rabia Meral, s.40.

¹¹¹ Merve Rabia Meral, s.41.

¹¹² İbrahim Hasanoğlu, s.324.

bırakılmamıştır. Bu durumda ebeveynler çocuklarının gelecek kaygısından ötürü onları Rus okullarına vermek zorunda kalmıştır. Çünkü devlet idareleri ve üst kademelerde yer almanın tek yolu iyi seviyede Rusça bilmektir. Bu sebeple Rusça eğitim veren okullar haliyle daha ayrıcalıklı konuma gelmiştir.¹¹³

1.5.3.2. Dil Politikası

Sovyet döneminde kültür alanında uygulanan diğer politikalardan biri de dil politikası olmuştur. Dil milletin hafızasıdır; milleti millet yapan ve onları birleştiren unsurdur. Milletlerin kimliğini oluşturan kültürel değerlerden biridir. Dilin kaybedilmesi toplum hafızasının zedelenmesine yol açar. Tam da bu amaçla Sovyet rejimi Türk topluluklarına yönelik dil politikası uygulamıştır.

Türk bilincinden uzaklaşarak yerel milliyetçiliğin oluşması ve sosyalizmin daha iyi kavranması için başlangıçta Lenin tarafından yerel dillerin kullanılması desteklenmiştir. Ancak zamanla bu fikir değişime uğramış Sovyet toplumunu standartlaştırmak için tek ortak dile ihtiyaç duyulmuştur. Bu dönemde Türkistan'da Arap alfabesi kullanılmaktaydı. Ancak Sovyet rejimi tarafından Arap alfabesi geri kalmışlıkla ilişkilendirilmiş ve dilin modernleştirilmesi, okuryazarlığın artırılması için Latin alfabesine geçiş teşebbüsleri başlamıştır.¹¹⁴ 1926 yılı Azerbaycan'ın Bakü şehrinde Türkoloji Kongresi düzenlenmiştir. Bu kongrede alınan en önemli karar bütün Türk halkları için ortak Latin alfabesinin kurulacağına dair alınan karardır. 1927 yılında da Latin alfabesi devlet alfabesi olarak kabul edilmiştir. Türk alfabesine geçiş aşamasını yönetmek için “Yeni Türk Alfabesi Tüm Sovyetler Birliği Merkezi Komitesi” kurulmuş ve yürütme görevi bu komiteye verilmiştir. İşbu ortak alfabenin kullanılmasına yönelik Bakü ve Taşkent'te çeşitli çalışmalar gerçekleştirilmiştir.¹¹⁵ Bu toplantılarda alınan kararlar Latin alfabesinin aşamalı bir şekilde orta okullara, teknik okullara 1928-29

¹¹³ Füsün Kara, s.164.

¹¹⁴ Zamira Öztürk, s.63.

¹¹⁵ Mustafa Koçak, Sovyetlerin Orta Asya (Türkistan)'da Uyguladığı Kültür Politikaları (1917-1953), (Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2016, s.61-62.

yılından itibaren ilkokullara dahil edilmesini içermektedir.¹¹⁶ Bakü kongresi ilk uluslararası Türk Kurultayı olması bakımında büyük önem arz etmektedir. Sovyet yönetimi de bu karara olumlu yaklaşmış ve hatta desteklemiştir. Sovyetler'in alfabe değişikliğini desteklemesinin sebebi Latin'den Kiril alfabesine geçişi kolaylaştırdığından kaynaklanmaktadır.¹¹⁷

1928 yılı kardeş ülke Türkiye Cumhuriyeti'nde Atatürk liderliğinde dil konusunda yapılan yenilikler sonucu Latin alfabesine geçilmiştir. Türkiye'nin Latin alfabeye geçişi Sovyet rejimini oldukça endişelendirmiş ve tehdit algısı giderek artmıştır. Tüm Türk toplulukları arasında ortak alfabenin olması Sovyet tarafından tehdit olarak görülmeye başlanmış ve Türk birliğinin meydana gelebileceği ihtimaline karşı harekete geçmiştir. Bu doğrultuda Latin'den Kiril alfabesine geçiş yapmak için çalışmalar hızlı bir şekilde başlanmıştır. Sovyet dilbilimciler tarafından bu konuda çalışmalar başlatılmış, suni alfabe ve yazım kuralları geliştirilerek Türk topluluklarının lehçeleri arasında bulunan çok küçük farklılıklar büyük farklılıklarmış gibi gösterilmeye çalışılmıştır. Sovyetlerdeki diğer Türk halkları 1926-1938 yılları arasında Latin alfabeyi kullanmış olsa da Özbekistan'da yazı dilinde değişiklikler erken başlamış, 1934 yılında Özbek dilinin Farslaştığı gibi çeşitli asılsız bahaneler öne sürülerek Özbekçedeki ı, ö, ü gibi ünlü harfler ortadan kaldırılmıştır. Böylece 1937-1940 yılları arasında Türkistan'da Kiril alfabesine geçiş tam anlamıyla gerçekleşmiştir.¹¹⁸

Kiril alfabesine geçiş sonrası Latin alfabesiyle yazılmış kitaplar toptan ortadan kaldırılmış, Türk lehçelerine Türkiye lehçesinden geçmiş olan terimler, İslami sözcükler çıkartılarak yerine Rusça terimler yerleştirilmiştir. Bilhassa siyasi, ekonomik, bilimsel ve teknik terimlerin Rusça olması zorunlu hale getirilmiştir. Türk lehçelerinin kelimelerinin kullanılması da yasaklanmıştır.¹¹⁹

¹¹⁶ Hanife Saraç, "Sovyet Rusya'nın Korenizatsiya (Yerelleştirme) Kapsamında Uyguladığı Dil Politikaları: Orta Asya Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2020, Cilt: 13 Sayı: 71, (ss.87-93), s.90.

¹¹⁷ Mustafa Koçak, s.62.

¹¹⁸ Mustafa Koçak, s.62-63.

¹¹⁹ Ahmet Gündüz, "1917 Bolşevik İhtilâlinin Türk Dünyasındaki Yansımaları", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi*, 2005, Cilt: 6, Sayı: 1, (ss.1-12), s.6.

Bu dönemde halk bu değişikliklere karşı direnmiş, kendi çapında Latin alfabe çalışmalarını sürdüren Türk aydınları olmuştur. Ancak bu konuda çalışan herkes idam edilmiş, hapse atılmış veya sürgün edilmiştir.¹²⁰ Yeni alfabeye geçiş aşaması Lenin dönemindeki gibi yumuşak olmamış, Stalin önderliğinde baskı ve şiddete başvurarak kamu ile uzlaşı içinde gerçekleştirilmemiş bir eylem olmuştur.

Kiril alfabesine geçiş, Türk topluluklarında birtakım olumsuz sonuçlara sebep olmuştur. Ruşadan terimlerin eklenmesi, Türk lehçelerindeki bazı terimlerin çıkarılması sonucunda yerel diller kendine özgü dil yapısını yitirmeye başlamıştır. Aynı zamanda her bir Türk lehçesinin farklılıkları gittikçe artış göstererek birbirinden uzak olan yeni dillere doğru evrilmeye başlamıştır.¹²¹ Türkiye'yle olan iletişime de engel olmasıyla birlikte yeni nesil, alfabe değişikliğinden önce yazılmış eserleri anlayamaz hale gelmiş hatta sürekli alfabe değişikliği sebebiyle nesiller birbirine yabancı kalmaya başlamıştır. Kiril alfabesinin imla ve yazım kurallarından ötürü halk alışma konusunda zorluklar çekmiş ve duygu ve düşüncelerini yansıtamama, ifade edememe sorunuyla karşı karşıya kalmışlardır.¹²² Bu durum eğitim hayatlarında düşüş yaşamalarına da yol açmıştır.

1.5.3.3. Din Politikası

Sovyet insanı yaratma yolundaki en büyük engellerden biri de din faktörü olmuştur. Çünkü Türk toplulukları Sovyetler Birliği içindeki Rus olmayan milletler arasında en fazla nüfusa sahip olan gruptur. Türk nüfusunun yaklaşık %90'ni Müslüman dinine mensuptur.¹²³ Sovyetler Birliği Marksist-Leninist düşünce sistemi üzerine kurulmuş olması sebebiyle dini inançlara karşı yaklaşımı olumsuz olmuştur. Marksizmin açıklamalarına göre “din insanlar için afyondur”.¹²⁴ Halkın yöneticilere karşı isyan etmesini engelleyen ve insanların ellerindekileriyle yetinmesini isteyen ve

¹²⁰ Füsun Kara, s.170.

¹²¹ Ahmet Gündüz, s.6.

¹²² Füsun Kara, s.170.

¹²³ Mustafa Koçak, s.73.

¹²⁴ Alâeddin Yalımkaya, s.215.

bu sebeple dinler ilerlemenin, gelişmenin önündeki büyük engel olarak görülmektedir.¹²⁵

Türklerin hayatında büyük öneme sahip olan İslam inancı Sovyet rejimi tarafından büyük tehlike olarak görülmüş ve Sovyet yetkililer dinin halk üzerindeki etkisini azaltarak tamamen ortadan kaldırma hedefi doğrultusunda çalışmalar gerçekleştirmiştir.

Sovyet rejimi din ile savaşmayı ana hedeflerden biri olarak görmüş olmasına karşın, rejimin kurulduğu ilk yıllarda yönetimde sağlam bir temel oluşturan kadar Türk topluluklarında İslam’a karşı hoşgörü politikası izlemiştir. Bu süreçte kendi çıkarları doğrultusunda İslam’ı kullanmaktan geri durmamışlardır. Müslüman halkın desteğini kazanabilmek için ihtilal sonrası 24 Kasım 1917 tarihinde “Rusya ve Doğunun Tüm Emekçi Müslümanlarına” adlı bildirge yayınlanmıştır. İşbu bildirgeye göre “camileri ve ibadethaneleri yakılıp-yıkılan, inançları ve gelenekleri çiğnenen Rusya Müslümanlarının inançları ile geleneklerinin, millî ve dinî kurumlarının artık dokunulmaz olduğu”¹²⁶ belirtilmiştir. Hatta Birlik içindeki Müslümanların desteğini elde etmek için Ocak 1918 yılında Milliyetler Komiserliğine bağlı “Müslümanlar Meselesi İçin Komiserlik” kurulmuştur. Aynı sene “Yoldaşlar, Biraderler, Müslümanlar! Maddi ve manevi kuvvetlerinizi toplayınız ve İslam Sosyalist Ordusunun bayrağı altında toplanmak için acele ediniz”¹²⁷ şeklinde çağrıda bulunulmuştur.

1918 yılından itibaren yapılan çalışmalar, dinlere karşı pek de hoşgörülü olmadıklarını ortaya koymuştur. Aynı yılın ocak ayında dini kurumlar ve din görevlilerine maaş ödemesi durdurulmuştur. 23 Ocak 1918 tarihinde “Kiliseyi Devletten, Okulu Kiliseden Ayırma Hakkında” adlı kararın yayınlanmasıyla birlikte dini inançlara karşı ciddi anlamda mücadele başlatılmıştır. Din dersi verenlere devlet desteği ortadan kaldırılmış, İslami, milli yayınlar yapan gazeteler kapatılmıştır.¹²⁸

¹²⁵ Mustafa Koçak, s.74.

¹²⁶ Mederbek Kadyrov, Öskönbay Zuuridinov, “Sovyetler Birliği’nin Din Siyaseti ve İslam (Orta Asya Örneğinde)”, *İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi*, 2019, Sayı:27, (ss.63-69), s.64.

¹²⁷ Merve Rabia Meral, s.80.

¹²⁸ Merve Rabia Meral, s.80-81.

8 Nisan 1929 tarihinde Sovyetler'in Halk Komiserliği Konseyi ve Yüksek Sovyet Prezidyumu "Dini birliklerle ilgili kararname" yayınlamış ve 1990 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Bu kararname dini kuruluşların faaliyetlerini sınırlandırmak ve kontrol altına almak amacıyla oluşturulmuştur. Kararnameye göre dini faaliyetler sadece ibadethanelerde yapılabilecek, diğer sosyal alanlarda yapılması tamamen yasaklanmıştır. Böylece dinin toplumdaki rolü azaltılarak tamamen soyutlanmış ve sadece özel alana indirgenmiştir.¹²⁹ 1930 yılına gelindiğinde "dinlerin temizlenmesi" aşamasına geçilerek sert önlemler gerçekleştirilmiştir. İbadethaneler rastgele kapatılmış, cami veya kiliselerde çalışanlar tutuklanmış, para cezasına çarptırılmış, insanların evindekiler de dahil olmak üzere dini yayınlara el konulmuştur. Müslümanların o dönemdeki durumu Rusya Merkezi Yönetim Komitesinin Mayıs 1930 tarihindeki şu raporundan da anlaşılmaktadır:

Müslümanların dini kuruluşlarının hemen hepsi tamamen yok olmanın eşiğindedir. Muhtesiplerin %87'si kapanmıştır. 12,000 camiden 10,000'den fazlası kapanmıştır. Molla ve Müezzinlerin %90 ile %97 arasındaki kısmı dini görevlerini yapamaz hale getirilmiştir. Müslüman 'kültünün durumu, diğer kültürlere göre daha kötü durumdadır ancak yine de diğer kültürlerin durumu için de bir fikir vermektedir.¹³⁰

II. Dünya Savaşı sırasında İslam dinine karşı mücadeleler yavaşlatılmış, birlik duygusu oluşturmak ve halkı karşısına almamak için temkinli davranılmıştır. 20 Ekim 1943 yılında Müslümanları idare etmek için Orta Asya ve Kazakistan Dini İdaresi açılmıştır ve merkezi de Taşkent olmuştur. Söz konusu dini idare 1946 yılında "Orta Asya ve Qazagstan Müslümanları'nın Dini Nazariye Jurnal" isimli üç aylık dergi çıkarmaya başlamıştır. 1968 yılında bu derginin yerine yurtdışına da dağıtılan "Sovyet Şarkı Müslümanları" adlı dergi yayınlanmıştır. Bu derginin yayınlanmasındaki temel hedef ise dış dünyaya Sovyetlerde din özgürlüğünün olduğu şeklinde lanse etmektir.¹³¹

Savaş sonrası dönemde dine karşı yumuşama dönemi bitmiş ve tekrar Sovyetler eski politikalarına devam etmişlerdir. 1956 yılında 146.500 dine karşı toplantı ve

¹²⁹ Elyor Karimov, Çev: Necmeddin Güney, "Sovyet Yönetiminin Sekülerleştirme Politikası ve Günümüz Orta Asya'sına Etkileri", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 2011, Cilt:11, Sayı:1, (ss.183-187), s.184.

¹³⁰ Elyor Karimov, s.184.

¹³¹ Füsün Kara, s.176-177.

konferanslar düzenlenmiştir. 1954'ten 1964 yılına kadarki zaman diliminde Sovyetler Birliği'nde 177 adet Türkçe İslam karşıtı kitap yayınlanmıştır.¹³²

Genel olarak incelendiğinde Marksist-Leninist sisteme dayalı Sovyetler Birliği'nde komünist sisteme uygun Sovyet tipi insan oluşturmak için dinler de hedef olarak görülmüştür. Sovyet rejimi konjonktüre göre farklı din politikaları sergilemiş, zaman zaman dinlere karşı yumuşak yaklaşmış olsa da realitede hiçbir zaman dinlere özellikle İslam'a karşı olumlu yaklaşmamış, temel hedefi ortadan kaldırmak olmuştur. Çünkü her zaman Türkleri ve İslami kendi sistemleri için tehdit olarak görmüş ve bu sebeple onları Sovyet sistemi içinde sindirmeye çalışmışlardır.

¹³² Füsün Kara, s.178.

İKİNCİ BÖLÜM

2. SSCB’NİN YIKILIŞI VE ÖZBEKİSTAN’DA YÖN ARAYIŞLARI

2.1. Sovyetler Birliği’nin Dağılma Sürecine Geçişi

2.1.1. Gorbaçov ve Reformu

Konstantin Çernenko’nun vefatından sonra 1985 yılında 54 yaşındaki Mihail Gorbaçov Sovyetler Birliği’nin Komünist Parti Genel Sekreterliğine getirilmiştir. Gorbaçov yönetime geldiğinde Sovyetler iktisadi, siyasi, sosyal tıkanmışlığın zirvesindeydi ve sistem artık işlevselliğini kaybetme aşamasına gelmişti. Sovyetlerin karşı karşıya kaldığı bu sorunlar siyasi açılımlar, ekonomik ve sosyal yenilikler yapma ihtiyacını doğurmuştur. Ülkeyi bu çıkmazdan kurtarmak ve halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere reformlar uygulamaya başlamıştır. Demokrasi ve Sosyalizm ideolojilerinin birleşiminden oluşan Glastnost (açıklık) ve Perestroyka (yeniden yapılandırma) reformlarını siyasi ve ekonomik alanlarda uygulamaya başlamıştır.¹³³ Gorbaçov toplumsal katılımı ve ifade özgürlüğünü arttırmak, siyasi süreçlerin açıklık ve şeffaflık ilkesiyle yürütülmesine teşvik etmek ve ekonomik yapıyı rekabetçi hale getirmeyi hedeflemiştir.

Gorbaçov “yeniden yapılanmanın özünün sosyalizm ve demokrasinin birleşiminde yattığını”¹³⁴ dile getirmiştir. Sosyalist sisteme reformlar getirerek sistemi demokratikleştirmek ve böylece iki sistem arasında bir dengeyi yakalamak arzusundaydı.¹³⁵ Çağın gerçeklerine göre reform politikaları uygulayarak Sovyetlerin tüm alanlarına dinamizm getirmek istiyordu. Ancak görüşlerini yıllardır salt Komünist ideolojiyle yoğrulmuş Komünist Partiye kabul ettirmek kolay olmamıştır. Bu sebeple partiyi kendi görüşlerine yatkın genç kadrolarla donatmaya çalışmıştır. Her şeye rağmen çeşitli alanlarda radikal değişiklikler yapmaya devam etmiştir. Gorbaçov Ocak 1987

¹³³ Alâeddin Yalçınkaya, s.371.

¹³⁴ Narzulla Jo’rayev, Shodi Karimov, *Özbekison Tarixi (O’zbekiston Sovet Mustamlakachiligi Davrida)*, “Sharq” Nashriyot-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahririyati, 2011, s.664

¹³⁵ Girayalp Karakuş, “Sovyetler Birliği Neden Dağıldı?”, *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, 2022, Cilt:12, Sayı:2, (ss.291-299), s.296.

yılında gerçekleştirdiği genel kurul toplantısında parti ve toplum hayatında “geniş demokrasi” gerektiğini belirterek adını Glastnost olarak koyduğu ilkesini ortaya atmıştır. Devlet ve kamu kuruluşlarının halkın eleştirilerine açık olması gerektiğini vurgulayarak devlet hayatının “açıklık” ve “şeffaflık” üzerine kurulacağını belirtmiştir. Kasım 1987 tarihinde yaptığı bir konuşmada ise “sosyalizme ikinci bir rüzgar” sağlamak için ekonomide reform ve demokratizasyon gerekliliğini dile getirerek Perestroyka-yeniden yapılandırma ilkesini öne sürmüştür.¹³⁶ Perestroyka ilkesi yönünde atılan en büyük adımlardan biri 1 Ocak 1988 tarihinde yürürlüğe konulan “Sosyalist Teşebbüs Kanunu” olmuştur. Bu kanun teşebbüslere oldukça fazla yetkiler sağlamıştır. Gorbaçov, Haziran-Temmuz 1988 yılında halk temsilcilerinden meydana gelen Parti Konferansı’nın toplanmasını sağlamıştır. İşbu konferansın özelliği çeşitli fikir ve eleştirilere açık olmasıydı. Söz konusu Kongrede anayasa değişikliğine ilişkin kararlar da alınmıştır. Bunlardan birisi Komünist Partisiyle hükümet işlerinin birbirinden ayrılması, yani iktidarın Sovyet Komünist Partisinden devlete geçmesi kararı olmuştur. Gorbaçov da devlet başkanlığına getirilmiştir.¹³⁷

Sovyetler Birliği’ni durağanlıktan kurtarmak için uygulanan Glastnost ve Perestroyka ilkeleri ters tepmiş ve SSCB’nin dağılma sürecini hızlandırmıştır. Glastnost politikası sonucunda ülkede kısmen olsa da özgürlük ortamı oluşmuş, iktidar eski kontrol ve gücünü kaybetmiş, artık herkes ses çıkarmaya, eleştirilerini açıkça dile getirmeye başlamıştır. Eskiden Sovyet basınına uygulanan sansürler ortadan kalkmış, basında geçmiş dönemleri ve başkanlarını, rejimi eleştiren yazılar yazılmaya başlanmıştır. Bunun sonucunda yalnızca bir kısım uzmanın bildiği Sovyetlere ilişkin bütün gerçekler ortaya çıkmaya başlamıştır. Gazete ve televizyonlardaki sansürün de ortadan kaldırılmasıyla o zamana kadar saklı tutulan konular ve olaylar yüzüştüne çıkmış ve halk politikayı yakından tanımaya başlamıştır. Stalin döneminde gerçekleştirilen katliamlar, sürgünler sorgulanabiliyor, korku ve baskıdan uzak bir şekilde düşünceler dile getirilebiliyordu. Artık fikir belirtme hakkına sahip olan halk bir

¹³⁶ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s.684.

¹³⁷ Fahir Armaoğlu, s.682.

süre sonra sistemi de eleştirerek onu tüm yaşanan haksızlıkların sorumlusu olarak görmeye başlamışlardır.¹³⁸

Bu iki politikanın sonucu olarak demokratikleşmenin hızlı bir şekilde yayılmasıyla ülke kontrol edilemez duruma gelmiş ve siyasi istikrarsızlık meydana gelmiştir. Başta Baltık Cumhuriyetleri olmak üzere Sovyetler Birliği'ndeki cumhuriyetlerde çeşitli milliyetçi hareketler ortaya çıkmaya başlamıştır.

2.1.2. Özbekistan SSC'de Yaşanan Karmaşa Dönemi ve Sorunlar

Gorbaçov'un uyguladığı ıslahatlar neticesinde Sovyetler Birliği'nde demokrasi havası oluşmasıyla Birliğe bağlı cumhuriyetlerde milliyetçi oluşumlar baş göstermeye başlamıştır. Gorbaçov iktidardan çekildikten sonra bir kitabında bu durumu şu şekilde açıklamıştır: *“Ağır zincirler kırılınca milli duygular hürriyete kavuştu. Hürriyet oksijeninin püskürtülmesi ile bütün milli duygular alev aldı.”*¹³⁹ Önce Baltık Cumhuriyetlerinde başlayan hareketler Orta Asya'ya da yayılmış, Türkistan'da milliyetçi eylem ve protestolar meydana gelmiştir.

Özbekistan'da Sovyet hükümetinin yıllardır yürüttüğü korkunç ve kanlı sömürge siyaseti, bölge halkının milli bilincinin uyanmasına ve güçlü bir direniş göstermesine sebep olmuştur. Yıllardır milli duygularının bastırılmaya çalışılması, yapılan haksızlıklar, verilen ağır cezaların sineye çekilmek zorunda kalınmasından sonra 1988'lerden itibaren özgürlük ortamında istekler dile getirilmeye başlanmış, milliyetçi hareketler yoğun bir şekilde gerçekleşmeye başlamıştır.¹⁴⁰

Özbekistan Türklerinin milli ve dini duygularının gelişimi Orta Asya'daki diğer Türk topluluklarına nazaran daha eskilere dayanmaktadır. Sovyetlerin kurduğu Komünist sistem ve ateizm propagandaları Özbek Türklerinin milliyetçi duygularını ve İslam dinine olan bağlılıklarını çok fazla etkilememiştir. Sovyet öncesi dönemlerde

¹³⁸ Bayram Hudaynazarov, Sovyetler Birliği'nin Dağılma Süreci (N. Kruşçev ve M. S. Gorbaçev Dönemleri), (İstanbul Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2003. s.72.

¹³⁹ R. Tanku Bulduk, Bağımsız Özbekistan'ın Demokratikleşme Süreci ve Sorunları, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 1996, s.53.

¹⁴⁰ Narzulla Jo'rayev, Shodi Karimov, *Özbekison Tarixi (O'zbekiston Sovet Mustamlakachiligi Davrida)*, “Sharq” Nashriyot-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahririyati, 2011, s.681.

göçebe yaşam tarzını benimseyen Orta Asya Türklerinin arasında Özbek Türklerinin tarımla uğraşması ve bu sebeple yerleşik yaşam tarzına sahip olmaları Özbeklerin milliyetçi duygularını sağlamlaştırmış ve İslam dinine olan bağlılıklarını arttırmıştır. Uzun süre milliyetçiliğe ve dine karşı yürütülen politikalar o duyguların daha da artmasına ve güçlenmesine sebep olmuştur. Böylece 1980'lerden itibaren özellikle Gorbaçov'un yönetime gelmesiyle beraber milliyetçi ve İslami hareketler patlak vermiştir.¹⁴¹

Diğer Sovyet cumhuriyetlerinde de olduğu gibi Özbekistan'da da milliyetçi halk hareketleri büyümeye başlamıştır. Bu doğrultuda ülke çapında çeşitli oluşumlar, dernekler kurulmuştur. Ülkenin önde gelen aydınları, edebiyat, sanat ve bilim insanları milli bağımsızlık konularında eserler, şiirler yazmıştır. Abdulla Aripov, Erkin Vahidov, Primkul Kadirov, Tahir Malik, Said Ahmet gibi şahsiyetler milli bağımsızlık mücadelesinde büyük rol oynamışlardır. Bu şahıslar eserleri aracılığıyla kitlelerin dünya görüşü üzerinde büyük etki yaratmıştır.¹⁴² Edebiyat insanlarının Özbekistan'ın bağımsızlık kazanmasında kayda değer ölçüde tesirleri vardır. Bunun altında yatan nedenin de Özbek halkının zihniyetinde bulmak mümkündür. Edebiyat ve sanat insanları Özbek Türkleri için tarih boyunca ayrı öneme sahip olmuştur. Çünkü onlar halkının sıkıntı ve dertlerini, söylenmemiş gerçekleri dile getiren bir kesim olmuştur.¹⁴³ 1988 yılında Sovyetlerin maddi ve manevi sömürüsüne karşı Muhammed Salih, Abdurrahim Polat, Dedehan Hasan gibi Özbek aydınları tarafından "Birlik Halk Hareketi" kurulmuştur. Söz konusu hareket halkın çeşitli kesimlerinden destek toplayarak kısa zamanda geniş kitleyi etkilemiştir. Milliyetçilik söylemleriyle, demokratik talepleriyle halk arasında popülerlik kazanan "Birlik", Komünist hükümeti ciddi anlamda zorlamıştır.¹⁴⁴ Birlik Hareketi 19 Mart 1989 tarihinde Taşkent'te Özbekçenin devlet dili haline getirilmesi talebiyle büyük bir miting gerçekleştirmiş ve böylece ülke çapında

¹⁴¹ Emil Şadihanov, "Sovyetler Birliği'nin Dağılma Sürecinde Etkili Olan Bölge Sorunları ve Milliyetçilik Hareketleri", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 2006, Cilt:33, Sayı:1, (ss.1-22), s.14.

¹⁴² Narzulla Jo'rayev, Shodi Karimov, s.682.

¹⁴³ R. Tanku Bulduk, s.55.

¹⁴⁴ Kaan Diyarbakırlıoğlu, "Sovyetler Birliği'nde Dağılmaya Giden Sürecin Türki Cumhuriyetlere Yansımaları: Dönemler ve Değişim Dinamikleri", *Kapadokya Akademik Bakış*, 2021, Cilt:5, Sayı:2, (ss.62-82), s.71.

büyük etki yaratmıştır. Miting sonrası 20 Ekim 1989’de Özbekistan Yüksek Konseyi de Özbekçeyi devlet dili haline getirmek mecburiyetinde kalmıştır.¹⁴⁵

Toplumda gittikçe milli bilincin sağlamlaşması ve aydınlar tarafından teşvik edilen milli hareketlenmelerin ortaya çıkması Sovyet yönetimini endişelendirmiştir. Milliyetçi ayaklanmaları durdurmak ve halkın odağını başka yöne çevirebilmek için birtakım entrikalar düzenlemiştir. Türklerin milliyetçi eylemlerini baltalayarak Türk topluluklarını kendi içlerinde karışıklığa sürüklemeyi planlamışlardı. Bu hedef doğrultusunda Özbekistan’da Fergana Olayı ve Oş çatışması meydana getirilmiştir.

2.1.2.1. Fergana Faciası

Sovyetlerin dağılma sürecinde diğer Birlik Cumhuriyetlerinde de yaşandığı gibi Özbekistan SSC da karmaşık ve sorunlu süreçlerden geçmiştir. Bunlardan birisi 1989 yılında Fergana vilayetinde iki kardeş halk Özbek ve Ahıska Türkleri arasında gerçekleşen kanlı çatışma olmuştur. Ahıska Türklerinin ana vatanı Gürcistan’ın içinde bulunan Ahıska bölgesidir. Ancak Ahıska Türkleri 1944 yılında Stalin’in direktifiyle II. Dünya savaşı sırasında düşmanlarla iş birliği yaptıkları iddiasıyla haksız suçlamalarla Orta Asya’ya sürülmüşlerdir. Ahıska Türkleri bir gece ansızın Kızıl Ordu askerleri tarafından tren istasyonuna getirilerek çok ağır şartlar altında Orta Asya cumhuriyetlerine göç ettirilmişlerdir. Özbekistan’a yerleştirilen Ahıskalılar yaşadıkları haksızlık ve zorluklara rağmen yaşam mücadelesi vermeye devam etmişlerdir. Kardeş halk Özbeklerle kısa zaman içinde entegre olarak, yakın bağlar kurmuş, topluma uyum sağlamışlardır.¹⁴⁶

İşbu hadise Ahıskalıların çoğunun bulunduğu Fergana’nın Kuvasay kasabasında meydana gelmiştir. Uzun süredir Ahıskalıların Özbek genç kızlarını taciz ettiklerine ilişkin haberler, dedikodular bölgeye yayılmıştı. Halk “onlar yüzünden gençlerimiz dışarda özgürce dolaşamıyor” diye şikayet etmeye başlamıştı. 23 Mayıs 1989 tarihinde Ahıskalılar, Özbek, Tacik, Kırgız gençlerine bir restoranda itibarını zedeleyecek söylemlerde bulunmuşlardır. Uzun süredir olayları içinde tutmaya çalışan Özbek

¹⁴⁵ Murat Kayıkçı, Bağımsızlık Sonrası Özbekistan’da Siyasal ve Anayasal Yapılanma, (Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 1997, s.9.

¹⁴⁶ Emil Şadıhanov, s.15.

gençleri o gün akşam Ahıskalı gençlerle toplanmış ve çatışma meydana gelmişti. 24 Mayıs günü de bu çatışmalar devam etmişti ve olayların sonucunda 52 kişi yaralanmış, 32 kişi hastaneye sevk edilmiş ve bir Tacik genci de hayatını kaybetmiştir.¹⁴⁷

Söz konusu hadiseden sonra da Ahıskalıların Özbekleri hakaret ettikleri, Özbek kızlarına cinsel saldırıda bulundukları, Özbek çocuklarını parçalara ayırdıklarına dair uydurma haberler her yere yayılmıştı. Zaman geçtikçe olaylar büyüyerek kanlı çatışmaya dönüşmüştür. 3 Haziran'da Özbek gençleri Ahıska Türklerinin evlerini ateşe vermiş, acımasızca saldırmış her yeri yıkıp yağmalamıştır. Fergana'da başlayan olaylar kısa zamanda bütün Özbekistan'a yayılmaya başlamıştır. 3-12 Haziran aralığında yaşanan bu çatışmalar sonucunda 1032 kişi yaralanmış, 51 Ahıskalı, 38 Özbek, 25'i farklı milletlerden olmak üzere toplamda 112 kişi hayatını bu vahim olayda kaybetmiş ve 856 ev ve devlet binaları ateşe verilmiş, yıkılmış, yağmalanmıştır. Olaylar daha çok Kuvasay, Margılan, Taşlak, Hokand, Ahunbabayevski semtlerinde meydana gelmiştir.¹⁴⁸

Ancak bu anlatılanlar sadece hadiselerin görünen bir kısmıydı. Olayların iç yüzüne hakim olmayanlar bu faciayı Özbek-Ahıska çatışması olarak adlandırır. Halbuki bu çatışma gerçekte Sovyet rejimi tarafından kardeşi kardeşe kıydırmayı amaçlayan bir etnik temizlik olarak adlandırılabilir. Hadiseler detaylı bir şekilde incelendiğinde bu olaylar doğalında gelişen olay olmadığı, bunların derin bir siyasi arka plana sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

Özbek kaynaklara bakıldığında Ahıskalılar hakkında yayılan dedikoduların hiçbirine inanmadıklarını, hepsinin birileri tarafından ortaya atılan yalan olduğunu belirtmişlerdir. İki kardeş halkın birbirine böyle kötülükleri yapmasının imkansız olduğunu söyleyerek gelişen vahim olaylara karşı şaşkınlıklarını dile getirmişlerdir. Yo'ldosh Sulaymon'un dediğine göre:

Fergana'da, Hokand'da, Margılan'da ve diğer yerlerdeki Özbek, Tacik, Kırgızlara sorun hepsi Ahıska Türklerinden bir kötülük görmediklerini, huzur içinde yaşadıklarını söylerler. Buralarda Ahıska Türkleri Özbek Türklerine sonsuza dek minnettar olduklarını dile getirirler. İki halkın birbirine karşı ne gibi düşmanlığı olabilir ki?! Ahıska Türklerine karşı sevgi ve

¹⁴⁷ Yo'ldosh Sulaymon, Bağri Qon Farğona (1989), 16 Ekim 2013, <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/matbuot/qayta-qurish-davri-matbuoti/yo-ldosh-sulaymon-bag-ri-qon-farg-ona-1989> [Erişim tarihi: 14.06.2023].

¹⁴⁸ İbrahim Hasanoğlu, "25. Yıldönümü Münasebetiyle: Ahıska Türklerinin Fergana Faciası", *Bizim Ahıska*, 2014, (ss.11-16), s.11.

saygıdan başka bir duygu beslemediğimizi söylersem inanıyorum ki tüm yurttaşlarım benimle aynı fikirde olacaktır. Savaş yıllarının zorluklarını gören biz çocuklar, anne-babalarımızın Ahıska Türklerini nasıl sevgi ve saygıyla karşıladıklarını çok iyi biliriz.¹⁴⁹

Birkaç Özbek ve Ahıskalılar arasında çatışma ortaya çıkmış olabilir ancak çatışmaları körükleyerek olayları bir faciaya dönüştürenlerin olduğu da bir gerçektir. Hadiseler incelendiğinde dışardan müdahale edildiği, organize bir hareket olduğu anlaşılmaktadır. Çatışma esnasında aktif olanların bölge sakinlerini şüpheye düşürdüğü görülmüştür. Özellikle Fergana bölgesinin Margılan kasabasında yaşayan Ahıska Türkü Toirova Sabriya sohbetinde Margılan'daki o çatışma günlerinde Ahıska Türklerini öldürenlerin Özbek milli cübbesi giydiğini ancak görünüş olarak hiç Özbeklere benzemediğini dile getirmişti. Daha sonra şüpheler netleşmişti, Fergana bölgesinin önceki Güvenlik Başkanı N. Leskov katliamdan hemen önce Rusya'dan birkaç tehlikeli suçlunun Fergana bölgesine geldiğini belirtmiştir. Bu suçlular olayların başlaması ve gelişmesinde aktif rol oynamıştır. Diğer ilçelerde de aynı olaylar gerçekleşmişti. Bu suçlular merkezden gönderilen askerlere sert cisimler atmasına rağmen askerler tek kurşun sıkmadan onları kovalamıştır.¹⁵⁰

Yerliler bu hadiselerin üzerine Rus askerlerinin neden müdahale etmediğine, çatışma doruğa ulaştıktan sonra müdahalede bulunduklarına anlam verebilmiş değillerdi. Çatışma yeni başladığında Özbek ve Ahıska Türklerinden birkaç kişi durumun ciddi hal alacağını öngörebilmesi sebebiyle vaziyeti merkeze bildirdiğinde liderlerin görmezden geldiğini oysaki en başında kolayca önlenebilen bir çatışma olduğunu dile getirmiştir Erkin Vahidov.¹⁵¹ Ancak Rus basınına göre Fergana'daki olaylara erkenden müdahale etmiş toplamda 16.282 kişinin hayatta kalmasını sağladıklarını bildirmişlerdir. Halbuki İçişleri Bakanı olayları bastırmak için 4 Haziran

¹⁴⁹ Yo'ldosh Sulaymon, Bağri Qon Farğona (1989), 16 Ekim 2013, <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/matbuot/qayta-qurish-davri-matbuoti/yo-ldosh-sulaymon-bag-ri-qon-farg-ona-1989> [Erişim tarihi: 14.06.2023].

¹⁵⁰ Otabek Bazarov, "Actual Issues of Interethnic Relations in Uzbekistan (on the example of the late of 1980s and the early of 1990s of the XX century)", *Anglisticum Journal (IJLLIS)*, 2018, Vol:7. Issue:7, (p.22-28), p.23.

¹⁵¹ Erkin Vohidov, "Insonni pul, mol-dunyo emas, noto'g'ri tarbiya, haqsizlik buzadi" (1989), (Yozib oluvchi: Qulman Ochilov) "*Yosh leninchi*" gazetasi, 1989, 15, 16, 19 Sentyabr. <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/suhbatlar/erkin-vohidov-insonni-pul-mol-dunyo-emash-noto-g-ri-tarbiya-haqsizlik-buzadi-1989>

akşamına kadar beklemiş ondan sonra devreye girmiştir. Hadiseye üç gün gecikmeyle el konulmasına ilişkin şimdiye dek mantıklı bir açıklama getirilememiştir.¹⁵²

Şunu da belirtmek lazım ki resmi haber kaynaklarında bu olaylarda Birlik Hareketinin de büyük etkisi ve bağlantısı olduğu, Özbekleri Ahıskalılara karşı kışkırttığına dair asılsız haberler yer almıştır.¹⁵³ Aslında bu haberlerin amacı da belliydi. O süreçte milliyetçi hareketlerin en etkilisi olan Birlik Hareketi ülke çapında etkin bir konuma gelmişti. Bu hareketin büyük kitleleri önemli derecede etkileyebilmesi ve halkı ayağa kaldırabilmesi Sovyetleri oldukça kaygılandırmıştı. Hareketi ortadan kaldırmak isteyen Sovyet rejimi mantıklı bir gerekçe sunmadan amacını gerçekleştiremezdi, zira bu “Glasnost” ve “Perestroyka” politikalarına aykırıydı.¹⁵⁴ Hareketin üyelerini tutuklayabilmek ve halkın gözünden düşürebilmek için de makul bir sebep bulabilmek lazımdı. Olaylara adlarının karıştırılmasıyla üzerlerine asılsız töhmet de atılmış oldu.

2.1.2.2. Oş Çatışması 1990

Sovyetler Birliği’nin dağılımı sürecinde Orta Asya’da gerçekleşen diğer etnik çatışmalardan biri de Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan topraklarının kesiştiği Fergana Vadisinde 1990 yılında Özbek ve Kırgızlar arasında meydana gelen Oş faciasıdır. 1924 yılı sınır düzenlemeleri sürecinde çoğunluğu Özbeklerden oluşan Oş ve Celalabad şehirleri Kırgızların sanayi bölgesi yapılacağı gerekçesi sunularak Kırgızistan sınırlarına dahil edilmiştir.¹⁵⁵ Sınırlar Sovyetler tarafından bilinçli bir şekilde bazı bahaneler öne sürülerek etnik yapılara göre düzenlenmemiştir. Etnisite temelli sorunların ortaya çıkmasını kolaylaştırmak ve kardeş halkları birbirine kırdırmak amaçlı ortaya atılmış bir plan olduğu anlaşılmaktadır.

Sovyetlerin çöküşü döneminde diğer Birlik Cumhuriyetleri gibi Kırgızistan da ekonomik bunalım yaşamaktaydı. Bu durum Kırgızistan halkının yaşamlarını da

¹⁵² Khalida Devrisheva, “Türk ve Rus Kaynakları Işığında 1989 Fergana Olayları”, *Belgi Dergisi*, 2019, Cilt:2, Sayı:17, (ss. 1170-1187), s.1178.

¹⁵³ Kaan Diyarbakırlıoğlu, “Sovyetler Birliği’nde Dağılmaya Giden Sürecin Türki Cumhuriyetlere Yansımaları: Dönemler ve Değişim Dinamikleri”, *Kapadokya Akademik Bakış*, 2021, Cilt:5, Sayı:2, (ss.62-82), s.72.

¹⁵⁴ Ahat Andican, *Değişim Sürecinde Türk Dünyası*, Emre Yayınları, İstanbul, 1996, s.504.

¹⁵⁵ Kaan Diyarbakırlıoğlu, s.73.

doğrudan etkilemişti. Artan fiyatlar ve yüksek işsizlik oranları Kırgızların iş aramak için Oş kentinin kırsal bölgelerinden merkezine taşınmalarına sebep olmuştur. Kırsal alandaki arazilerin özelleştirilmesi süreci nedeniyle çok sayıda insan işini kaybetmiş ve şehre taşınmıştır. Oş kentinin çoğunluğu Özbeklerden oluşuyordu ancak 1980'lerin sonunda ekonomik çöküş nedeniyle Oş bölgesinde Kırgızların nüfusu sürekli artış gösteriyordu ve 1989'da neredeyse Özbeklerin sayısını yakalamıştı. Bu durumda yerel Oş hükümeti yeni bölge sakinleri için yeterli konut ve arazi sağlayamamıştır.¹⁵⁶ Bölgede barınma sorunu son derece yüksek seviyelere çıkmıştır. Barınma için 58.000 bin insan bekliyor ve bunların çoğunluğunu Kırgızlar oluşturuyordu.¹⁵⁷ Kırgız öğrenci ve köylüler "Aşar", "Oş Aimagi" isimli hareketler kurarak arazi talep etmeye başlamış ve toprak kanunu çıkartarak Özbeklerin topraklarını Kırgızlara verilmesini talep etmişlerdir.¹⁵⁸ Kırgızistan hükümeti Mayıs 1990 yılında bölgedeki arazi ve arsaları Kırgızlara dağıtma kararını almış ve araziler Kırgızlara verilmeye başlanmıştır.¹⁵⁹ Bu hareketlere karşı Özbekler "Adolat" isimli grup örgütleyerek Oş ve Celalabad'ın Özbekistan SSC'ya iade edilmesini talep etmişlerdir. Özbekler, hükümetin Kırgız halkını savunmasından ötürü hükümete karşı çıkmıştır. Kırgızların talepleri arasında en çok toprak meselesi Özbekler arasında ciddi tepkilere sebep olmuş ve böylece Oş'taki çatışmanın kıvılcımı olmuştur.¹⁶⁰ Sonuç olarak Oş'un ilçesi olan Uzkend'de 5-7 Haziran 1990 tarihinde Özbek-Kırgız çatışması yaşanmış ve ağır kayıplar verilmiştir. Çatışma esnasında her iki taraf da yağmacılık, kundakçılık yapmış, ağır suçlar işlemiştir. Nihayetinde 300'den fazla insan hayatını kaybetmiş, çok sayıda insan yaralanmış ve yaklaşık 100 milyon

¹⁵⁶ Kim Hyunjung, "Social Economic Change As a Precondition of Ethnic Conflicts: The Cases of Osh Conflicts in 1990 and 2010", *Вестник МГИМО-Университета*, 2017. 3(54). С. 201-211, С.205.

¹⁵⁷ Aynur B. Elebayeva, "The Osh Incident: Problems For Research", *Post-Soviet Geography*, 1992, vol:33, issue:2, (pp.78-88), p.81.

¹⁵⁸ Kim Hyunjung, p.205.

¹⁵⁹ Kaan Diyarbakırlioğlu, s.73.

¹⁶⁰ Kim Hyunjung, p.205.

rublelik maddi hasar görülmüştür.¹⁶¹ Çatışma ciddi derecede büyümüş ve ancak merkezden Sovyet ordusunun gönderilmesiyle son anda durdurulabilmiştir.¹⁶²

Bu kanlı etnik çatışma toprak meselesiyle başlamış olsa da altında yatan birçok neden vardır. Böylesi büyük hadise tek bir nedenle açıklanamaz; birbiriyle bağlantılı olan birçok faktörü barındırmaktadır. Bölgede süregelen ekonomik sıkıntılar, sosyo-politik adaletsizlikler, etnik gerilimlerin hepsi birleşerek bir patlama meydana getirmiştir. Bölgesel açıdan incelendiğinde etnik çatışma gibi görünse de büyük haritaya bakıldığında bu hadiselerin birilerinin yararına olduğu, kasti bir şekilde oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Zaten bu çatışmaların her yere eli uzanabilen Sovyet'in izni veya müsaadesi olmadan gerçekleşmesi neredeyse imkansızdır.

En başından Sovyet rejimi sınırları yanlış bir şekilde belirleyerek çatışmaların zeminini hazırlamıştır. Özellikle Sovyetlerin son yıllarında hadiselerin sürekli meydana gelmesi göze çarpmaktadır. 80'li yılların sağladığı özgürlük ortamında rejime karşı tepkilerin gösterilmesi sonucunda Sovyetlerin bu tepkileri Türklerin kendi içine yöneltmek istemesi durumu açıklamaktadır. Türkler arasında gerginlik yaratarak o gerginliği çözen baş kahraman gibi gözükmek Türklerin rejime olan güvenini arttırmak ve kendi aralarına fitne tohumu sokmayı hedeflemişlerdir. Türkistan'ın bölünmesi ve yerel milliyetçiliği arttırarak bunun temelini hazırlamıştır. Nihayetinde Moskova'nın uyguladığı siyaset başarılı olmuş ve Türkler çeşitli oyunlarla birbirine düşürülmüştür. Bu durumu "Türki öz-kırım"¹⁶³ olarak da adlandırabiliriz.

2.2. Bağımsız Özbekistan Cumhuriyetinin Kuruluşu

2.2.1. Birlik Halk Hareketi

Muhammed Salih, arkadaşları şair ve ozan Dedehan Hasan, Ahmet Azan, Zahir Elem ile Azerbaycan'daki Halk Cephesine benzer "Birlik Halk Hareketi" oluşumunun kurulmasına yönelik karar almışlardır. Bu karar doğrultusunda Birliğin ilk toplantısı 11

¹⁶¹ Abilabek Asankanov, Ethnic Conflict in The Osh region in Summer 1990: Reasons and Lessons, <https://archive.unu.edu/unupress/unupbooks/uu12ee/uu12ee0d.htm> [Erişim tarihi: 15.06.2023].

¹⁶² 1990-yilgi O'sh fojiasi qanday yuz bergan edi?, 25.04.2019, <https://daryo.uz/2019/04/25/1990-yilgi-osh-fojiasi-qanday-yuz-bergan-edi> [Erişim tarihi: 15.06.2023].

¹⁶³ Abilabek Asankanov, Ethnic Conflict in The Osh region in Summer 1990: Reasons and Lessons, <https://archive.unu.edu/unupress/unupbooks/uu12ee/uu12ee0d.htm> [Erişim tarihi: 15.06.2023].

Kasım 1988 tarihinde Özbek halk şairi Dedehan Hasan'ın evinde düzenlenmiştir. İşbu toplantıya 7 bilim insanı, 11 yazar ve şair olmak üzere toplamda 18 kişi katılım sağlamıştır. Abdurrahim Polat Birliğin başkanlığına seçilmiş, Muhammed Salih te genel kurul üyesi olarak kalmıştır. Aynı zamanda Özbekistan Yazarlar Birliği yöneticiliğini sürdüren Salih, Birlik için büroları yazarlar birliği binasından temin etmiştir. Kurumsal aşamayı tamamlayan Hareket hızlı bir şekilde halk arasında güçlenmeye başlamıştır.¹⁶⁴

Gayrı resmi oluşum olan Birlik resmiyet kazanmak üzere 28 Kasım 1988 Taşkent Şehir Komitesine başvurmuştur ancak başvuru 14 Aralık'ta reddedilmiştir. Reddin gerekçesi de hareketin öne sürdüğü sorunları devlet kuruluşlarının rahatlıkla çözebileceği olmuştur.¹⁶⁵

Hareketin kuruluşundan sonra “Pravda Vostoka”, “Sovyet Özbekistan'ı” adlı gazetelerde Muhammed Salih ve Birlik hareketini karalamak amacıyla komünistler tarafından “Haqgo'y Muhammad'ning İkki Hil So'zi” yani “Doğrucu Muhammed'in İki Farklı Sözü” adlı makale yayınlanmıştır. Ancak sonuç beklenilen şekilde olmamış, aksine makale halkın Birliği daha çok desteklemesine sebep olmuştur. Öyle ki halk, bağımsızlık, özgürlük, demokrasi yolunda yürüyen Birlik Hareketine destek olmak için 20 Aralık 1988 tarihinde Taşkent'in İnkab caddesinde “komünizmi protesto mitingi” gerçekleştirmiştir. 28 Mayıs 1989 tarihinde kuruluşunu tamamlayan ve resmen faaliyete başlayan “Birlik Halk Hareketi” komünist rejim kurulduğundan beri Özbekistan'ın siyasi sahnesinde ortaya çıkan ilk Halk Hareketi olmuştur. Türkistan Cumhuriyetleri arasında kurulan ilk teşkilat “Birlik Hareketi”, Özbekistan yönetimine birçok liberal kararlar aldirtmiştir.¹⁶⁶

Birliğin 18 Mart 1989 yılı Taşkent merkezinde izinsiz düzenlediği mitingi büyük yankı getirmiştir. Mitingin ülkedeki sorunları ele almakla birlikte en önemli konusu Özbekçenin resmi dil haline getirilmesi talebi olmuştur. Birliğin ülke çapındaki etkinliği

¹⁶⁴ R. Tanku Bulduk, s.58-59.

¹⁶⁵ R. Tanku Bulduk, s.59.

¹⁶⁶ İsmail Cengiz, *Muhammed Salih ve Özbekistan'da Demokratikleşme*, Hasret Yayınlar, 1994, <https://k.ogren-sen.com/edebiyat/6930/index.html?page=2>

o kadar artmıştı ki söz konusu mitingden yedi ay sonra Özbekistan Yüksek Konseyi, Özbekçeyi resmi dil statüsüne yükseltmek mecburiyetinde kalmıştır.¹⁶⁷

Tam adı “Özbekistan Tabiatı Maddi ve Manevi Zenginliklerini Muhafaza Etme Birlik Hareketi” olan teşkilat, kısa zaman içinde halkın ve aydın kesimin desteğini elde ederek 300 bin üyeye ulaşmıştır. Hareket, Özbekistan’da sömürünün durdurulması, pamuk monokültürü, çevre sorunları olan aşırı gübrelemeye bağlı zehirlenme, Amuderya ve Sırderya’nın sulamada aşırı kullanılmasından ötürü Aral Gölü’nün kuruması, Özbek dili ve kültürünün ön plana çıkması gerektiği gibi konularda ciddi mücadeleler vermiştir.¹⁶⁸

Sovyet rejimi, geniş kitleyi etkisi altına alabilen Birlik Hareketini karalama ve ortadan kaldırma mücadelesinden vazgeçmemiştir. 15 Nisan 1989 tarihinde Komünist Parti Taşkent’te bulunan Rusların katledileceğine dair asılsız söylentiler ortaya atmış ve parti militanlarını da kışkırtarak Birliğe karşı saldırılar başlatmıştır. Bunun üzerine 30 Nisan 1989’da Birlik, Taşkent’te bulunan Ruslara yöneticilerin nasıl kışkırttıklarını kanıtlayan deliller sunmuşlardır.¹⁶⁹

Yukarıda belirtildiği gibi 1989 yılı mayıs ayında Fergana Olayları olarak adlandırılan Özbek-Ahıskalılar arasında çatışma meydana gelmiştir. Sovyet rejimi, milliyetçi oluşumu karalamak ve etkisini azaltmak amacıyla Özbek halkını Ahıskalılara karşı kışkırtarak söz konusu facianın oluşmasına sebep olanın Birlik Hareketi olduğunu öne sürmüştür. Birlik Hareketinin kurucularından biri ve Birliğin Fergana Vadisi sorumlusu olan şair ve ozan Dedehan Hasan, bu olaylarla ilgili anısını şu şekilde dile getirmiştir:

Biz aynı yılın nisan ayında birkaç şairle büyük bir stadyumda şiir ve şarki şöleni yapmak için Taşkent’ten Fergana’ya gelmiştik. Ama bilet almalarına rağmen Ahıska Türkleri geceye gelememişlerdi. Daha sonra Ahıskalı kardeşlerimiz bunun sebebini şöyle açıklamışlardı: ‘Bize KGB’nin, Özbeklerle Ahıska Türkleri arasında kavga çıkartmak istedikleri hakkında malumat ulaştı. Kusura bakmayın, bundan dolayı gelemedik.’¹⁷⁰

¹⁶⁷ Murat Kayıkcı, s.9.

¹⁶⁸ Ahat Andican, *Değişim Sürecinde Türk Dünyası*, Emre Yayınları, İstanbul, 1996, s.94.

¹⁶⁹ R. Tanku Bulduk, s.61.

¹⁷⁰ Dedehan Hasan, (Editör: Mustafa Kundakçı), *Ana Türkistan Hasreti (Şiirler)*, Karabük Üniversitesi Yayınları, 2018, s.15.

Her aklı selim insanın Türkistan kavramını, Türk milliyetçiliğini ön plana çıkartan bu hareketin adının kasti bir şekilde olaylara karıştırıldığını, iki Türk halkı arasında fitne çıkartılmak istendiğini anlayabileceğini söylemek mümkündür.

2.2.2. İstiklale Giden Süreçte Olayların Seyri: Kerimov ile Muhalefet

23 Haziran 1989 tarihinde Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Plenum'unda İslam Abdulganiyeviç Kerimov, R. Nişanov'un yerine Özbekistan KP Birinci Sekreterliğine getirilmiştir. Fergana'da yaşanan çatışmaların yetmediği gibi Kerimov göreve getirildikten sonra bir de Oş kentinde Özbek-Kırgız çatışması meydana gelmiştir. Bu olayları yatıştırma esnasında cesurca davranışları ve konuşmalarıyla halkın dikkatini çekmiştir.¹⁷¹ Siyasi zeka ve tecrübesiyle olumlu imaj bırakan Kerimov aynı zamanda tek lider izlenimini de vermiştir.

Kerimov Birinci Sekreterlik görevine başladığında, gittikçe güçlenerek toplumun gönlünü kazanan Birlik Hareketi Kerimov'u endişelendirmeye başlamıştı. Onca baskılara ve olanaksızlığa rağmen Birlik Hareketi, Özbekistan Komünist Partisine kafa tutar hale gelmişti. Birliğin rekabet edebilecek duruma gelmesi Kerimov'u kaygılandırmış ve harekete geçirmişti. Demokrasi ve milliyetçi söylemlerde bulunan Hareketin etrafında toplanan kitleyi kendi tarafına çekebilmek amacıyla Kerimov da milliyetçi politika izlemek zorunda kalmıştır.¹⁷² Zira yetmiş sene Sovyet sömürsünden bıkmış ve yıpranmış olan halk, Sovyet karşıtı politika izleyen kesimi destekleyecekti. Bu durumda Kerimov'un iktidarda kalabilmesi için politika değiştirmesi kaçınılmaz olmuştu.

Kerimov Halkın desteğini kazanabilmek için gittikçe Sovyetlere karşı ağır eleştirilerde bulunmaya başlamıştır. Özbekistan'ın yeraltı ve yerüstü zenginliklerinin Özbek halkına ait olduğunu, bir daha Rusya'nın sömürgesi haline gelmeyeceğini açık bir şekilde dile getirmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra, Kerimov birlikte mücadele etme ve milli birliği korumanın gerekliliğini vurgulamış ve Birlik Hareketiyle beraber

¹⁷¹ Narzulla Jo'rayev, Shodi Karimov, s.686-687.

¹⁷² Murat Kayıkçı, s.10.

çalışmayı teklif etmiştir.¹⁷³ İşbu teklifi olumlu karşılayan Birlik, teklifin gerçek amacının Hareketi bölmek ve zayıf düşürmek olduğunun bilincinde değildi.

Birlik 1990 yılında düzenlenecek olan parlamento seçimlerine katılmayı kararlaştırmış ve yeterli derecede oy alamasa bile ciddi manada muhalefet kesimi oluşturmayı hedeflemişti. Seçimleri kazanma ihtimaline karşı medeni yollarla Birliği bölmeyi ve muhalefeti ortadan kaldırmayı amaçlayan Kerimov hareketin önde gelenleriyle teker teker görüşmeler yapmıştır. Kerimov Muhammed Salih’le üç kere görüşme gerçekleştirmiş ve bunun ardından Salih, Abdurrahim Polat’ın Birlik başkanlığından ayrılmasını talep etmiştir. Gerekçe olarak Polat’ın başkanlıktan ayrılması halinde Birlik’in resmiyete geçeceğini sunmuştur. Talep 8 Ekim 1989’da düzenlenen Birliğin Merkez Yönetim Kurulu Olağanüstü Toplantısında ve 11 Kasım Olağanüstü Kurultayında reddedilmiştir. Bunun üzerine Muhammad Salih ve birkaç arkadaşı Birlikten ayrılmıştır. Ancak Salih’in Birlikten ayrılmasıyla Birlik Hareketi dağılmış gibi yansıtılmış ve böylece bu, hareketin güç kaybetmesine sebep olmuştur. Birlikten ayrılan Salih arkadaşları ile “Erk Hareketi” kurmuştur.¹⁷⁴

18 Şubat 1990 tarihinde muhalefet olan Erk hareketinin de katılımıyla ilk yerel ve ulusal seçim gerçekleştirilmiştir. Muhammed Salih’in önderliğindeki Erk Hareketi katılırken Birlik hükümet tarafından resmi olarak kabul edilmediği için seçimlere katılım sağlayamamıştır. Komünist Parti Birliğin katılımına engel olurken Erk hareketine bazı ayrıcalıklar sunmuştur. Devlet kanallarından Erk adaylarının tanıtılmasına ve bildirilerin dağıtılmasına müsaade edilmiştir. Bu durum da iki tarafın arasının daha da bozulmasına sebep olmuştur. Muhammed Salih söz konusu seçimde %89 oy alarak milletvekili seçilmiştir. Birliğin desteklediği adaylara ÖZKP tarafından yıpratma kampanyaları düzenlenmiştir. Söz konusu seçimden sonra Birlik Hareketinin etkisi ve gücü iyice zayıflamış ve fiili faaliyetleri büyük ölçüde azalmıştır. Erk Hareketi de 11 Nisan 1990’da Parti halini alarak etkinliğini kaybetmiş olan Birlikten muhalefetliği de devralmıştır.¹⁷⁵

¹⁷³ Mehmet Saray, s.373.

¹⁷⁴ Murat Kayıkçı, s.10.

¹⁷⁵ R. Tanku Bulduk, s.67.

Birlik'in başkanı Abdurrahim Polat yaşananları şu şekilde değerlendirmiştir: "Birlik oldukça güçlenmiş ve geniş halk kitlelerini arkasında sürüklemeye başlamıştı. Bunun karşısında Özbekistan KP Birinci Sekreteri Kerimov tedbirler alma yoluna gitti, Şubat 90'da milletvekilleri seçimleri vardı ve Birlik'in bu seçimlere güçlü girmesini istemiyordu. Bu yüzden kendisine yakın hissettiği Salih'e birtakım şüpheler ile beraber birtakım avantajlar verdi. Seçimlerde sembolik de olsa Erk Partisini desteklemesi bu çalışmalarının göstergesiydi. Amacı Birlik'i bölmek ve Birlik'ten ayrılanları desteklemektir ve bunu da kısmen başardı."¹⁷⁶

2.2.3. Özbekistan'ın Bağımsızlığı

Sovyetler Birliği'nde çeşitli anlaşmazlıklar yaşanmaya devam ederken Gorbaçov, Sovyetler'in dağılmasını önlemek amacıyla merkeze bağlı egemen devletler oluşturmayı hedeflemiştir. Bu hedef doğrultusunda 12 Haziran 1990'da RSFSR I. Halk Milletvekilleri Kongresinde Rusya Federasyonu'nun egemenliğini ilan eden "Bağımsızlık Deklarasyonu"nu kabul etmiştir.¹⁷⁷ Bunun hemen ardından 21 Haziran günü Özbekistan Yüksek Sovyet'i yayınladığı bir deklarasyonla Özbekistan'ın egemenliğini ilan etmiştir. Ancak bu egemenlik Sovyetler Birliği'nden ayrılmayı ifade etmiyordu. Deklarasyonda kastedilen egemenlik ilkesine göre Özbekistan, Sovyetlere bağlı konumda ancak Özbek anayasası, kanunlarının üstünlüğü, iç ve dış politika Özbekistan'ın yönetimi altında olacaktı.¹⁷⁸

Bu gelişmelerin ardından 1990 Aralık ayında gerçekleştirilen Halk milletvekilleri Kongresinde Gorbaçov "Egemen Devletler Birliği Anlaşması" tasarisını öne sürmüştür. "Ekonomik birlik" temeline oturtulacak olan yeni birliğin adı Egemen Sovyet Cumhuriyetleri Birliği olarak değiştirilecekti. Ayrılıkçı hareketlerin daha da güç kazanacağını öne sürerek bu yeni yapılandırmaya çeşitli tepkiler ortaya koyanlar olmuşsa da kongrenin sonunda Sovyetler Birliği'nin adı Egemen ve Eşit Devletler Federasyonu olarak kabul edilmiştir. Gorbaçov kongrede kabul edilen "Birlik

¹⁷⁶ R. Tanku Bulduk, s.65.

¹⁷⁷ Bekir Demir, "Yakın Tarihe Bir Bakış: 1990 Sonrası Rusya'da Etno-Politik Ayrışma Süreci", 2000, <https://www.circassiancenter.com/tr/yakin-tarihe-bir-bakis-1990-sonrasi-rusyada-etnopolitik-ayrisma-sureci/>

¹⁷⁸ Fahir Armaoğlu, s.709.

anlaşması” tasarısını diğer Birlik Cumhuriyetlerine de kabul ettirmek için 1991 yılında müzakereler gerçekleştirmiştir. Bunun sonucunda Özbekistan da Temmuz 1991 tarihinde tasarayı kabul etmiştir.¹⁷⁹ “Yeni birlik tasarısı” için Özbekistan’da referanduma gidilmiş ve 10.287.938. seçmenin %93.7’si “yeni birlik tasarısına” oy verirken, 6.7’si yeni bir oluşum talep etmiştir.¹⁸⁰

Gorbaçov’un geliştirdiği “açıklık” ve “yeniden yapılandırma” politikalarını Rusya Federasyonu’nun lehine olmadığına inanan grup tarafından 19-20 Ağustos 1991 tarihinde askeri darbe gerçekleştirilmiştir.¹⁸¹ Ancak Boris Yeltsin ve yandaşları halkı da harekete geçirerek askeri darbeyi başarısız kılmıştır.¹⁸² Darbenin gerçekleşmesiyle 20 Ağustos gününde imzalanması kararlaştırılan yeni federasyon anlaşması tasarısı rafa kalkmıştır.

Darbenin meydana geldiği süreçte Kerimov’un Moskova’daki darbecileri desteklediği haberi Özbekistan’da yayılmış ve bu sebeple Yeltsin’le de arası açılmıştır. Kerimov düştüğü durumdan kurtulmak ve iktidarını sağlamlaştırmak amacıyla 23 Ağustos 1991’de Komünist Partisinden istifa etmiştir. 26 Ağustos’ta İçişleri Bakanlığını, KGB’yi ve diğer kurumları Moskova’dan ayırmış ve millileştirmiştir.¹⁸³ Nihayet, 31 Ağustos 1991 tarihinde parlamentoda yasayla kabul edilerek Özbekistan bağımsızlığı ilan edilmiştir. Özbekistan Komünist Partisi de kendisini lağvederek Demokratik Parti adını almıştır. Bu tarihten itibaren uluslararası arenada yeni bir devlet ortaya çıkmış ve bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti olarak kendi yerini almıştır.

2.3. Devlet Yapısı ve Anayasal Sistemin İşleyişi

2.3.1. Siyasi Rejim Değişikliği

Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte yıllardır istiklale hasret kalmış ülkelerin bağımsız cumhuriyet olarak uluslararası sistemde yer almasıyla yeni bir dönem

¹⁷⁹ Fahir Armaoğlu, s.713.

¹⁸⁰ R. Tanku Bulduk, s.69.

¹⁸¹ Mehmet Saray, s.373.

¹⁸² Bayram Hidaynazarov, s.119.

¹⁸³ R. Tanku Bulduk, s.70.

başlamıştır. Ancak bu ülkeleri bekleyen yol, zorlu ve meşakkatliydi. Yaklaşık 80 yıldır komünist sistem altında yönetilen bu ülkeler, artık komünist sistemle herhangi bir benzerlik taşımayan farklı düzeni-demokrasiyi- benimseyecek ve bu süreçte tek başına istikrarını da koruyabilmek zorunda kalacaktı.

Francis Fukuyama komünizm temelli sistemlerin sona ermesini “tarihin sonu” olarak nitelendirmiş ve demokrasinin tek alternatif sistem olduğunu öne sürmüştür.¹⁸⁴ Komünist sistemin meşruiyetini yitirmesiyle birlikte post-sosyalist ülkelerde rejim değişmesiyle “transformasyon-geçiş süreci” başlamıştır. Bu süreç, her ne kadar tamamlanmamış ve yetersiz kalsa da “demokrasiye geçiş” kavramıyla ifade edilmektedir.¹⁸⁵ Post-komünist ülkelerin otoriter komünist rejimi terk edip liberal demokrasi düzenine geçişi ülkeden ülkeye değişkenlik göstermektedir. Zira, Sovyet sonrası cumhuriyetlerin çoğunluğu biçimsel olarak sosyalist rejimden demokrasi sistemine geçiş yapmış gibi görünse de uygulamada otoriter rejime sadık kalmışlardır.

Rejim değişikliği aşamasında sosyalist geçmiş miras ile liberal norm ve değerler arasındaki ilişki belirleyicidir. Komünist ideoloji temel alınarak oluşturulmuş olan siyasi, sosyal ve ekonomik yapı “sosyalist geçmiş miras” olarak tanımlanabilir. Bu görüşü ortaya atan Crawford ve Lijphard’a göre “geçmiş miras” günümüzü de etkilemektedir; “bugünün ve geleceğin üzerinde hala geçmişin gölgesi mevcuttur.” Geçiş dönemi “geçmişin gölgelediği ortamda gerçekleşmektedir”. Bu sebeple geçmiş miras Post-Sovyet ülkelerinin liberalleşme süreçlerine zarar vermektedir.¹⁸⁶

Komünizm sonrası demokrasiye geçiş süreci ile ilgili tartışma konularından biri de post-komünist dönemde siyasi rejimde radikal değişiklik gerçekleştiği halde siyasi elitlerin bu değişimden etkilenmediği ve kendini yenilemediği konusu olmuştur. Eski “nomenklatura” sınıf yapısının en tepesinde kalmaya devam etmiş, gücü ve otoritesini de korumayı sürdürmüş hatta burjuvazi olma yolunda ilerlemiştir. Rejim değişimi sonrası da komünizm döneminden gelen siyasi aktörlerin eski rejime sadık kaldıkları ve

¹⁸⁴ Yılmaz Bingöl, “Bilgi Çağında Demokrasiye Geçiş Tartışmaları”, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 2009, Cilt: 4 Sayı: 2, (ss.109-126), s.114.

¹⁸⁵ Vladimir Gel'man, “Post-Soviet Transitions and Democratization: Towards Theory-Building”, *Democratization*, Vol.10, No.2, 2003, (pp.87–104), p.88.

¹⁸⁶ Yılmaz Bingöl, s.121.

söz konusu rejimi destekledikleri de belirtilmektedir.¹⁸⁷ Bu durumda Sovyet sonrası ülkelerde iktidarda eski düzenden kalan komünist yöneticilerin bulunması da aslında demokrasiye geçiş sürecini zorlaştıran faktörlerden biri olarak sayılabilmektedir.

Sovyetler Birliği'nin eski cumhuriyetlerinden biri olan Özbekistan da bağımsızlığa kavuşmasıyla birlikte yukarıda bahsedilen süreçleri yaşamış, sosyalist sistemden sözde demokratik dönüşüm aşamasına girmiştir. Her ne kadar demokratik sistem benimsenmiş olsa da değişim süreci komünist yöneticilerin yönetiminde gerçekleşmiştir. “Geçiş süreci ülkeleri” kavramı tanımlanırken ülkelerin benimsediği rejimler için birçok yaklaşım öne sürülmüştür. Bazıları Kerimov rejimini karma-hibrid rejimler sınıfında değerlendirmiştir. Otoriter ve demokratik kurumların bir arada bulunduğu bu modele göre devlet, demokratik kurumlara yer verse de ifade özgürlüğü, teşkilatlanma, halkın karar alma süreçlerine katılımını kolaylaştırması konusunda hukuki düzenlemelerin yapılmasında isteksiz davranır. Larry Diamon da Özbekistan'ı hegemonik-seçimli otoriter rejim kategorisine koymaktadır.¹⁸⁸

Dahl'a göre bir ülkenin demokratik olarak nitelendirilebilmesi için en az şu sekiz kurumsal garanti gerekmektedir: 1) Örgüt kurma ve bunlara katılma özgürlüğü, 2) İfade özgürlüğü, 3) Oy verme hakkı, 4) Kamu görevlerine getirilme hakkı, 5) Siyasal liderlerin seçmen tercihini kazanmak için yarışabilme hakkı, 6) Farklı haber alma kaynaklarının varlığı, 7) Serbest ve adil seçimler, 8) Hükümet politikalarını oylara ve diğer tercih belirtilerine dayandırmak için gerekli kurumların bulunması.¹⁸⁹ Ancak Özbekistan bahsedilen demokrasi özelliklerinden neredeyse yarısından fazlasını bulundurmaması sebebiyle demokratik ülke olarak nitelendirmek mümkün değildir.

2.3.2. Özbekistan'ın Anayasal Sistemi

Özbekistan bağımsızlığını ilan ettiği tarihten itibaren dünya sahnesinde yeni, egemen bir devlet kurulmuş ve ilk anayasasının kabul edilmesiyle birlikte

¹⁸⁷ Yılmaz Bingöl, s.118.

¹⁸⁸ Kader Özlem, “Kerimov Yönetiminde Özbekistan'ın İç ve Dış Politikasının Analizi”, *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 2013, Cilt: 4 Sayı:2, (ss.29-51), s.34.

¹⁸⁹ Alesker Aleskerov, *Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasi Rejim Değişimleri*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Doktora Tezi), 2007, s.93.

bağımsızlığının hukuki temelleri atılmıştır. Özbekistan Cumhuriyetinin Anayasası 8 Aralık 1992 tarihinde Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Konseyinin 11. Oturumunda kabul edilmiştir. Anayasa “Başlangıç”, “Temel İlkeler”, “İnsan ve Vatandaş Temel Hak, Özgürlük ve Ödevleri”, “Toplum ve Birey”, “İdari-Mülki ve Devlet Yapısı”, “Devlet Hakimiyetinin Teşkili”, “Anayasanın Değiştirilmesi Usulü” olarak adlandırılan 6 kısım, 26 bölüm, 128 maddeden oluşmaktadır.¹⁹⁰ Anayasada yer alan maddeler ayrıntı ve uzun cümleler içermeyen, kısa ve anlaşılır bir şekilde oluşturulmuştur.

Ülkelerin anayasaları yazıldığı dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik durumunu yansıtmaya eğilimine sahiptirler. Dönemin değerleri, ideolojik eğilimleri ve diğer toplumsal, ekonomik faktörler anayasa metinlerini etkileyebilmektedir. Post-Sovyet ülkelerinden olan Özbekistan’ın Anayasası da ortaya çıktığı dönemin vaziyetini aksettirdiğini anayasasının sert niteliğe sahip olduğundan anlaşılmaktadır. Sovyetlerin son yıllarında diğer Sovyet ülkelerinde de yaşandığı gibi Özbekistan da çeşitli ayaklanmaların ortaya çıktığı kargaşa sürecinden geçmiştir. Bu sebeple devlet düzenini korumak ve çeşitli başkaldırıları önlemeye yönelik anayasa oluşturulmuştur. Ayrıca Özbekistan Anayasası siyasi elitlerin, yöneticilerin güçlü konumda olduğu dönemde yazılmıştır ve bu sebeple anayasa metninde iktidarın gücünün sağlamlaştırılmasına yönelik maddelerin olduğunu anlamak mümkündür. Özbekistan Anayasasında sert anayasa özelliği kazandıran bazı hükümler vardır. Anayasa değişikliği için nitelikli çoğunluk aranması ve halkoylamasına sunulması seçenekleri mevcuttur ve bu anayasa değişikliğini zorlaştırmaktadır. Değişiklik konusu derin müzakereler sonrası kabul edilir. Parlamento anayasa değişikliğine ilişkin teklifi reddederse bir yıla kadar konu incelemeye alınamaz. Anayasada bunun gibi maddelerin bulunması Özbekistan Anayasasına sert nitelik kazandırmaktadır.¹⁹¹

Diğer post-Sovyet ülkelerin anayasalarında da olduğu gibi Özbekistan anayasasının sert özelliklere sahip olmasının yanında demokratik geçiş sürecinde hazırlanması sebebiyle anayasa şunun gibi bazı özellikleri taşımaktadır: “1-Sosyalist sistemden uzaklaşma, yeni liberal-demokratik modelin kabul edilmesi, 2-Kuvvetler

¹⁹⁰ Alisher Azizxo’jayev, *O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga sharh*, O'zbekiston NMİU, 2008, s.5.

¹⁹¹ Ali Asker, “Özbekistan’da Anayasal Dönüşüm ve Siyasi Rejimin Niteliği”, *Özbekistan*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2021, (ss.297-310), s.300.

ayrımının hukuk devletinin ayrılmaz bir ilkesi olarak tanınması, 3-Özel mülkiyetin devlet tarafından yasal güvence altına alınması, 4-Hukukun ve yasaların üstünlüğünün tanınması, 5-Uluslararası hukuk normları ve ilkeleri çerçevesinde kişi hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınması, devlet ve vatandaşın karşılıklı görev ve yükümlülüklerinin belirlenmesi, 6-Yerel yönetimin genişletilmesi.”¹⁹² Bu ilkelere göre şekillendirilen anayasalar bazı post-komünist ülkelerde uygulamaya geçmişken Özbekistan gibi bazı ülkelerde de uygulama aşamasına geçememiş sadece kağıt üzerinde kalmıştır.

Özbekistan Anayasasının “Başlangıç” (Muqaddima) kısmında anayasanın amaçları, dayandığı ilkeler ve ana hükümlerin içeriği ve özünü belirleyen fikirler bu kısımda tam olarak açıklanmıştır. Söz konusu ilkeler şu şekilde belirtilmiştir: İnsan hakları ve devlet egemenliğine bağlılık, şu anki ve gelecek nesillere karşı sorumluluk bilinci, Özbek devletinin zengin tarihi tecrübesine dayanmak, demokrasi ve sosyal adalete bağlılık, uluslararası hukukun genel normlarının tanınması, vatandaşlar için müreffeh bir yaşam sağlamak, hümanist demokratik hukuk devleti inşa etmek, barış, milli ve uluslararası mutabakatın sağlanması amacı anayasanın ilkelerini kapsamaktadır.¹⁹³ Bu kısımda demokratik-liberal ülkelerin barındırması gereken esaslara yer verilmiştir. Ancak ülkede bu temel prensiplere uyulmadığı takdirde yazılanlar bir anlam ifade etmeyecektir.

Anayasanın “Temel Hükümler” adlı birinci kısmı, “Devlet Egemenliği”, “Halk hakimiyeti”, “Anayasa ve Hukukun Üstünlüğü” ve “Dış Politika” başlıklarıyla dört bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm olan “Devlet Egemenliği”nde Özbekistan’ın egemen demokratik cumhuriyet olduğu belirtilmiş; devletin vatandaşların çıkarları için hizmet ettiği ve onlara karşı sorumlu olduğu; kendi iç ve dış politikasını uygular, devlet sınırı ve ülkesi dokunulmaz, bölünmezdir; Özbekistan’ın resmi dili Özbekçedir; sınırları içinde yaşayan halkların geleneklerine saygı gösterir ve gelişmesi için ortam sağlar;

¹⁹² Ali Asker, s.298.

¹⁹³ Z. Karimov, M. Sattorova, X. Azizov, G. Maqsudova, M. Usmonboyeva, *O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini o‘rganish*, «Sharq» Nashriyot-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahririyati, Toshkent, 2010, s.18.

kanunla onaylanmış devlet sembollerine -bayrak, arma, marş- sahip olduğunu; başkentin Taşkent şehri olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁴

“Halk Hakimiyeti” adlı ikinci bölümde devlet gücünün tek kaynağının halk olduğu, devlet gücü halkın çıkarları doğrultusunda sadece yetkili organlar tarafından kullanılabilir; Özbekistan halkı milliyetine bakılmaksızın Özbekistan cumhuriyeti vatandaşı sayılır; toplum ve devlet yaşamının en önemli konuları tartışılmak üzere halk oylamasına-referanduma sunulur, referandum şekli kanunla belirlenir; Özbekistan halkı adına sadece ali meclis ve Özbekistan Cumhurbaşkanı hareket eder, siyasi partilerin, sivil toplum kuruluşlarının vs. halk adına hareket etmek hakkına sahip değildir; devlet hakimiyet sistemi yasama, yürütme ve yargı ayrılığı ilkesine dayanır.¹⁹⁵

“Anayasa ve Hukukun Üstünlüğü” başlıklı üçüncü bölümde anayasa ve kanunların üstünlüğü istisnasız bir şekilde tanınmıştır. Devlet organları, yetkililer, sivil toplum kuruluşları ve vatandaşlar anayasa ve kanunlara uygun bir şekilde faaliyet göstermek zorundadır. Bu maddeye bakıldığında hukukun üstünlüğü değil kanunların üstünlüğü vurgulanmıştır. Bu durumda kanun devleti hukuka aykırı, insan haklarını ihlal eden kanunların da üstünlüğünü pek ala sağlayabilir. Hukuki olmayan kanunlar baskıcı ve otoriter bir rejimin aracı haline gelebilir.¹⁹⁶ “Dış Politika” başlıklı dördüncü bölüm devletlerin egemen eşitliği, kuvvet kullanmama, tehdit etmeme, toprak bütünlüğü, sorunların barışçıl yollarla çözümü, başka devletlerin işlerine karışmama, uluslararası hukukun evrensel ilke ve normlarına dayandığını içermektedir.

Anayasanın ikinci kısmı “İnsan ve Vatandaş Temel Hak, Özgürlük ve Ödevleri” olarak adlandırılmış ve kişinin hukuki statüsüne ilişkin konuları ele aldığı için “Temel Hükümler” kısmından sonra yer verilmiştir. Bu kısmın “Genel Hükümler” bölümünde vatandaşların kanun önünde eşitliği, devlet ve vatandaşın karşılıklı hak ve sorumluluklara sahip olduğu, vatandaş hak ve özgürlüğünün dokunulmazlığı ve yargı kararı olmadan kimsenin bu hakları sınırlandıramayacağı belirtilmiştir. “Vatandaşlık” bölümünde vatandaşlık kazanmanın temellerini, Özbekistan’da tek vatandaşlığın kabul

¹⁹⁴ O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, <https://constitution.uz/oz/clause/index#section2> [Erişim tarihi: 20.06.2023].

¹⁹⁵ O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, <https://constitution.uz/oz/clause/index#section2> [Erişim tarihi: 20.06.2023].

¹⁹⁶ Ali Asker, s.303.

edildiğini, ülkede bulunan yabancı vatandaşların hakları tanımlanmaktadır. İkinci kısmın diğer bölümleri vatandaşların kişisel hak ve özgürlükleri, siyasi, ekonomik ve sosyal hakları, insan hak ve özgürlüklerinin güvenceleri, vatandaşların ödevleri şeklinde oluşturulmuştur.

“Toplum ve Birey” olarak adlandırılan üçüncü kısımda yer alan birinci bölüm olan toplumun ekonomik temelleri, yani Özbekistan’da ekonominin temeli, mülkiyet biçimleri, özel mülkiyetin dokunulmazlığı, devlet tarafından korunmasını içerir. Toplumun ekonomik temellerinin yanı sıra sivil toplum kuruluşları, aile, kitle iletişim araçları adlı bölümler yer almaktadır. “İdari-Mülki ve Devlet Yapısı” başlıklı dördüncü kısımda Özbekistan Cumhuriyetinin idari-mülki yapısı ve Karakalpakistan Cumhuriyetinin hukuki statüsü ayrı bölümler halinde belirtilmiştir.¹⁹⁷

2.3.2.1. Siyasi Yapı

Beşinci kısım olan “Devlet Hâkimiyetinin Teşkili”, anayasanın 9 bölümünü içeren en geniş kısımdır. Bu kısım “Özbekistan Cumhuriyeti Ali Meclisi”, “Özbekistan Cumhuriyetinin Cumhurbaşkanı”, “Bakanlar Kurulu”, “Mahalli Devlet İdaresinin Esasları”, “Özbekistan Cumhuriyetinin Yargı Hakimiyeti”, “Seçim Sistemi”, “Savcılık”, “Maliye ve Kredi”, “Savunma ve Güvenlik” başlıklı bölümlerden oluşur.

Özbekistan bağımsızlığını kazandıktan sonra hükümet sistemi olarak kuvvetler ayrılığı (yasama, yürütme, yargı) ilkesine dayanan başkanlık sistemini benimsemiştir. 1992 tarihinde anayasanın kabul edilmesi sürecine kadar da ülke başkanlık sistemiyle yönetilmiştir. Özbekistan’da başkanlık sistemi benimsenerek cumhurbaşkanının tek güç haline gelmesi için hukuki zemin hazırlanmıştır. Bu sistemde cumhurbaşkanı geniş yetkilerle donatılmış ve kısa süre içinde tüm yönetimi eline almıştır.

2003 yılında anayasaya yapılan değişiklik doğrultusunda 98. Maddede yürütme erkinin Başbakan tarafından kullanıldığı belirtilmiştir. Söz konusu değişikliğe bakıldığında yarı başkanlık sistemi tesis edildiği görünümü vermektedir. Ancak

¹⁹⁷ Diyora G’ulomova, Ozodbek Karimov, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaning tuzilishi, Международная конференция академических наук, 2022, (ss.104-111) s.106. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6636050>

Anayasada Cumhurbaşkanına sunulan geniş yetkiler incelendiğinde durumun görüldüğü gibi olmadığını anlamak mümkündür.¹⁹⁸

2.3.2.2. Yasama

Özbekistan Cumhuriyetinin en yüksek yasama organı-parlamentosu Ali Meclis (Oliy Majlis)'tır. 2004 tarihindeki anayasa değişikliğine kadar meclis 120 milletvekilinden oluşan tek kanatlı meclis olarak varlığını sürdürmüştü bu tarihten sonra iki kanatlı -Yasama Kamarası ve Senato olarak devam etmiştir.¹⁹⁹ Yasama Kamarası ve Senatonun yetki süresi beş yıldır.²⁰⁰ Ali Meclisin Yasama Kanadı kanuna uygun olarak seçilen 150 kişiden oluşurken Senato arazi temsiline dayalı senatörlerden oluşur. Senato üyeleri Karakalpakistan Cumhuriyeti Yüksek Meclisi, iller, ilçeler ve şehirlerin temsili organlarının ortak toplantılarında kendi vekilleri arasından gizli oylamayla altışar kişi olarak eşit sayıda seçilir. Ali Meclisin on altı üyesi Cumhurbaşkanı tarafından çeşitli alanlarda özel başarı ve tecrübeye sahip olan saygın vatandaşlar arasından atanır. 25 yaşını doldurmuş olan ve en az beş yıl Özbekistan sınırları içinde ikamet eden her vatandaş Yasama Kanadının milletvekili ve Senato üyesi olabilmektedir. Ancak bir kişi aynı anda hem Yasama Kanadının milletvekili hem Senato üyesi olamaz.²⁰¹

Anayasanın 78. maddesinde Ali Meclis Yasama Kanadı ve Senatonun ortak yetkilerini içermektedir. Özbekistan cumhuriyeti anayasasını kabul etmek, değiştirmek, ilaveler eklemek; anayasal kanunları kabul etmek, onlara değişiklik ve ilaveler yapmak; referanduma ilişkin karar almak, iç ve dış politikanın temel yolunu belirlemek; yasama, yürütme ve yargı organlarının yetkilerini belirlemek; Özbekistan cumhuriyetine yeni devlet oluşumlarının katılmasını kabul etmek ve bu oluşumların ayrılmasına ilişkin kararı kabul etmek; gümrük, döviz ve kredi konularını kanunla düzenlemek; Özbekistan bütçesini kabul etmek ve uygulanmasını denetlemek; vergi ve diğer ödemeleri

¹⁹⁸ Ali Asker, s.311.

¹⁹⁹ Hakan Güneş, "Başkanlık, Parlamentarizm ve Yerel Ağlar: Özbek ve Kırgız Siyasal Sistemlerinin Yeniden Düzenlenmesi", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2011, (ss.23-43), s.29.

²⁰⁰ Anayasa Md.76

²⁰¹ Anayasa Md. 77

belirlemek; idari-mülki yapısına ilişkin konuları kanunla düzenlemek; ilçe, şehir, vilayetleri teşkil etmek, ortadan kaldırmak, yeniden adlandırmak ve sınırlarını değiştirmek; devlet ödülleri ve rütbelerini belirlemek; bakanlıklar, devlet komiteleri, devlet yönetim organlarının oluşturulması ve ortadan kaldırılmasıyla ilgili cumhurbaşkanı kararnamelerini onaylamak; merkezi seçim komisyonunu oluşturmak; Cumhurbaşkanı önerisi doğrultusunda Başbakanın adaylığını onaylamak, Başbakanın güncel konularla ilgili raporunu müzakere etmek; Meclisin İnsan Haklarından Sorumlu Yetkiliyi ve yardımcısını seçmek; Sayıştayın raporlarını müzakere etmek, saldırı gibi durumlarda cumhurbaşkanının savaş durumu ilan etmesini onaylamak, olağanüstü hal ilan edilmesine veya sonlandırılmasına ilişkin cumhurbaşkanı kararnamesini onaylamak; uluslararası anlaşmaları onaylamak veya iptal etmek, parlamento denetimi yapmak gibi ortak yetkileri mevcuttur. Ortak yetki alanına giren meseleler genellikle önce Yasama Kamarası sonra Senatoda görüşülür.

Anayasanın 79. maddesinde Yasama Kamarasının istisnai yetkileri belirtilmiştir. Bunlar kamaranın iç teşkilatlanması, kamara üyelerinin seçimi gibi konulardır. 80. maddede ise Senatonun istisnai yetkileri belirtilmiştir. Yetkileri arasında iç yapılanmayı düzenlemek, cumhurbaşkanının önerisiyle üst düzey yetkilileri atama haklarına sahiptir.²⁰²

2.3.2.3. Yürütme

Anayasanın beşinci kısmının 89. Maddesine göre Özbekistan Cumhurbaşkanı devletin başıdır ve devlet erkleri arasında uyumlu çalışmayı ve eşgüdümü sağlar. Buna göre devlet başkanı yürütme yetkisine sahip olmanın yanı sıra bütün gücü tek elde toplamış durumdadır.²⁰³ Yaşı 35'ten küçük olmayan, devlet dilini iyi bilen, seçimlere kadar en az 10 yıl devamlı olarak Özbekistan sınırları içinde ikamet etmiş olan her Özbekistan vatandaşı cumhurbaşkanı seçilebilir. Bir kişi iki defadan fazla arka arkaya başkan seçilemez. Cumhurbaşkanı, Özbekistan vatandaşları tarafından genel, eşit ve

²⁰²O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, <https://constitution.uz/oz/clause/index#chapter24> [Erişim tarihi: 25.06.2023].

²⁰³ Mustafa Ökmen, Güven Şeker "Özbekistan'da Kamu Yönetim Sistemi ve Yerel Yönetimler", *Türk Dünyasında Yerel Yönetimler*, TDBB, 2013, İstanbul, (ss.153-179), s.155.

doğrudan seçim yoluyla ve gizli oyla beş yıllık süre için seçilir.²⁰⁴ Başkanın seçilme yolu kanun ile belirlenir. Anayasada belirlenen cumhurbaşkanı görev süresi otoriter yönetimle yönetilen Özbekistan’da çeşitli yollarla ihmal edilmektedir ve cumhurbaşkanı görevinin ancak vefat ettiğinde sona erdiğini görmek mümkündür. Başkanın görev ve yetkileri 93. Maddede sıralanmıştır. İşbu madde incelendiğinde başkanın geniş yetkilerle donatılmış olduğunu görmek mümkündür. Bu maddede belirtildiğine göre Cumhurbaşkanı Senato Başkanının adaylığını Ali Meclis Senatosuna sunar; Başbakan adaylığını sunar ve görevden alır, Bakanlar Kurulu üyelerini Başbakanın önerisiyle göreve atar ve görevden alır; Özbekistan Cumhuriyeti Başsavcısını, Sayıştay Başkanını göreve atar ve görevden alır ve bu kararlarını Ali Meclis Senatosunun onayına sunar. Cumhurbaşkanı Ali Meclis Senatosuna Anayasa Mahkemesi, Özbekistan Yüksek Mahkemesi üyeleri, Hakimler Yüksek Konseyi Başkanını ve Merkez Bankası Yönetim Kurulu Başkanının adaylıklarını sunar. Hakimler Yüksek Konseyinin önerisiyle illerin ve Taşkent’in mahkeme başkanı ve yardımcılarını, Askeri Mahkeme Başkanını göreve atama ve görevden alma yetkilerine sahiptir. Başbakanın önerisiyle illerin valisini ve Taşkent şehri valisini göreve atar ve görevden alır. İlçe ve şehir başkanları anayasa ve kanunlara aykırı davrandığında Cumhurbaşkanı kendi kararıyla onları görevden alabilir. Cumhurbaşkanı aynı zamanda Silahlı Kuvvetlerin Yüksek Başkomutanı olarak görev yapar, Silahlı Kuvvetlerin yüksek komuta heyetini göreve atar ve görevden alır, yüksek askeri rütbelere verir. Milli Güvenlik Hizmeti başkanını göreve atar ve görevden alır ve bu konudaki kararnamesini Ali Meclis Senatosuna sunar.²⁰⁵

94. maddeye göre cumhurbaşkanı anayasa ve kanunlara dayanarak ve onları icra etmek amacıyla fermanlar, kararlar, emirler çıkarır. Cumhurbaşkanına verilen bu yetki Post-Sovyet cumhuriyetlerinde yaygın olarak görülen bir yetkidir. Başkanlık sistemine göre başkanın sadece yürütme yetkisine bağlı meselelerde kararname çıkarma hakkı vardır. Ancak Özbekistan da dahil post-Sovyet ülkelere bakıldığında cumhurbaşkanlarının çıkardığı kararnameler yürütme gücünün dışına çıktığını görmek mümkündür.²⁰⁶

²⁰⁴ Anayasa Md. 90

²⁰⁵ Anayasa Md. 93

²⁰⁶ Ali Asker, s.313.

Anayasanın 95. Maddesi cumhurbaşkanına meclisi dağıtma yetkisi sunmaktadır. Ali Meclis içinde Yasama Kamarası ve Senato arasında ciddi uyuşmazlıklar ortaya çıktığında veya ikisinden birinde işleyişi tehdit eden anlaşmazlık meydana geldiğinde veya onlar tarafından anayasaya aykırı kararlar alındığında Özbekistan Cumhurbaşkanı Anayasa Mahkemesiyle anlaşarak aldığı kararla Ali Meclisin Yasama Kamarası ve Senatoyu dağıtma yetkisine sahiptir. Feshedildiği durumda üç ay içinde yeni seçimler yapılır. Olağanüstü durumlarda meclis feshedilmez.²⁰⁷

2.3.2.4. Yargı

Özbekistan Anayasasının “Özbekistan Cumhuriyetinin Yargı Hakimiyeti” başlıklı 22. bölümün 106. maddesinde yargı hakimiyetinin yasama, yürütme organlarından, siyasi parti ve sivil toplum kuruluşlarından bağımsız olarak faaliyet gösterdiği belirtilmektedir. Hukuk devletinin en önemli özelliklerinden biri yargının bağımsız ve tarafsız bir şekilde gerçekleştirilmesidir. Herhangi baskı ve güce maruz kalmadan hukukun uygulanmasını sağlamak ve uyuşmazlıkları adil bir şekilde çözüme kavuşturmak. Yargının başta gelen sorumluluklarından biri bireylerin hukuki güvencesini sağlamak ve bunun sağlanması için hukuki süreçlerin adil ve şeffaf bir şekilde yürütülmesi son derece önemlidir. Ancak Özbekistan da dahil olmak üzere post-Sovyet ülkelerde yargı organı sorumluluklarını yerine getirememekte, insan haklarına önem vermeyen despot iktidarın oyuncağı olmuş durumdadır. Bu ülkelerde yargı, adaleti sağlamak yerine rejim karşıtlarına karşı baskı aracı olarak kullanılmaktadır.²⁰⁸

Anayasanın 107. Maddesine göre yargı sistemi Özbekistan Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi, askeri mahkemeler, Karakalpakistan Cumhuriyeti’nin hukuk ve ceza yüksek mahkemeleri, il ve Taşkent şehri hukuk ve ceza mahkemeleri, Karakalpakistan Cumhuriyeti’nin, illerin ve Taşkent şehrinin iktisat ve idari mahkemeleri, ilçeler arası, ilçe, şehir hukuk mahkemeleri, ilçe ve şehir ceza mahkemeleri, ilçeler arası, ilçe, şehir iktisat mahkemeleri ve ilçe, şehir idari mahkemelerinden oluşuyor.

²⁰⁷ O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, <https://constitution.uz/oz/clause/index#section23> [Erişim tarihi: 25.06.2023].

²⁰⁸ Ali Asker, s.317.

Anayasa Mahkemesi, yasama ve yürütme erkinin düzenlemelerinin anayasaya uygunluğunu belirler. Anayasa Mahkemesinin bazı görevleri şunlardır: 1-Özbekistan Cumhuriyeti kanunlarının, Ali Meclis kamaralarının kanunlarının, cumhurbaşkanı kararname, karar, emirlerinin, hükümet kararlarının, yerel devlet hakimiyetinin organları kararlarını, Özbekistan Cumhuriyeti'nin devletlerarası anlaşmalardan kaynaklanan ve diğer yükümlülüklerinin anayasaya uygunluğunu denetler; 2-Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin Anayasası ve kanunlarının Özbekistan Cumhuriyeti Anayasasına uygunluğunu inceler; 3-Özbekistan Cumhuriyeti anayasa ve kanun normlarını yorumlar, 4- Özbekistan anayasası ve kanunlarıyla yetkisi dahilinde olan diğer işleri görüşür. Anayasa Mahkemesine başvurma hakkına sahip olanlar: Özbekistan Cumhurbaşkanı, Ali Meclis Kamaralarının başkanları, Senato üyesinin en az dörtte biri, Karakalpakistan Cumhuriyeti Meclisi Başkanı ve Senatör grubu, Yüksek Mahkeme Başkanı, Cumhuriyet Başsavcısı, Anayasa Mahkemesinden en az üç hakimdir.²⁰⁹

Özbekistan Yüksek Mahkemesi medeni, ceza, iktisadi, idari yargılama alanlarında en yüksek yargı organıdır. Onun kabul ettiği kararlar kesindir ve Özbekistan Cumhuriyeti'nin genelinde bağlayıcıdır. Yüksek mahkeme aşağı derece mahkemelerin faaliyetleri denetleme yetkisine sahiptir.²¹⁰ Hakimler Yüksek Konseyi, hakimler topluluğunun yüksek organıdır ve yargı bağımsızlığı ilkesinin gözetilmesine yardım eder. Hakimler bağımsızdır ve sadece kanuna tabidirler. Yargılamayla ilgili hakimlerin faaliyetlerine herhangi bir şekilde müdahalede bulunmak yasaktır ve kanuni sorumluluk gerektirir. Hakimlerin dokunulmazlığı kanunla güvence altına alınmıştır.²¹¹

2.3.2.5. Anayasanın Değiştirilmesi Usulü

Anayasanın altıncı kısmı “Anayasanın Değiştirilmesi Usulü” başlıklı iki maddeden oluşan kısımdır. 127. maddeye göre Özbekistan Cumhuriyeti Anayasasında değişiklik ve ilaveler, Ali Meclisin Yasama Kamarası milletvekili ve Senato üye tam sayılarının en az üçte iki çoğunluğuyla kabul edilen kanunla veya referandumla

²⁰⁹ İbrahim Özbay, Murat Erdem, “Özbekistan Cumhuriyeti Yargı Sistemi”, *Yargıtay Dergisi*, 2020, Cilt:46, Sayı:3, (ss. 629-666), s.634.

²¹⁰ Anayasa Md. 110

²¹¹ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, <https://constitution.uz/oz/clause/index#chapter24> [Erişim tarihi: 25.06.2023].

gerçekleştirilir. 128. maddede Ali Meclis, anayasaya değişiklik ve ilaveler hakkında kanunu, teklifin gündeme alınmasından sonra geniş şekilde müzakere edilmesiyle altı ay içinde kabul edebilir. Eğer Ali Meclis Anayasa değişikliği hakkında teklifi geri çevirirse işbu konu bir yıl geçmeden tekrar gündeme getirilemez.²¹²

2.4. İslam Kerimov Dönemi İç ve Dış Politikanın Temel Yönleri

2.4.1. İç Politika

2.4.1.1. İslam Kerimov Yönetimi

Özbekistan bağımsızlığını kazanmasının ardından Kerimov devlet başkanı seçilmesiyle, Özbekistan siyasetinin baş aktörü olarak cumhurbaşkanlığı makamına yerleşmiştir. Devlet başkanlığı görevine gelir gelmez iktidarını sağlamlaştırma yolunda harekete geçmiştir. Eski komünist partinin devamı olan Kerimov'un Demokratik Halk Partisi bütün gücü ele geçirmiştir. 8 Aralık 1992 tarihinde demokratik görünüşe sahip olan ancak aslında otoriter bir rejimin varlığını gizlemek için demokratik kavramlarla süslenen bir anayasa kabul edilmiştir. Yeni devlet başkanına göre, başkanlık ve otoriter bir liderlik tarzı, istikrarsızlığın ve sosyal ve etnik çatışmanın üstesinden gelmenin en iyi yoluydu.²¹³

Yeni bağımsızlığına kavuşmuş Özbekistan'ın genelinde ciddi reformlara, değişim ve dönüşümlere ihtiyaç duyulmaktaydı. Ülkede çeşitli reformlar başlatılarak ulus-devlet inşası sürecine girilmiştir. Ulus-devlet oluşumu aşamasında geleneksel Özbek kimliği, kademeli olarak serbest piyasa ekonomisine geçiş, Sovyet çöküşüyle beraber ortaya çıkan ekonomik krizle oluşan işsizlik, yoksulluk ile mücadele etme yolunda adımlar atılmaya başlanmıştır.²¹⁴ İşbu sorunların üstesinden gelebilmek için ülke içinde siyasal istikrarın sağlanmasının şart olduğu öne sürülmüştür.

²¹² O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, <https://constitution.uz/uz/clause/index#chapter24> [Erişim tarihi: 25.06.2023].

²¹³ Robin Nicole Merritt, Facade Democracy: Democratic Transition in Kazakhstan and Uzbekistan, (Electronic Theses and Dissertations), 2004, p.69.

²¹⁴ Ali Eravcı, "Tarihsel Süreçte Özbekistan", *Özbekistan*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2021, (ss.1-24), s.21.

Kerimov bağımsızlığın ilk yıllarında yeni bir ideoloji olan Özbek milliyetçiliğini yaratma çabalarına girmiş ve bu ideolojiyi kendi rejimini meşrulaştırmak, otoriter yönetimini güçlendirmek için kullanmaya başlamıştır. Kerimov, milli ideolojinin çıkarları, hedefleri ve değerlerinin Özbek toplumunkıyla uyumlu olduğunu savunmuştur. Bu şekilde Kerimov, vatandaşların kendileriyle aynı çıkarları, değerleri ve hedefleri paylaşan bir rejim tarafından yönetilmek istedikleri varsayımına dayanarak, özdeşleşmeyi görevdeki rejimi meşrulaştırmanın bir yolu olarak kullanmıştır. Yani Özbek toplumunu ileriye götürecek yönetimin kendi yönetimi olduğu mesajını vermek istemiştir. Kerimov bu durumu muhalefeti ortadan kaldırmak için de kullanmıştır. Kerimov yönetimine göre milliyetçi devlet ideolojisi halkın refahını ön plana koyduğundan ve rejim bu ideolojiyle hareket ettiğinden Kerimov rejimine karşı çıkan muhalefetler Özbek toplumunun çıkarlarına ters hareket ettiği şeklinde lanse edilmek istenmiştir.²¹⁵

Ülke halkı, söz ve ifade özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü, adil yargılanma hakkı gibi temel insan haklarından yoksun bırakılmıştır. Bunun yanında demokratik devletlerin özelliklerinden olan güçler ayrılığı, siyasal çoğunluk, muhalefetin varlığı, hukukun üstünlüğü, örgütlenme özgürlüğü gibi demokratik hakların uygulanması engellenmiştir. Kerimov'un liderliğine baktığımızda iç siyasette güvenlik ve ülke içi istikrar öncelikli hedefler olarak belirlenmiştir. Kerimov, ülkede bağımsızlığın güçlendirilmesi ve siyasi istikrarın sağlanmasını gerekçe göstererek ülkeyi demir yumrukla yönetmiştir. Kerimov sıkı denetimin sebebini "siz henüz hürriyete hazır değilsiniz" şeklinde açıklamayla dile getirmiştir.

Erk Partisi Genel Başkanı Muhammed Salih'in 1993 yılında devlet başkanına yazdığı açık bir mektupta ülkenin durumunu anlamak mümkündür:

Bir buçuk asırdır ülkemizin elini kolunu bağlayan müstemleke zincirlerinden kurtulduk. Ne yazık ki, Özbekler bu şansa sizin yardımınızla değil, bilakis sizin isteğinize karşı olarak ulaştılar. Zira siz ve sizin gibi komünist yöneticiler "Sovyet İmparatorluğu"nu sürdürmek için son ana kadar uğraştınız. Halkımız bu gerçeği henüz unutmuş değil...

Bugün sizin uyguladığınız siyaset Sovyet devrinde uygulanan ikiyüzlü siyaseti bile fersah fersah geride bırakmış durumdadır... Halk bağımsızlığı büyük bir coşku ile karşılamıştı. Ancak Özbekistan bağımsızlığa kavuştuktan sonra siz, tamamen sorumsuz bir politika yürütmeye başladınız.

²¹⁵ Gülşen Aydın, *Authoritarianism Versus Democracy in Uzbekistan: Domestic and International Factors*, (Middle East Technical University the Department of International Relations Thesis of Master of Science) 2004, p.90.

Halkın seçtiği 500 parlamenterini birer kuklaya çevirdiniz. Bu parlamentonun çoğunluğu, uygun ortam buldukları takdirde, halkına hizmet etmeye hazırды. Siz onların sesini boğdunuz. Anayasa gereği siz onların önünde hesap vermek zorunda iken, onlar size hesap verecek hale getirildi. Siz seçim denilen olayı mahvettiniz. Sovyet dönemindeki seçim sistemi bile sizin için fazla demokratik geldi ve neredeyse en küçük kolhoz yöneticilerini dahi kendiniz tayin eder hale geldiniz...

Siz cumhuriyet matbuatını yok ettiniz. Sansür sebebiyle sizin dışınızda başka birisinden bahsetmek hayal bile edilemez. Radyo ve televizyon yalnızca sizin meth-ü senanızı yapmakla görevli garip kuruluşlar haline getirildi.

Bugün “devlet” olduğunu iddia ettiğiniz yapı asla bir “devlet” değildir. Bugün Özbekistan’da devlet demek “Devlet Güvenlik Komitesi” (KGB), Polis Örgütü ve “savcılık-mahkeme düzeni” olarak anlaşılmaktadır. Bu üç kuruluş ise devlete değil yalnızca sizin şahsınıza hizmet etmektedir...

Bugün Özbek vatandaşları hırsızlardan ve soygunculardan değil aksine Özbekistan KGB’sinden korkmaktadır. Vatandaş mafyadan şikayet ederek devlet mahkemelerine müracaat edeceği yerde devlet mahkemelerinden şikayet ederek mafyaya başvurmaktadır.

Sizin bugün devlet diye tanımladığınız şey üniformalı, elinde tokmak olan ve hiçbir kanun tanımayan saldırgan bir mahlukat gibidir. Bu canavarı siz yarattınız...

Sizin emirlerinizle yüzlerce görevli bu mahluka yem oldu. Yine yüzlerce devlet memuru kendileri istemediği halde kendi vatandaşların zulmetmektedirler. Normal şartlarda milletine hizmet edebilecek olan bu görevliler sizin yönetiminizde sizinle suç ortağı haline dönüştüler...

Bütün bunlara rağmen siyasi muhalefet sizin uyguladığınız baskılara paralel olarak gelişmekte ve güçlenmektedir... Siz uygulamada muhalefeti iki alternatifle karşı karşıya bıraktınız. Ya sizin baskı ve zulüm politikalarınızı destekleyecektik ya da ona karşı ciddi bir mücadele başlatacaktık. Biz ikinci yolu tercih ettik. Çünkü insanların ezilip tüm haklarının elinden alındığı adaletin yok edildiği milletin bağımsızlığı yerine toplumu köleleştirici politikaların uygulandığı bir düzene destek olmak “milletle hıyanet” etmek olacaktı.

Siz bizi, yani muhalefeti “rejim düşmanları” ilan ederek suçluyorsunuz. Fakat bu suçlama kendi halkınıza “Siz henüz hürriyete hazır değilsiniz” şeklinde getirdiğiniz suçlama yanında bir hiçtir... Siz bizi hapsediyorsunuz. Fakat bu, bütün milleti köle haline getirmenin yanında bir hiçtir...

Unutmayın zafer bizim, yani Özbek halkının olacaktır. Tanrı takip edilenlerin ve ezilenlerin yanındadır.²¹⁶

Kerimov döneminde Özbekistan’da İslam’ın durumundan da bahsetmekte fayda vardır. Ülkede iki çeşit İslam’ın olduğunu belirtmek mümkündür. Birincisi devlet tarafından desteklenen “resmi İslam” iken ikincisi Özbek hükümetine muhalif olan “devlet dışı İslam” şeklinde ifade edilebilir.²¹⁷ Kerimov, Özbek milliyetçiliği ideolojisinin toplumda yerleşmesi için İslam dininin önemli yere sahip olduğunun farkındaydı. Tarih boyunca İslam’ın merkezi olan Özbekistan’da dinin etkisinin derin

²¹⁶ Ahat Andican, s.359-360.

²¹⁷ Efe Çaman, Kenan Dağcı, “Özbekistan’da İslam, Siyasi Sistem ve Radikalizm”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 2014, Vol:5, Sayı:8, (ss.8-22), s.13.

olduğu aşıkardı ve toplumun yaşamında büyük önem arz etmekteydi. Özbek milli kimliğini İslam'dan ayrı düşünmek doğru olmayacaktı. Bu sebeple Kerimov milli kimlik oluşturma sürecinde İslam dininin önemini çokça vurgulamış, İslam alimlerine atıfta bulunmuş, İslam öğretileri ve değerlerinin milliliğin bir parçası olarak gördüğünü belirtmiştir.²¹⁸ Bu şekilde resmi İslam tasarlanmış ve halk, Özbek hükümeti tarafından sunulan, belli sınırlarla çerçevelendirilmiş İslam'a uymak zorundaydı. Toplumun desteğini kazanarak iktidarda kalabilmek ve toplumu kontrol eden bir araç olarak kullanabilmek için tasarlanmış bir politikaydı. Devlet kontrolü dışında İslam eğitimi almak, İslami faaliyetlere katılmak, kamusal alanda dini öğretileri uygulamak yasaklanmıştı.

Devlet dışı İslam da Kerimov rejimine muhalif olan ılımlı veya radikal İslamcılar olarak belirtilebilir. Devleti radikal İslami akımlardan koruma adı altında din özgürlüğünü kısıtlayan yönetsel tedbirler alınmış ve dini alan sıkı denetim altında tutulmuştur. Dinin etkin olduğu Fergana Vadisinde çeşitli İslami gruplar ortaya çıkmaya başlamış ve ülkenin Afganistan, Tacikistan gibi sınır komşularının olması radikal hareketlerin meydana gelmesini kolaylaştırmıştır. Bölgede gelişen önemli İslami akımlar olarak “Özbekistan İslami Hareketi” ve “Hizb-ut Tahrir” karşımıza çıkmaktadır.²¹⁹ Suudi Arabistan destekli söz konusu grupların hedefleri Kerimov rejimine son vermek ve ülkede kendi ideolojilerini yayarak İslam devleti kurmaktır.²²⁰ Kerimov sert önlemler alarak radikal akımlara karşı haklı tutum sergilemesiyle birlikte ılımlı İslamcılar da bu durum etkilemekteydi. İslami terör gruplarını bastırmak için alınan sıkı tedbirler ve kısıtlamalar sıradan vatandaşın da inancını özgür bir şekilde yaşamasına engel olmuştur. Güvenlik öncelikli politikalar yürüten Kerimov, ülkeyi çeşitli akımlardan korumak ve istikrarını sağlama hedeflerini insan hakları ihlalleri pahasına gerçekleştirmiştir. 2005 tarihinde yaşanan Andican Olayları insan hakları ihlallerine örnek olarak gösterilebilir.

²¹⁸ John R. Pottenger, “Civil Society, Religious Freedom, and Islam Karimov: Uzbekistan's Struggle For A Decent Society”, *Central Asian Survey*, 2004, Vol: 23, Issue:1, (pp.55–77), p.66.

²¹⁹ Efe Çaman, Kenan Dağcı, s.16.; Roger D. Kangas, “Uzbekistan: Evolving Authoritarianism”, *Current History*, Vol: 93, No: 582, Central Asia, 1994, (pp. 178-182), p.179.

²²⁰ Ahmet Kanlıdere, “Özbekistan Cumhuriyeti”, *Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları, 2017, (ss.153-185), s.157

2.4.1.2. İslam Kerimov ve Muhalefet

Özbekistan'ın anayasal düzeninde demokratik ilkeler ve buna bağlı olarak çok partili sistem benimsenmiş olmasına karşın anayasadaki söz konusu ilkelerin hayata geçirilmediği ülkenin durumu incelendiğinde açıkça görülmektedir. Ülkenin ilk cumhurbaşkanlığı seçimi 29 Aralık 1991 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Söz konusu seçime Birlik Hareketinin katılması engellenirken Erk Partisinin adayı olarak Muhammed Salih'in katılımına izin verilmiştir. Böylece bu seçime sadece iki parti Kerimov'un Demokratik Halk Partisi ve Erk Partisi katılım sağlamıştır. Kerimov oyların %86'sını alarak cumhurbaşkanı seçilirken Muhammed Salih %12.7 oy alabilmiştir. Bunun üzerine Salih seçimlerin adil bir şekilde gerçekleştirilmediğini Amerika'nın Sesi Radyosu'na verdiği mülakatta belirtmiştir: “Ben Erk Partisi'nin adayı olarak cumhurbaşkanlığı seçimlerine 1991'de katıldım. İlk seçimlerde % 33 oranında oy aldığımı söylediler. Dört saat sonra biz yanlış yapmışız oyun % 15 dediler. Sonra da % 12,7 diye bitirdiler... Kerimov seçimi hile ve desise ile kazanmıştır.”²²¹ İl valileri, belediye başkanları ve diğer Demokratik Halk Partisi görevlileri seçim öncesinde Kerimov'u tanıtmak için büyük meblağlar harcadılar. Devlet televizyonu ülke çapındaki haber bültenlerinde her gün Kerimov'a yer verdi. Buna karşılık Saliha, seçim gününden bir hafta önce yerel televizyonda on beş dakikalık konuşma yapma hakkı tanınmış ve konuşmasının üç dakikası sansürlenmiştir.²²²

Kerimov'un Erk Partisinin resmiyet kazanmasına izin vermesinin temel nedeni dışarıya demokratik bir ülke imajı sunmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Kerimov bağımsızlığın ilk yıllarında ABD ile diplomatik ilişkileri geliştirmek niyetindeydi. Zira, Birleşmiş Milletler ve müttefik örgütlerine, AGİT, IMF ve Dünya Banka gibi örgütlere ancak bu yolla kabul edilebilirdi. Lakin ABD'nin Özbekistan'la diplomatik bağlar kurmak için öne sürdüğü bazı şartlardan biri demokratik seçim ve çok partili sistemin ülkede tesis edilmesiydi. 1992 yılında Özbekistan'ı ziyaret eden ABD Dışişleri Bakanı

²²¹ Fahri Türk “Transformasyon Sürecinde Özbekistan'da Siyasal Partiler ve Özbek Muhalefet Liderlerinin Türk-Özbek İlişkileri Üzerine Etkileri”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008, Cilt 10 Sayı 2, (ss,53-81), 58.

²²² Dilip Hiro, *Inside Central Asia: A Political and Cultural History of Uzbekistan, Turkmenistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkey, And Iran*, Overlook Duckworth, 2009, p.143.

James Backer ülkenin demokrasi yolunda ilerlediğini göstermesini istemiştir. Kerimov, muhalefetle temas halinde olduğunu göstermek için Salih ve Polat'ı ofisinde ziyaret etmiştir. Kerimov bu sebeple otoriter yönetimini biraz dizginlemek zorunda kalmıştır. En azından uluslararası örgütlere kabul edilene kadar uluslararası ortamda demokratik gözükme için bu politikasına devam etmiştir.²²³ Bir nebze olsa da demokrasinin estiği bu havadan Birlik ve Erk partileri yararlanmak istemişlerdir. Böylece Birlik ve Erk partilerinin sponsorluğunda 7 Mart 1992 tarihinde Taşkent'te diğer Orta Asya Cumhuriyetlerinden Türkçü delegelerin katıldığı "Türkistan Taraftarları Kongresi" düzenlenmiştir. Kerimov kültürel anlamda Turancılığa sempati duysa da Türkistan Birliği fikrine karşı soğuk davranmıştır.²²⁴

Kerimov hükümeti, çeşitli uluslararası kuruluşlara kabul edilme hedefine ulaştıktan sonra 1992 Mart başlarında muhalefeti bastırmak ve dizginlemek için harekete geçmiştir. DHP'ye ciddi bir meydan okuma potansiyeline sahip olan Birlik hareketi üzerinde yoğun baskı kurmaya başlamıştır. Salih ve Polat demokratik devlet ve toplum oluşturmak için ortak program üzerinde iş birliği yapmaya başlamışlardır. İki lider, yeni bir seçim yasası uyarınca yeniden seçim talep etmek üzere Taşkent'te planlanan ortak Birlik-Erk mitingini iptal etmeleri için resmi baskı altına girdiğinde, Polat bunu reddetmiştir. Bunun üzerine kimliği belirsiz dört saldırgan Polat'a demir çubukla saldırarak kafatasını kırmıştır. Ciddi hasar alan Polat tedavi için Moskova'ya, İstanbul'a oradan ABD'ye gitmek zorunda kalmıştır. 40.000 üyesi bulunan ve resmi kayıt için yasal asgari sayının çok üstünde olan Erk Partisi de hükümet tarafından baskılara maruz kalmıştır. Muhammed Salih'in telefonları dinlenmiş ve gözetim altına alınmıştır.²²⁵ Gittikçe artan baskılar sebebiyle Salih 2 Temmuz 1992 yılında parlamento üyeliğinden istifa etmiştir. Parti üyelerinin tutuklanmaya başlaması ve baskıların doruğa çıkmasıyla Salih, 1993 yılında Türkiye'ye sığınmak zorunda kalmış ve Erk Partisi de kapatılarak bütün mal varlığına el konulmuştur.²²⁶

²²³ Fahri Türk, s.59.

²²⁴ Dilip Hiro, p.146.

²²⁵ Dilip Hiro, p.147.

²²⁶ Kader Özlem, s.36.

Bu partilerin yanı sıra ülkede küçük ölçekli hareketler ve partiler de mevcuttu, ancak etkisi Birlik ve Erk Partilerinininki kadar güçlü olmamıştır. Ayrıca Kerimov demokratik ülke görünümü vermek için rejim yanlısı Anavatan Partisi, Vatan Terakkiyat Partisi, Sosyal İlerleme Partisi gibi birkaç göstermelik partiler kurdu muştur.²²⁷

2.4.2. İslam Kerimov Dönemi Dış Politika

Bağımsızlığın ilk yıllarında iç politikada egemenliğini pekiştirmeye yönelik siyaset uygulayan Özbekistan, dış politikasını istikrar ve güvenlik mekanizmaları etrafında şekillendirmiştir. Ülke içinde gerçekleşen iç dinamikler dış politikanın karakterini biçimlendirmektedir. Yerel düzeydeki güçler Özbekistan dış politikasının gelişimini ciddi anlamda etkilemiştir.²²⁸ Özbekistan’da gelişen radikal akımlardan kaynaklanan güvenlik sorunları, ülkenin dış siyasette tedbirli ve çekimser tutum sergilemesine sebep olmuştur. Siyasi konjonktür ve çevre ülkelerdeki istikrarsızlık ülkenin dış politika yapılanmasını da etkilemektedir. Dış destek alan aşırılık yanlısı grupların Özbek siyasi hayatını etkilemesini önleme ilkesi genel bir dış politika karakterine dönüşmüştür. Komünizm sonrası dönemde Özbekistan’ın sosyal hayatında ortaya çıkan ve yerleşmeye çalışan aşırılık yanlısı ve radikal yapılar, bağımsızlıktan bu yana ülkenin hem iç siyasetinin hem de dış politika karakterinin temel sorunlarından biri olmuştur.²²⁹

Kerimov dış siyasette bölgesel politika izlemeyi öncelikli olarak görmüştür. Özbekistan Orta Asya’nın merkezinde yer alan stratejik öneme sahip bir ülkedir ve ülkeyi bulunduğu konumdan ötürü bölgesel meseleler doğrudan etkileyebilmektedir. Kerimov bu konudaki düşüncesini şu şekilde dile getirmiştir: “herhangi bir sorun uzun süre ulusal sınırlar içinde kalmaz ve er ya da geç komşu ülkelerin ortak sorunu haline gelir.” Yani bir ülkede ortaya çıkan bir sorun önce bölgesel sonra uluslararası bir nitelik taşımaktadır. Bu sebeple Kerimov, Özbekistan’ın komşu devletleri olan Afganistan ve

²²⁷ R. Tanku, s.126.

²²⁸ Leila Kazemi, “Domestic Sources of Uzbekistan’s Foreign Policy, 1991 to the Present.” *Journal of International Affairs*, Vol: 56, No: 2, 2003, (pp. 205–16), p.205.

²²⁹ Halit Hamzaoğlu, “Analyzing Uzbekistan Foreign Policy: Principles and Priorities”, *Current Approaches in Social, Human, and Administrative Sciences*, İksad Publishing House, 2020, (pp.193-225), p.202.

Tacikistan'daki iç sorunların Özbekistan için güvenlik sorunu oluşturduğunu belirtmektedir. Bölgesel sorunlar büyük uluslararası krizleri de beraberinde getirebilir. Bunun yanında Kerimov, aşırılık yanlısı radikal grupların da Özbekistan'ı ve bölgesel güvenliği tehdit eden bir faktör olduğunu belirtmiştir. Özbekistan'ın güney sınırlarındaki istikrarsızlığı kullanarak güçlenen radikal gruplar bölgesel anlamda ciddi tehdit oluşturmuyordu. Kerimov'a göre aşırılık yanlısı gruplar büyük güçler tarafından güç kazanmak için kullanılan bir siyasetti.²³⁰

Özbekistan Anayasasının 17. maddesinde dış politika yönergeleri şu şekilde belirtilmiştir:

Özbekistan Cumhuriyeti uluslararası ilişkilerde eşit haklara sahiptir. Onun dış politikası, devletlerin egemen eşitliği, güç kullanmama ve tehdit etmeme, sınırların dokunulmazlığı, uyuşmazlıkların barışçıl yollarla çözümü, başka devletlerin iç işlerine karışmama ve uluslararası hukukun evrensel ilke ve normlarına dayanır. Özbekistan Cumhuriyeti devlet ve halkın yüksek çıkarları, refahı ve güvenliği amacıyla devletlerarası kuruluşlara ve birliklere girebilir ve bunlardan çekilebilir.²³¹

Anayasada belirtildiği gibi “devletlerin egemen eşitliği” ve “içişlerine karışmama” gibi bazı öncelikli unsurlar Kerimov yönetimi boyunca dış politikanın en önemli yönleri olmaya devam etmiştir. Ülke, ulusal çıkarları doğrultusunda pragmatik bir dış politika izlemeyi hedef olarak görmüştür. Politikada pragmatik yaklaşım: “politikaların ve siyasi iddiaların ‘yararlılığa’ göre yargılanmasına izin verir ve ideolojinin gerçeklikten kopup salt bir hayale dönüşmesini engeller.” Bu bağlamda Kerimov, pragmatik dış politika yaklaşımını benimseyerek sembolik ve simgesel ittifaklar oluşturmaktan ziyade somut ve gerçekçi iş birlikleri oluşturmaya odaklanmıştır.²³² Bu şekilde Kerimov uluslararası sistemde daha güçlü bir konuma gelmeyi ve çıkarları doğrultusunda etkili bir şekilde hareket edebilmeyi hedeflemiştir.

2.4.2.1. İslam Kerimov'un Dış Politika Seyri

Kerimov'un dış politika yaklaşımını incelendiğinde ulusal çıkarlar doğrultusunda küresel güçler arasında denge politikası oluşturma yolunda ilerlediği görülmektedir. Bu

²³⁰ Halit Hamzaoglu, p.205.

²³¹ Anayasa Md.17

²³² Farkhad Alimukhamedov, Engin Akçay, “Redefining The Contemporary Relations Between Turkey and Uzbekistan”, *Dumlupınar University Journal of Social Sciences*, 2013, Issue:36, (pp.235-242), p.237.

süreçte ülke istikrarını tehlikeye atacak ittifak ve oluşumlardan kaçınarak sınırlı bir dış siyaset yürütmüştür. Kerimov iç politikadaki kontrolcü tutumunu dış politikaya da yansıtarak uluslararası arenada aktif bir şekilde yer almayı tercih etmemiş ve uluslararası ilişkilerde daha çekingen bir tutum sergilemiştir. Bu şekilde dış ilişkilerde temkinli davranarak gelebilecek bütün riskleri minimize etmeyi amaçlamıştır.

Ülkenin bağımsızlık sonrası dış ilişkileri inişli-çıkışlı düzensiz görünüme sahiptir. Çünkü Özbekistan'ın dış ilişkilerde karar alma sürecini yönlendiren faktör her zaman istikrar ve güvenlik olmuştur. Ülke bu doğrultuda güçlü ülkelerin güdümü altına girmeden bağımsız hareket ederek dış politika yürütmüştür. Esnek ve dengeleyici dış siyaset yapısına sahip olan Özbekistan, yeri geldiğinde Moskova'ya yaklaşırken yeri geldiğinde Batı'ya yakınlaşmıştır.

Özbekistan bağımsızlığını kazanmasının ardından elde ettiği egemen statüyü sağlam bir şekilde devam ettirebilmek ve ülke içi istikrarı korumak adına ilk aşamada Rusya ve BDT devletleriyle ekonomik ve politik düzeyde iş birliğini devam ettirme eğiliminde olmuştur. Bu sebeple 1991 yılında Alma Ata Anlaşmasını imzalayarak Bağımsız Devletler Topluluğuna üye olmuştur.²³³ Ancak Rusya ve BDT çerçevesinde entegrasyon sürecinin yürümeyeceğinin farkında olan Kerimov, daha bağımsızlıkçı tutum sergilemeye, Rusya'ya tabi olarak değil eşitlikçi ilişkiler geliştirmeye, Rusya'nın etkisini azaltmaya yönelik politikalar izlemeye başlamıştır.²³⁴ Kerimov ortak para biriminin kullanımını savunmuş olsa da ekonomik ve siyasi bağımsızlığından taviz vermeyeceği konusunda kararlılığını sürdürmüştür. Rusya'nın BDT'yi dikkate almadan ekonominin liberalleşmesi programına başlaması ekonomik anlamda olumsuz etkilenen Özbekistan tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Moskova'yla uzun süren gergin müzakereler sonuçsuz kalmış ve 1993 yılının sonlarında Özbekistan kendi para birimi olan "Som"u tedavüle sokmuştur.²³⁵

²³³ Kamal Kusaev, *Özbekistan-Rusya İlişkileri (1991-2019)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2020, s.35.

²³⁴ Nazım Cafersoy, "Bağımsızlık Sonrası Rusya-Özbekistan İlişkileri", *Türk Dünyası ve Kültür Araştırmaları*, 25 Mart 2016, https://www.altayli.net/bagimsizlik-sonrasi-rusya-ozbekistan-iliskileri.html#_edn24 [Erişim tarihi 10.07.2023].

²³⁵ Bernardo Teles Fazendeiro, "Uzbekistan's Defensive Self-Reliance: Karimov's Foreign Policy Legacy", *International Affairs*, 2017, Vol: 93, Issue: 2, (pp.409–427), p.412.

Kerimov Moskova'nın asla güvenilir bir müttefik olmadığı ve olmayacağını farkındaydı. Bu sebeple egemenliğini korumak amacıyla BDT dışında müttefik arayışlarına girişmiştir. Kerimov, Rusya'nın Orta Asya'daki nüfuzunu sürdürmek için tasarlanmış her türlü mekanizmaya karşı olumsuz yaklaşmıştır. BDT içinde Rusya önderliğindeki entegrasyon çabalarına direnmiş, itirazlarını sürdürmüştür. Özbekistan'ın Orta Asya Topluluğu, Ekonomik İş birliği Teşkilatı, Barış İçin Ortaklık ve GUUAM dahil olmak üzere BDT'ye karşı ağırlık oluşturabilecek her türlü uluslararası yapıya girmesi Kerimov'un bölgedeki Rus etkisini sınırlama çabalarını da yansıtmaktadır. Bununla birlikte Özbekistan, ekonomik ve güvenlik ihtiyaçları ve alternatifin olmaması sebebiyle dış politikanın çeşitli alanlarında Rusya ile bağlarını korumak zorunda kalmıştır.²³⁶

Özbekistan için Batı ile müttefik olmanın önemi gittikçe artmaktaydı. Kerimov, güvenlik meseleleri sebebiyle yavaş yavaş ABD ile yakınlık kurmaya başlamıştı. 11 Eylül 2001 olaylarının patlak vermesiyle Özbekistan güvenliğini sağlamak amacıyla ABD'nin Taliban'a saldırılarını desteklemiş ve iki ülke arasında terörizme karşı iş birliği anlaşması da imzalanmıştır. Anlaşmaya göre Özbekistan ABD'ye Hanabad'da üs kurma izni dahi vermiştir. Her zaman militan İslamcılarının büyük tehdit olduğunu dile getiren Kerimov için ABD ile terörizme karşı iş birliği yapmak büyük fırsat olmuştur.²³⁷ Özbekistan da ABD'nin Orta Asya politikalarında kilit ülke haline gelmiştir. İki ülkenin karşılıklı çıkarları birbirleriyle uyumlu ve örtüşüyor nitelikteydi. Her iki ülkenin de İslami köktendinciliğe ve Rus hegemonyasına karşı mücadele etmesi ilişkilerin arzu edilen düzeyde ilerlemesini sağlamıştır.

2005 yılında Özbekistan'da yaşanan Andican Olayları Özbekistan-ABD ilişkilerini doğrudan etkilemiştir. Bu olay, iki ülke arasındaki ilişkilerde önemli bir dönüm noktası olmuş ve diplomatik gerilime yol açmıştır. ABD, Özbek hükümetini olaylarda orantısız güç kullanmakla suçlamıştır. Bu olaylar, 23 Özbek iş adamının radikal İslamcı grup olan "Ekremiye" adında grubun üyeleri olduğu gerekçesiyle tutuklanmaları üzerine protesto gösterileri başlamış ve güvenlik güçleri tarafından halka ateş açılmasıyla birçok insanın ölümüyle neticelenmiş olan kanlı bir olaydır. Kerimov

²³⁶ Leila Kazemi, p.208.

²³⁷ Ahmet Kanlıdere, s.161.

bu olayların ABD tarafından gerçekleştirildiğini dile getirmiştir. Zira, Ekremiye grubu ABD destekli “renkli devrimin” yaşandığı Kırgızistan’dan silah temin etmiştir.²³⁸

Andican Olaylarının ardından Kerimov ABD ile ilişkilerine son vererek tekrar Rusya ile ilişkiler geliştirmeye yönelmiştir. Kerimov, ABD’nin Hanabad üssünü terk etmesini istemiş ve GUUAM’dan ayrılmıştır. KGAÖ’ye tekrar üye olmuş, ŞİO’daki faaliyetlerini arttırmış daha önce reddettiği Avrasya Ekonomik Topluluğuna da üye olmuştur. ABD Özbekistan’ı suçlarken Rusya ve Çin, Özbekistan’ı ülke içi istikrarı sağlamak için doğru olanı yaptığını belirterek desteklemiştir.²³⁹ Söz konusu olaydan sonra Özbekistan’ın Batı menşeli oluşumlardan çekilerek Rusya önderliğindeki örgütlere katılım sağlaması Rusya’nın yanında saf tuttuğu ve Moskova’yı güvenilir müttefik olarak gördüğü anlamına gelmemektedir.²⁴⁰ Sadece alternatif eksikliğinden dolayı güvenliğini sağlamak amacıyla Rusya’ya yakınlaşmak zorunda kalmıştır. Rusya bölgede Özbekistan’ın güvenlik ihtiyaçlarını karşılama potansiyeline sahip olan bir ülkedir. Bununla birlikte Rusya, Kerimov’un ülke içindeki otoriter yönetimini destekleyen, Kerimov iktidarını güvence altına almak için doğrudan yardım etmeye istekli olabilecek tek güç olduğu söylenebilir.²⁴¹ Bu da dış politika tercihlerini etkileyen ve yönlendiren önemli faktörlerden biridir.

2008 yılında Obama döneminde Özbekistan Amerika ilişkileri tekrar gelişmeye başlamıştır. Bunun ardından Kerimov, Avrasya Ekonomik Topluluğu ve KGAÖ’den hemen ayrılmıştır. Kerimov Obama döneminde Buhara kökenli Yahudiler üzerinden ABD ile yakınlaşmaya çalışmıştır. Buhara Yahudileri ile iyi ilişkiler içinde olan ABD’nin Özbekistan Büyükelçisi Kamilov, 2010 yılında Dışişleri Bakan Yardımcılığına, 2012 yılında ise Dışişleri Bakanı olarak atanmıştır.²⁴² 2014 yılında Kerimov, NATO birliklerinin Afganistan’dan çekilmeye başlamasıyla güvenliğini sağlamak amacıyla tekrar Rusya’yla bağ kurmaya başlamıştır. Bununla birlikte 2014 yılında Ukrayna’da meydana gelen kriz Özbekistan’ın güvenlik endişelerini arttırmış ve

²³⁸ Halit Hamzaoglu, p.206.

²³⁹ A. Sait Sönmez, “The Effects of Security Problems on the USA- Uzbekistan Relations”, *Alternatives Turkish Journal of International Relations*, 2012, Vol:11, No:3, (pp.27-48), p.40.

²⁴⁰ Bernardo Teles Fazendeiro, p.413.

²⁴¹ Leila Kazemi, p.209.

²⁴² Halit Hamzaoglu, p.208.

bu durum ülkenin Rusya'ya kıyasla Çin ile daha yakın ilişkiler kurma eğilimine yol açmıştır.²⁴³

Görüldüğü üzere Kerimov Batı ve Rusya arasında dengeleme politikası uygulamıştır. Bağımsızlığını öncelik alarak çeşitli çıkarları ve stratejik hedefleri doğrultusunda dış politika oluşturmuştur. Pragmatik yaklaşımı tercih ederek dış siyaset şekillendirirken uluslararası sistemde sınırlı düzeyde ilişkiler geliştirmiştir. Sembolik bağlar oluşturmak yerine ülke güvenliğini ön planda tutarak çıkar odaklı adımlar atmıştır. Özbekistan'ın sınırlı dış siyaset yönetimi uluslararası arenada atıl bir dış politika sergilemesine sebep olmuştur. Ülke, “Devletlerin egemen eşitliği” ilkesine dayanarak güçlü ülkelerin etkisi altına girerek değil eşit egemen devletler olarak ilişkiler geliştirmeyi hedef almıştır. Kerimov böylece uluslararası aktörlerin hegemonyası altına girmeden bağımsız bir dış politika yürütmüştür.

2.4.2.2. Komşu Devletlerle Sınır ve Su Sorunları

Kerimov'un komşu devletlerle ilişkileri incelendiğinde devamlı olarak sorunlar yaşadığı gözlemlenmektedir. Bu sorunların başında Sovyet mimarisi olan sınır ve su problemleri gelmektedir. Türk cumhuriyetleri bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte yeni sorunları da beraberinde getirmiştir. Sovyetler Birliği Türk ülkelerinin sınırlarını oluştururken etnik yapıları dikkate almadan kendi çıkarlarını ön planda tutarak suni bir şekilde harita çizmiştir. Bu durum Türk ülkeleri arasında sınır ve su sorunlarının, etnik çatışmaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Sınır sorununun yoğun olarak yaşandığı bölge Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ı içine alan Fergana Vadisidir.²⁴⁴ Söz konusu ülkeler arasındaki “...sınırlar ıssız çölün ortasında aniden yön değiştirir veya Amu Derya'nın aşağı kısmı ile Fergana Vadisi arasında coğrafi açıdan bir bütünlük arz eden yerleşim yerlerinden ve şehirlerden yılan gibi kıvrılarak geçer ve böylece bir ülkenin sınırları içinde diğer ülkeye ait olan adalar oluşmuştur.”²⁴⁵

²⁴³ Kamal Kusaev, s.78.

²⁴⁴ Süleyman Servet Bozbağ, İslam Kerimov Dönemi Özbekistan Dış Politikası ve Küresel Güçler, (Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Küresel Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2019, s.41.

²⁴⁵ Altynbek Joldoshev, “Kimlik ve Sınır: Orta Asya'da Sınır Sorunları”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2019, (ss.303-326), s.310.

Fergana Vadisi Orta Asya’da nüfusun en yoğun bulunduğu bölgelerden biridir. Vadinin %70’i Özbekistan toprakları içinde yer alırken %30’luk kısmı Kırgızistan ve Tacikistan arasında paylaşılmıştır.²⁴⁶ Bu bölgedeki Özbekistan Kırgızistan arasındaki sınır sorunları iki ülke arasındaki ilişkilerin Kerimov döneminde sürekli olarak gergin olmasına sebep olmuştur. İki ülke arasında 1378 km’lik sınır bulunmaktadır ve bu sınırın sadece 780 km’lik kısmı belirlenmişti. Aynı şekilde Özbekistan Tacikistan arasında bulunan 1332 km’lik sınırın tamamı tespit edilmemişti. Bu da sorunlara sebep olmaktaydı.²⁴⁷

Özbekistan ve Kırgızistan arasında sınır sorunu olarak karşımıza çıkan diğer önemli durum birbirinin topraklarının içinde yer alan toprak parçalarının bulunmasıdır. Özbekistan’ın Kırgızistan’da dört eksklavı Soh, Şahmerdan, Çon-Karakalça ve Taş-Tepe bulunurken Kırgızistan’ın da Özbekistan’da Barak eksklavı mevcuttur. Özbek eksklavı olan Soh’ta 50.000’den fazla, Şahmerdanda ise yaklaşık 40.000 Özbek vatandaşı ikamet etmektedir. Kırgızistan’ın toprak parçası olan Barak’ta ise 1000 civarında insan ikamet etmektedir.²⁴⁸ Özbek ve Kırgız nüfusunun bir arada yaşadığı bu bölgelerde her an etnik çatışmanın ortaya çıkması muhtemeldir, zira 1990 ve 2010 yıllarında Oş kentinde toprak anlaşmazlığından kaynaklanan çatışmalar meydana gelmiştir. Soh kenti de sürekli olarak kargaşaların yaşandığı bir bölgedir. 2013 yılında Soh yerlileri ve Kırgız Sınır Birlikleri arasında ortaya çıkan çatışma sonucunda iki ülke arasında kriz meydana gelmiş ve sınırlar karşılıklı olarak kapatılmıştır.²⁴⁹

Özbekistan’ın komşu devletlerle yaşadığı diğer önemli sorun su sorunudur. Özbekistan bölgede en çok nüfusa ve tarımsal topraklara sahip ülkelerden biridir.

²⁴⁶ Timuçin Kodaman, Haktan Bırsel, “Bağımsızlık Sonrası Özbekistan ve Dış Politikası”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2006, Cilt: 16, Sayı: 2 (ss. 413-442), s.423.

²⁴⁷ Semanur Öncü, “Kırgızistan ile Özbekistan Arasındaki Potansiyel Çatışma Alanları: Su Paylaşımı ve Sınır Güvenliği”, *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 2018, Cilt:6, Sayı:2, (ss.63-89), s.78; Bahtiyar Abdülkerimov, Orta Asya Ülkelerinin Sovyetler’den Miras Sınır Sorunu, 30 Nisan 2021, Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/orta-asya-ulkelerinin-sovyetlerden-miras-sinir-sorunu/2225665#:~:text=%C3%96zbekistan%20ile%20Tacikistan%20aras%C4%B1ndaki%201332,iyi%20kom%C5%9Fuluk%20politik%C4%B1yla%20%C3%A7%C3%B6z%C3%BCme%20kavu%C5%9Fturuldu>. [Erişim tarihi 11.07.2023].

²⁴⁸ Alaeddin Yalçinkaya ve Khusan Abıdzhanov, “Özbekistan ve Kırgızistan’daki Anklav/Eksklav Alanlarının Çözüm Süreci”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2020, Cilt:9, Sayı:4, (ss. 2653-2667), s.2661.

²⁴⁹ Altynbek Joldoshev, s.315.

Ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayanan ülke, tarımsal faaliyetlerini sürdürebilmesi için yeterli derecede su kaynaklarına ihtiyaç duymaktadır. Özbekistan tarım için Seyhun ve Ceyhun nehirlerini kullanmaktadır, ancak nehir kaynaklarının çoğu Kırgızistan ve Tacikistan'da yer almaktadır.²⁵⁰ Bu durum su kullanımı ve su kaynaklarının paylaşımı konusunda ülkeler arasında anlaşmazlık ve sorunlara neden olmuştur.

2.5. Şevket Mirziyayev'in İktidara Gelişi ve Reform Girişimleri

Özbekistan'ın birinci cumhurbaşkanı İslam Kerimov, 2 Eylül 2016 tarihinde hayatını kaybederek 25 yıllık iktidar dönemine son vermiştir. Kerimov'un vefatının ardından başbakanlık görevinde bulunan Şevket Mirziyayev Liberal Demokratik Parti adayı olarak 4 Aralık 2016 senesinde cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılmış ve oyların 88.61%'ni alarak ikinci devlet başkanı seçilmiştir.²⁵¹ Mirziyayev'in iktidara gelişinin ardından Özbekistan siyasi hayatında dönüm noktası gerçekleşmiştir. Yeni başkan ile birlikte dinamik yeni Özbekistan inşa etme süreci başlamıştır. Mirziyayev, reformist yaklaşım benimseyerek ülke çapında büyük dönüşümler ve çeşitli yenilikler gerçekleştirme amacıyla ilerlemeye başlamıştır. Kerimov döneminde başlatılan ancak çeşitli sebeplerden ötürü yavaşlatılan demokratikleşme ve dönüşüm sürecini hızlandırmıştır. Bu dönemde geleneklerinden kopmadan, toplumsal değerlerini koruyarak modern dünyaya uyum sağlayan bir Özbekistan inşa etmek hedeflenmiştir.

“Devlet halk için vardır”²⁵² ilkesini benimseyen Mirziyayev yöneticiler ve halk arasındaki iletişimin güçlendirilmesi gerektiğine vurgu yapmış ve ilk iş olarak bu sorunun giderilmesi gerektiğine odaklanmıştır. Mirziyayev ülkenin sosyo-ekonomik sorunlarının çözülmemesinin ana sebebinin üst düzey yöneticilerin pasifliğinden kaynaklandığını ve onların halka hizmet etmek için çalışmadığını defalarca dile getirmiştir. Toplumun gerçek ihtiyaç ve sorunlarını anlamak için halkla diyalog ve interaktif bir yönetimin olması gerektiğini belirtmiştir. Bu amaçla insanların sorunlarını

²⁵⁰ Levent Demirci, “Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın Kesişimindeki Sorunlu Vadi: Fergana”, *Savunma Bilimleri Dergisi*, 2012, Cilt:11, Sayı:2, (ss. 33-69), s.50.

²⁵¹ Halit Hamzaoglu, p.212.

²⁵² Fırat Purtaş, “Geleneğin Üzerinde Yükselen Yeni Özbekistan ve Şevket Mirziyayev'in Liderliği”, *Yeni Türkiye Özbekistan Özel Sayısı-I*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, 2022, Sayı:125, (ss.42-48), s.44.

açıkça dile getirebilecekleri, çeşitli konularda doğrudan cumhurbaşkanına önerilerde bulunabilecekleri Sanal Halk Kabulhaneleri oluşturulmuştur. Bu Sanal Kabulhaneler ülke çapında yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanmış ve sadece on ayda bir milyondan fazla mektup gelmiştir. Kerimov dönemindeki siyasi atmosferin aksine Mirziyayev böyle iletişim biçimi geliştirerek halkla diyalogun iyi bir örneğini oluşturmuştur.²⁵³ Bu uygulama ülkenin siyasi ve yönetsel açıdan daha açık ve katılımcı bir yapıya doğru ilerlemesine yardımcı olması açısından önem taşımaktadır. Ayrıca Özbekistan’da her yılı isimlendirmek gelenek haline gelmiştir ve 2017 yılı “Halkla Diyalog ve İnsan Menfaatleri Yılı” olarak adlandırılmıştır.²⁵⁴

İdari ve siyasi yapının değiştirilmesi konusunda önemli adımlar atılmıştır. Etkili, şeffaf idari yapının oluşturulması, bürokratların kamu yararını gözeterek çalışması, hesap verilebilirliğin artması, merkezi hükümetin yetkilerini yerel yönetimlere devretmesi gibi konular odak noktası olmuştur. Karar alma süreçlerine ilişkin de yenilikler yapılmıştır. Mirziyayev, yasa önerilerinin gündeme getirilmesi gibi konularda milletvekillerinin daha aktif olması gerektiğini dile getirmiştir. Siyasi partilerin örgütlenmesi, görünürlüklerinin artırılması, seçimlerde daha fazla rekabetin artması gerekliliğine vurgu yapılmıştır.²⁵⁵

2016 yılından itibaren Özbekistan’ın siyasi ve ekonomik sisteminde liberalleşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu serbestleşme, toplumun yaşam kalitesini önemli ölçüde iyileştirmiştir. Şubat 2017’de Cumhurbaşkanı Mirziyayev, bir kararname ile 2017-2021 yıllarını kapsayan geniş çaplı bir siyasi ve ekonomik reform programı olan Stratejik Plan’ı yürürlüğe koymuştur. İşbu Plan’a göre ülkenin kalkınması için beş öncelikli alan belirlenmiştir: devlet ve toplum yapısının iyileştirilmesi (demokratik reform ve modernleşme yolunda), hukukun üstünlüğünü sağlamak ve yasal alanda reformların yapılması, ekonominin gelişimi ve liberalleşmesi, sosyal alanın gelişimi, güvenliği, çeşitli etnik yapılar arasındaki uyumu ve dini hoşgörünün sağlanması, yapıcı

²⁵³ Jasur Salomov, “Mirziyoyev’s Uzbekistan: Towards Openness and Real Democracy?”, *EUCACIS Online Paper*, 2019, No. 6, p.5.

²⁵⁴ Erkan Avcı, “Değişen Dünyada Değişen Özbekistan”, *BİLGESAM*, 2018, no:1380, s.4.

²⁵⁵ Pınar Köksal, “Özbekistan’da Şevket Mirziyayev Dönemi”, *Avrasya Dünyası Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 2020, sayı:7, (ss.89-95), s.90.

dış politikanın oluşturulması.²⁵⁶ Gerçekleştirilen birçok siyasi ve ekonomik reform ve yenilikler sebebiyle The Economist Dergisi 2019 yılında Özbekistan'ı yılın ülkesi ilan etmiştir.²⁵⁷

Mirziyayev 19 Eylül 2017 tarihinde gerçekleştirilen BM Genel Kurulu'nda Özbekistan'ın özgürlükçü, insan merkezli, dışa açık iç ve dış politika görüşünü benimseyerek yeni bir döneme başladığını tüm dünyaya bildirmiştir. Mirziyayev konuşmasında “İnsan çıkarlarının ilk sırada geldiğini” belirterek insan odaklı değişimin insan onuru, temel ihtiyaçları ve menfaatleri çerçevesinde gerçekleştirileceğini vurgulamıştır.²⁵⁸ Özbekistan'ın önceki yıllarda insan hakları ve özgürlükler alanında yetersiz kaldığı, uluslararası insan hakları örgütleriyle iş birliklerinin askıya alındığı bilinmektedir. Ülkede iktidar değişikliğinden bu yana insan haklarının sağlanmasına yönelik ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu durum hem siyasi kurumların işleyişini hem de ülkenin dünya çapındaki siyasi imajını ciddi şekilde etkilemiştir. Ülke yetkilileri ilgili konularda uluslararası kuruluşların temsilcileriyle kapsamlı müzakereler yürütüyor ve insan hakları kuruluşlarının delegasyonları Özbekistan'ı ziyaret etmektedir. Çocuk işçiliği, zorla çalıştırma, kadın hakları ve siyasi tutuklular gibi konulara uluslararası toplumlardan özel ilgi gösterilmektedir.²⁵⁹ Bu bağlamda Mirziyayev döneminde bireysel af ilan edilmiş ve Kerimov döneminde siyasi sebeplerle tutuklanmış yüzlerce kişi özgürlüğüne kavuşmuştur. Mahkumlara yönelik uygulanan işkencelere son verilmiştir. Radikal gruplarla bağlantısı olduğu gerekçesiyle kara listeye alınan 17 bin kişiden 16 bini kara listeden çıkartılmıştır.²⁶⁰ Dini alanda ciddi anlamda baskı ve sıkı kontrolun olduğu Kerimov döneminin aksine dini özgürlükleri güvence altına almış, ibadet özgürlüğüne önem vermiş, herkesin dinini yaşayabilme imkanı sunmuştur. Böylece halk inancını açık bir şekilde yaşama konusunda büyük rahatlığa kavuşmuştur. Ayrıca Mirziyayev sivil toplum örgütlerinin etki alanını genişletmek ve bu örgütlere daha fazla

²⁵⁶ Mariusz Marszewski, “Thaw in Uzbekistan. Reforms by President Mirziyoyev”, *Centre for Eastern Studies*, 2018, no:278, p.3.

²⁵⁷ Fırat Purtaş, s.42.

²⁵⁸ Fırat Purtaş, s.45.

²⁵⁹ Jasur Salomov, p.6.

²⁶⁰ Burak Çalışkan, “Özbekistan’da Değişimin İlk İki Yılı”, 7 Ocak 2019, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/ozbekistanda-degisimin-ilk-iki-yili/1357831> [Erişim tarihi: 27.07.2023].

özgürlük sağlamayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda Milli Güvenlik Servisi Başkanı (SNB) Rüstem İnatayov'un 2018 yılında görevden alınması ve kurumun etkisinin azaltılması önemli bir adım olmuştur. Medya alanına bakıldığında daha açık ve şeffaf yapıya kavuşmuş, sansür uygulamalarında belirli ölçüde azalma görülmüştür.²⁶¹ Ancak demokratikleşme dönüşümü sürecinde olan ülkede muhalefete baskı hala görülmektedir. Devlet başkanı, siyasi partilerin aktifleştirilmesi gerektiğine vurgu yapmış olmasına rağmen uygulamada bu hedefe yönelik yeterli derecede çaba sarf edilmemekte olup muhalif grupların bastırıldığı görülmektedir. Bununla birlikte her ne kadar ülkede yolsuzluk ve rüşvete karşı mücadele çabaları sürdürülüyor olmasına rağmen bu alanda ilerleme kaydedilememiştir ve ülkede hala yaygın durumdadır.

Mirziyayev 25 Ekim 2021 tarihinde cumhurbaşkanlığı seçimlerini tekrar kazanarak devlet başkanı olmuştur. Göreve başladıktan sonra 28 Ocak 2022 tarihinde 2022-2026 yıllarını kapsayan Yeni Özbekistan Kalkınma Stratejisini kabul etmiştir. Kalkınma stratejisinde yedi başlık ön plana çıkmaktadır: 1-insan onurunu arttırarak, özgür bir sivil toplumu daha da geliştirerek insan perver bir devlet inşa etmek; 2-adalet ve hukukun üstünlüğünü ülkede gelişmenin en temel ve gerekli koşulu haline getirmek; 3-ulusal ekonomik kalkınmayı ilerletmek ve yüksek büyüme oranlarının sağlanması; 4-adil bir sosyal politika, beşeri sermayenin gelişimi; 5-manevi gelişimi sağlamak ve bu alanı yeni bir seviyeye getirmek; 6-küresel sorunlara ulusal çıkarlar temelinde yaklaşmak; 7-ülkenin güvenlik ve savunma potansiyelini güçlendirmek, açık, pragmatik ve aktif bir dış politika yürütmek.²⁶² İşbu stratejik kalkınmanın ana hedefleri Özbek halkına özgür, huzurlu ve müreffeh bir yaşam sunan devlet inşa etmek olmuştur. Bu reform Özbekistan'da atılan son derece önemli adımlardan biri olarak kayıtlara geçmiştir. Mirziyayev'in yürüttüğü çeşitli alanlarda dönüşüm ve gelişimin gerçekleştirileceği bu reformlar süreci "Üçüncü Rönesans"²⁶³ şeklinde adlandırılmıştır.

²⁶¹ Pınar Köksal, s.90.

²⁶² Tanzila Norboyeva, "Xalqparvar davlat islohotlari, adolatli va obod yashash yo'lidagi katta qadamlar bilan qadrlanadi", *Yeni Türkiye Özbekistan Özel Sayısı-II*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, 2022, Sayı:126, (ss.9-12), s.10.

²⁶³ Birinci Rönesans 9.-12. yüzyıllar arasında, İkinci Rönesans Timur İmparatorluğu zamanındaki 14.-15. yüzyıllarda gerçekleşen aydınlanma dönemleridir. Mirziyayev yürüttüğü reform sürecini iki rönesans döneminin ardından gelen demokratik dönüşümlerin yaşandığı "Üçüncü Rönesans" dönemi olarak adlandırmaktadır.

İşbu Strateji Belgesi ÷lkede mikro ve makro işletmelerin desteklenmesi, işsizlik sorununu çözmek amacıyla istihdam yaratmak üzere Özbekistan’a yabancı yatırımların çekilmesi, serbest piyasa ekonomisine geçişi kolaylaştırmak için monopolleşmeye karşı mücadele vermek ve özelleştirme prosesini hızlandırmak, enflasyonu düşürerek halkın refah seviyesini yükseltmeyi öngörmektedir. Bu bağlamda, Mirziyayev göreve başlamasından bu yana ciddi anlamda ekonomik ilerlemeler kaydetmiştir. Örnek olarak, 2017 yılı aralık ayında %18,8 olan enflasyon oranı 2021 yılı aralık ayında %10’a düşmüştür. Görüldüğü gibi ÷lke, yapılan reformlar sayesinde 3 yıl içinde ekonomik anlamda kayda değer başarı yakalamıştır. Yürütülecek politikalar sonucunda 2023 aralık ayına kadar da %5’e düşür÷lmesi hedeflenmiştir.²⁶⁴

²⁶⁴ Mehmet Seyfettin Erol, “Özbekistan’ın 2022-2026 Kalkınma Stratejisinin Ana Hedefleri”, *Yeni Türkiye Özbekistan Özel Sayısı-I*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, 2022, Sayı:125,49-52, s.50.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BAĞIMSIZ CUMHURİYET DÖNEMİ DIŞ POLİTİKA VE TÜRK DÜNYASI

3.1. SSCB Sonrası Dönemde Orta Asya'nın Jeopolitik Durumu

Değişmeyen dinamiklerden biri olan coğrafya, devletlerin varlığında büyük öneme sahiptir. İnsan gücünün değiştiremeyeceği yapıda olan coğrafya, devletler tarafından siyasi çıkarlar doğrultusunda kullanıma da açıktır.²⁶⁵ Coğrafya bir ülkenin coğrafi konumunu, sınırlarını, çevresel faktörleri, fiziksel özelliklerini içerir. Devletlerin bulunduğu konumları, komşu devletleri, doğal kaynakları, devletin yüzölçümü gibi faktörler ülkelerin politikalarını, stratejik kararlarını, uluslararası ilişkilerini büyük ölçüde etkiler. Bu durumda coğrafya ve siyaset arasında bir ilişki mevzubahistir ki bu da jeopolitik kavramıyla ifade edilebilir.

Jeopolitik durum zaman içinde değişiklik gösterebilir, zira siyasi güç dengeleri, uluslararası ilişkiler gibi etmenler devamlı olarak değişen ve gelişen yapıya sahiptir. Ulusal ve uluslararası güç odakları birlikte jeopolitik ortamları meydana getirirler. Güç odaklarındaki zayıflamalar, gelişimler, değişimler, yeni kurulan birlikler neticesinde jeopolitik ortamlar değişir. Her farklı jeopolitik ortamla beraber yeni bir jeopolitik dönem başlar.²⁶⁶ Tarih boyunca dünyada çok sayıda jeopolitik dönemler meydana gelmiştir. Bunlardan biri de Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle ortaya çıkmış olan yeni bir jeopolitik düzendir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Türk cumhuriyetleri bağımsızlığına kavuşmuş ve yeni devletler olarak uluslararası sistemde yerlerini almışlardır. SSCB'nin dağılmasının ardından Orta Asya'da Brezinski'nin de öngördüğü gibi bir tür güç boşluğu oluşmuş ve "Büyük Oyun"un koşullarını yeniden gündeme getirmiştir.²⁶⁷

²⁶⁵ Mustafa Cem Koyuncu, Özbekistan'ın Jeopolitik Önemi ve Kuşak-Yol Projesindeki Rolü, *Yeni Türkiye Özbekistan Özel Sayısı-I*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, 2022, Sayı:125, (ss.74-79), s.74

²⁶⁶ Suat İlhan, *Jeopolitik: Güç Odağı Kuramı*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2019, s.57.

²⁶⁷ Federico Aznar Fernández-Montesinos, "Geopolitical Movements in Central Asia", *Documento de Análisis IEEE* 56/2022, p.8.

Orta Asya, bölgedeki güç dengelerinin bozulmasıyla ABD, Rusya, Çin, gibi küresel güçlerin ve Türkiye, İran, Pakistan gibi bölgesel güçlerin jeopolitik ve jeoekonomik nüfuz elde etmek için rekabet alanı haline gelmiştir. Bu rekabet 19. yüzyılda Rusya ve İngiltere arasında Orta Asya’da güç elde etmek için meydana gelen mücadeleye benzetilmektedir. “Büyük Oyun” olarak adlandırılan bu rekabet, Rusya’nın Orta Asya’dan sıcak denizlere doğru açılmayı amaçlaması ve İngiltere’nin Hindistan’dan Orta Asya’ya doğru ilerlemesi şeklinde tanımlanabilir. Orta Asya’nın Rusya’nın ilgisini çekmesinin temel sebebi bölgenin zengin hammadde kaynağına sahip olmasıyken İngiltere’nin ilgi alanı olmasının temel nedeni Hindistan’daki İngiliz egemenliğini güvence altına alma arayışı ve Basra körfezindeki sınır hattına ilerlemesine karşı tampon bölge olmasından kaynaklanmaktaydı.²⁶⁸ İki küresel gücün Orta Asya’da giriştikleri hakimiyet mücadelesi sonucunda Rus İmparatorluğu Orta Asya’yı ele geçirmiş, hakimiyeti altına almıştır. Böylece söz konusu bölge Sovyetler’in dağılımına kadar Rusya kontrolü altında erişime kapalı bir bölge olmuştur.

Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte Orta Asya bölgesi birçok küresel ve bölgesel güçlerin ilgi odağı olmuştur. 20. yüzyılda “Avrasya” Batılı jeopolitiklerin odak noktası haline gelmiştir. İngiliz jeopolitik Halford Mackinder Orta Asya’nın “heartland”, “dünyanın kalbi” olarak adlandırılan bölgede yerleştiğini ve dünyanın kalbine hükmedenin dünyaya hakim olacağını belirtmiştir.²⁶⁹ Heartland’ın en avantajlı jeopolitik olduğunu dile getiren Mackinder, kalp bölgesini kontrolü altına alan jeopolitik aktörün, bütün gerekli jeopolitik ve jeoekonomik potansiyeli elde edeceğini vurgular. Bu sebeple Mackinder Orta Asya’yı jeopolitik açıdan “dünya siyasetinin ekseni-kalbi” olarak nitelendirmektedir.²⁷⁰

Soğuk Savaş döneminde küresel güçler tarafından uluslararası sistemde bir denge sağlanmıştı. Birbirlerinin hegemonya alanlarına taciz edilmesini önlemek için Yalta ve Potsdam anlaşmalarını imzalayarak dengeyi sağlamışlardı. Ancak Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle denge bozulmuş, nüfuz alanları boşalmıştır. Büyük güçler

²⁶⁸ Aysel Erdoğan, “Sovyetler Birliği’nin Dağılmasından Sonra Orta Asya’da Gerçekleşen Yeni Büyük Oyun”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2020, Cilt:9, Sayı:2, (ss.989-1015), s.995.

²⁶⁹ Mehmet Seyfettin Erol, Oğuz Ş., “Changes in the Geopolitics of Central Asia in the Post-Cold War”, *Journal of TESAM Academy*, 2023, vol:10, issue:1, (pp.75-91), p.77.

²⁷⁰ Ramazan Özey, Mehmet Ünlü, *Türk Dünyasının Jeopolitiği*, Pegem Akademi, Ankara, 2020, s. 66,69.

iktidar boşluğundan istifade ederek nüfuz alanlarını ele geçirmek için rekabete girişmişlerdir. Büyük güçler arasındaki işbu rekabet Sovyetlerin dağılmasından beri devamlılığını korumaktadır.²⁷¹

Soğuk Savaş sonrası Orta Asya'nın jeopolitik durumunun iyi kavranabilmesi için öncelikle bölgenin kavramsal ve coğrafik özellikleri hakkında bilgi sunulmalıdır. Orta Asya, İç Asya, Merkezi Asya, Asya kıtasının iç kısmını ifade eden bölgedir ve kuzeyde Sibirya, güneyde Himalaya Dağları, batıda Hazar Denizi hattından Moğolistan ve Çin'e kadar olan bölgeyi kapsamaktadır. Komşuları kuzeyde Rusya, güneyde Afganistan, İran ve Pakistan'dır. Orta Asya ismi 1829 senesinde yer bilimci Alexander Von Humboldt tarafından kullanılmıştır.²⁷² Orta Asya kavramı için coğrafi, kültürel, tarihi özellikleri dikkate alınarak dar ve geniş kapsamlı tanımlama yapılabilir. Dar anlamıyla Orta Asya, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucunda bölgede ortaya çıkan beş devletin oluşturduğu alanı kapsamaktadır. En dar kapsamlı tanımlama Sovyetler Birliği'nin yaptığı tanım olmuştur. Bu tanıma göre Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan Orta Asya'da yer almaktadır; Kazakistan ise bu bölgeye dahil edilmemiştir. Ancak günümüzde Kazakistan bölgeye dahil edilmiştir. Orta Asya'nın geniş tanımı ise bahsedilen ülkelerin yanında Afganistan, Moğolistan, Pakistan, Hindistan'ın kuzeyi, İran'ın kuzeydoğusu, Çin'in batı kısmını içermektedir. Söz konusu bölgenin tanımlanması için birçok uzman "Büyük Orta Asya" kavramının kullanılmasını önermektedir. Bazı Çin uzmanları da geniş alana "Büyük Orta Asya", Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın bulunduğu bölgeyi "Küçük Orta Asya" olarak isimlendirmektedir.²⁷³

Orta Asya bölgesini jeopolitik açıdan önemli kılan birçok özellik vardır. Öncelikle bölgenin -jeopolitiğin değişmeyen unsurlarından olan- geniş coğrafi alana sahip olması bölge için jeopolitik açıdan avantajlı bir konum sağlamaktadır. Aynı zamanda Orta Asya'nın Sovyetler sonrası ortaya çıkan bölgesel güçlerin bulunduğu

²⁷¹ Ainur Nogayeva, Yeni Dünya Düzeninde Orta Asya Bölgesinde Rusya, ABD ve Çin Arasında Stratejik Denge Arayışları, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Doktora Tezi), 2009, s.90.

²⁷² Suat İlhan, s.245.

²⁷³ Çağlar Şakı, Büyük Güçler Politikasında Orta Asya Enerji Kaynakları: Jeopolitik Mücadele, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2018, s.22.

konumda yer alması, bölgenin önemini arttırmaktadır. Zira ABD, AB, Japonya gibi küresel güçler diğer bölgesel aktörlerin güçlenmesini istememektedir. Bu durumda Rusya, Çin, Hindistan, İran gibi bölgesel aktörlerin kontrol edilebilmesi için Orta Asya bölgesi küresel güçler açısından önem arz etmektedir. Bu durum Orta Asya'yı "güvenlik çemberi", "tampon" bölge haline getirmektedir.²⁷⁴ Küresel aktörlerin bölgeye olan ilgilerinin diğer ana sebeplerinden biri de geniş topraklara sahip olan Orta Asya'nın zengin doğal kaynakları barındırıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Bölgede ciddi anlamda enerji rezervlerinin bulunması büyük güçleri enerji ihtiyaçlarını karşılamak için bölgeye yönlendirmektedir. Bunun yanı sıra enerji rezervlerini küresel pazarlara ulaştırmak ve boru hattı güzergahlarını kontrol altına almak büyük güçlerin hedeflerinden biridir. Ancak bölge, zengin kaynaklara sahip olmasına rağmen rezervin nakliyesi için uygun teknolojiye sahip değildir. Bu da küresel güçlere bölgede ilgili alanlarda yatırım yapma ve bölgedeki gücünü artırma fırsatı vermektedir. ABD gibi küresel güçler enerji rezervlerinin nakliyesi için büyük oranda Rusya ve Çin'e bağlı olan Orta Asya'ya farklı boru hatlarının inşa edilmesini desteklemesiyle bölgede Rusya ve Çin'e karşı üstünlük sağlamayı hedeflemektedir.²⁷⁵ Yani enerji rezervlerine ulaşım yollarının kontrol altına alınması bir diğer bölgesel güce karşı üstünlük sağlamak anlamına gelmektedir.

Orta Asya deniz veya okyanusa kıyısı olmayan bir bölgedir ve bu durum bölge için dezavantaj oluşturmaktadır. Bu durum jeopolitikte "closed country", "kilitli ülkeler" olarak tanımlanmaktadır. Bu tür ülkelerin dış dünyaya açılması komşu ülkelerle olan ilişkilerine bağlı durumdadır. Orta Asya devletleri de "kilitli ülkeler" olması dolayısıyla enerji rezervlerini dünya piyasasına ulaştırması için komşu devletlerle ilişkileri önem arz etmektedir. Bilhassa Özbekistan "double-closed country", "çifte kilitli ülke" olarak tanımlanmaktadır. Yani Özbekistan denizlere ulaşmak için iki ülkenin sınırlarından geçmek zorundadır.²⁷⁶ Ancak bunlara rağmen bölge, karasal mekana sahip olmasını avantaj haline getirmeyi hedeflemektedir. Bölge Avrupa ve Asya ulaşım yollarının kesiştiği yerde bulunmaktadır, yani Batı ile Doğu'yu karayollarıyla birbirine bağlayan,

²⁷⁴ Ainur Nogayeva, s.94.

²⁷⁵ Aysel Erdoğan, s.999.

²⁷⁶ Hamza Akengin, "Türk Dünyası ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Üzerine Jeopolitik Bir Değerlendirme", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2017, Cilt:4, Sayı:1, (ss.1-11), s.7-8.

köprü görevi gören bir bölgedir.²⁷⁷ Denize veya okyanusa açılımı olmasa dahi bölge, kara temelli projelerde ön plana çıkmaktadır ve bu açıdan büyük güçlerin ilgi odağı olmaya devam etmektedir.

Orta Asya bölgesi ABD, Rusya ve Çin arasında nüfuz mücadelesinin yaşandığı bir alan haline gelmiştir. 19. yüzyılda bölgede uygulanan “Büyük Oyun” Soğuk Savaş sonrası dönemde “Yeni Büyük Oyun” olarak devam etmektedir. “Yeni Büyük Oyun” kavramıyla ifade edilen bu rekabette üç strateji bulunmaktadır. Birincisi bölgede etkinliğini arttırmak isteyen ABD’nin ABD Orta Asya stratejisi, ikincisi Rusya’nın Batı ve Çin’in etkisini bölgede azaltmak, Batı’ya karşı Çin’i kullanmayı hedefleyen Rusya stratejisi, üçüncüsü de bölgede üstünlük kazanmak olan Çin stratejisidir.²⁷⁸ ABD’nin Orta Asya politikasını şu şekilde belirtebiliriz; bölgedeki Rus etkisini sınırlandırmak ve Çin’in Orta Asya’daki müdahalesini kontrol altına almak, Orta Asya ülkelerine bölge dışındaki dünya pazarlarına erişim fırsatları sağlamak, bölge kaynakları üzerinde denetim sağlamak için petrol ve gaz taşımacılığı rotalarını kontrol altına almak istemektedir. Ayrıca bölgede Batı demokrasisini sağlamak, bölgedeki terörizm ve İslami aşırıcılığı ortadan kaldırmak politikalarından biridir. ABD, söz konusu hedeflerini gerçekleştirebilmek için tüm Orta Asya ülkeleri ile ikili ilişkiler kurmak ve geliştirmek niyetindedir.²⁷⁹ Bölgedeki coğrafi konumu itibarıyla en çok avantaja sahip olan diğer aktörlerden biri Rusya’dır. Rusya’nın bölgedeki ana hedefi Orta Asya’da gücünü arttırmak ve bölge kaynaklarına erişim sağlamaktır. Kendi topraklarının bir parçası, arka bahçesi olarak gördüğü Orta Asya, Rusya için vazgeçilmez bir bölgedir. Rusya, bölgeyi pazar yeri olarak görmesinin yanında Uzak Doğu’ya ulaşmak için bir transit bölge olarak da kullanmaktadır. Rusya, Sovyetler Birliği sonrası dönemde iç karışıklıklar ve Batı ile yakınlaşması gibi sebeplerden ötürü Orta Asya politikasında geride kalmıştır. Ancak çok geçmeden bölgesel gücünü sürdürmek için “Yakın Çevre” politikasını benimsemiş ve uygulamaya başlamıştır. Bu politikayla Rusya, bölgede kaybettiği otoritesini tekrar sağlama almak ve ekonomik çıkarlarını elde etmeyi

²⁷⁷ Ainur Nogayeva, s.95.

²⁷⁸ Petar Kurečić, “The New Great Game: Rivalry of Geostrategies and Geoeconomies in Central Asia”, *Hrvatski Geografski Glasnik*, 2010, vol:72, issue:1, (pp.21-48), p.23-24.

²⁷⁹ Qamar Fatima & Sumera Zafar, “New Great Game: Players, Interests, Strategies and Central Asia”, *A Research Journal of South Asian Studies*, 2014, Vol. 29, No.2, (pp. 623-652), p.635.

amaçlamıştır.²⁸⁰ Afganistan ve Çin arasında tampon bölge olarak konumlanan Orta Asya'nın istikrarının korunması Rusya için büyük önem arz etmektedir. Zira bölgedeki potansiyel çatışma ve krizleri engellemek için güvenlik alanında iş birliklerini sürdürmek niyetindedir. Aynı zamanda bu kendi güvenliğini sağlama almak anlamına da gelmektedir. Ayrıca Avrupa ve Çin'e karşı bölgedeki enerji tekeli devam ettirmek için boru hatlarını kontrol altına almak istemektedir. Rusya kendini Orta Asya'daki istikrarı sağlayabilen tek güç olarak lanse etmeyi amaçlamıştır.²⁸¹

Sovyetlerin dağılmasının ardından Orta Asya'ya ilgi duyan diğer küresel güçlerden biri Çin olmuştur. Çin dünyada yükselen ekonomik güç olması sebebiyle enerjiye olan ihtiyacı da her geçen gün artmaktadır. Çin'in ekonomik büyümesi için enerji temininin sürekliliği önemlidir. Artan enerji ihtiyacını karşılamak için zengin kaynaklara sahip olan Orta Asya'nın enerji rezervlerini kontrol altına tutmak istemektedir. Dünyanın en hızlı büyüyen ekonomisi olan Çin, 2004 yılında dünyada ikinci büyük petrol tüketicisi olmuştur. Çin'in hızlı bir şekilde büyümesi beraberinde sürekli enerjiye talep artmaktadır ve Orta Asya enerji rezervleri bu talebi karşılama potansiyeline sahiptir. Petrol ve doğal gaz stokları sınırlı olan Çin, Orta Asya'daki petrol ve gaz rezervlerine odaklanmıştır. Bu doğrultuda Çin petrol şirketi, petrol zengini Kazakistan ile anlaşmalar imzalamıştır. Ayrıca gaz rezervlerine erişim sağlamak için boru hatlarının inşasını desteklemiş ve 2009 yılında Çin-Türkmen doğal gaz boru hattı faaliyete başlamıştır. Çin sadece enerji alanında değil güvenlik, ticaret ve ekonomi gibi diğer sektörlerde de aktif rol oynamaktadır. Çin politikası farklı bölgesel örgütler aracılığıyla Orta Asya bölgesinin ekonomik entegrasyonunu hedeflemektedir. Bu amaçla Çin Şanghay İş Birliği Örgütü (ŞİÖ)nde aktif rol oynamaktadır.²⁸² Çin devlet başkanının 2013 yılında duyurduğu Kuşak-Yol Projesi Orta Asya'yı Çin açısından önemli kılmaktadır. Bu girişim Çin'in Orta Asya politikasının önemli bileşenlerinden biridir. Orta Asya ülkelerinin Asya ile Avrupa arasındaki ulaşım güzergahlarının ve ticaret koridorlarının bulunduğu alanda konumlanması onları Çin açısından vazgeçilmez duruma getirmektedir.²⁸³ Ayrıca Orta Asya'nın güvenlik ve istikrarının sağlanması Çin

²⁸⁰ Aysel Erdoğan, s.1004.

²⁸¹ Aysel Erdoğan, s.1005.

²⁸² Qamar Fatima & Sumera Zafar, p.634.

²⁸³ Mustafa Cem Koyuncu, s.75.

için büyük ehemmiyet arz etmektedir. Bölgedeki ayrılıkçı hareketlerin Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ne kayabileceğinden endişe etmiştir. Sovyetler sonrası Orta Asya'da bağımsız devletlerin oluşması Doğu Türkistan'daki Uygurları da bu yönde harekete geçirebileceğinden kaygılanmıştır. Bu sebeple bölge güvenliğini tesis etmek Çin'in öncelikli ilgi alanlarından biri olmuş ve Orta Asya cumhuriyetleri arasındaki sınır sorunlarının da çözümüne yönelik adımlar atmıştır.²⁸⁴

Orta Asya bölgesi bulunduğu coğrafi konum itibariyle stratejik öneme sahiptir. Alanının genişliği, zengin doğal kaynakları barındırması, küresel ve bölgesel güçlerin bulunduğu konumda yer alması gibi özellikler bölgeye stratejik önem kazandırmakta, jeopolitik açıdan önemli pozisyona koymaktadır. Bu durum büyük güçlerin bölgeye ve bölge ülkelerine olan ilgisini arttırmaktadır. 19. yüzyılda Rusya ve İngiltere bölgede çıkarlarını gerçekleştirmek üzere nüfuz mücadelesi vermişlerdir. Sovyetlerin dağılmasının ardından Orta Asya bölgesinde yaşanan “Büyük Oyun” sona ermiş yeni bir dönem başlamıştır. Orta Asya'da ortaya çıkan yeni cumhuriyetler ABD, Rusya ve Çin gibi güçlü ülkelerin ilgi odağı haline gelmiş ve “Yeni Büyük Oyun” başlamıştır. Bu rekabette hiçbir güçlü aktör birbirinin bölgede etkin hale gelmesini istememekte ve bu doğrultuda politikalar üretmektedir.

Görüldüğü gibi coğrafi konum ülkelerin kaderinde önemli rol oynamaktadır. Stratejik öneme sahip bölgelerde konumlanan ülkeler şanslı olmakla birlikte küresel güçlerin hamlesi haline gelebilmektedir. Bu sorunla karşı karşıya kalan ülkeler büyük güçler arasında denge politikası uygulayarak hayatta kalabilmektedirler. Yeni jeopolitik dönem başlayana kadar Orta Asya bölgesi üzerinde nüfuz çatışması devamlılığını koruyacaktır ki zaten Orta Asya tarih boyunca kritik bir öneme sahip olmuştur ve bundan sonra da öneminin azalmasını söylemek tartışmalı bir konu olacaktır.

3.2. Şevket Mirziyayev Dönemi Dış Politika

İslam Kerimov'un vefatından sonra cumhurbaşkanı olarak seçilen Şevket Mirziyayev iç politikaya yönelik birçok değişiklikler yapmasıyla birlikte dış siyasette de eski usulü bırakıp yeni politikalara başvurmuştur. Yeni başkanın iktidara geldikten sonra dış siyasette nasıl tutum sergileyeceği dünya kamuoyunun merak konusu olmuştur. Bazı

²⁸⁴ Ramazan Özey, Mehmet Ünlü, s.186.

araştırmacılar Mirziyayev'in Rus elitleri ile arasındaki kişisel ilişkisi nedeniyle Rusya'ya daha da yakınlaşacağını savunmuş hatta KGAÖ ve AEB'ye tekrar katılacağına dair tahminlerde bulunurken bazıları ise ülkenin Kerimov'un yolunu izleyerek Türkmenistan gibi izolasyoncu politika uygulayacağını öne sürmüştür.²⁸⁵ Mirziyayev seçim sonrası parlamentoda yaptığı ilk resmi konuşmasında “Kerimov hükümeti tarafından belirlenen güvenlik sınırları ekseninde şekillendirilen dış politikadan taviz verilmeyeceğini”²⁸⁶ dile getirmiş olmasına karşın uygulamada attığı adımlar eski siyaseti takip etmediğini göstermiştir.

Mirziyayev selefinin aksine uluslararası ve bölgesel alanda dışa açık, dinamik ve çok yönlü bir dış politika oluşturmaya yönelmiştir. Kerimov dönemindeki soyutlayıcı dış siyaset yaklaşımına son vererek uluslararası arenada daha aktif ve etkin bir şekilde yer almaya başlamıştır. Özbekistan'ın dış politika öncelikleri 2017-2021 Stratejik Planı'nda yer almaktadır. İşbu planda dış siyaset öncelikleri 4 madde halinde sıralanmıştır: 1-Özbekistan'ı demokratik ülkeler seviyesine çıkarmak, 2- Özbekistan'ın uluslararası arenadaki saygınlığını arttırmak, 3-Uluslararası iş birliklerinin çoğaltılması için yasal düzenlemelerin sağlanması, 4-Özbekistan'ın komşu devletleriyle sınırlarının belirlenmesi.²⁸⁷

Mirziyayev, Özbekistan'ın dış politikasının temel önceliğinin ortak çıkarlar doğrultusunda Orta Asya bölgesi ile iş birliğinin geliştirilmesi olduğunu belirtmiştir. Başkan, dış siyaset önceliğini kendi sözleriyle şu şekilde ifade etmiştir: “Özbekistan, en yakın komşularımız olan Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'a karşı açık, samimi ve pragmatik bir politika izlemeye karardır.”²⁸⁸ Önceki dönemde komşu ülkelerle yaşanan gerilimli ilişkilere son verilmiş ve Mirziyayev komşu devletlerle olumlu ilişkiler geliştirme amacı olduğunu göreve gelir gelmez belirtmiştir. Mirziyayev,

²⁸⁵ Beishenbek Toktogulov, “Uzbekistan's Foreign Policy Under Mirziyoyev: Change or Continuity?”, *Eurasian Research Journal*, 2022, Vol. 4, No. 1, (pp. 49-67), p.56.

²⁸⁶ Ali Asker, “Özbekistan Cumhuriyeti: Dış Siyasette Yön Arayışları ve Dönüşüm Eğilimleri (1991-2021)”, İçinde: *Modern Dünyada Türk Cumhuriyetleri*, Nobel Yayınları, Ankara, 2023 (ss. 189-220). s.199.

²⁸⁷ Fırat Purtaş, s.45.

²⁸⁸ Halit Hamzaoglu, s.213.

19 Eylül 2017 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nda yaptığı konuşmada Orta Asya politikasını şu şekilde dile getirmiştir:

Orta Asya’nın kalbinde yer alan Özbekistan, bölgeyi istikrar, sürdürülebilir kalkınma ve iyi komşuluk bölgesine dönüştürmek için çalışacaktır. Huzurlu, ekonomik olarak başarılı Orta Asya bizim en önemli hedefimiz ve görevimizdir. Özbekistan diyalogu, yapıcı etkileşimi ve iyi komşuluğun güçlendirilmesini destekliyor. İstisnasız tüm konularda Orta Asya ülkelerine makul tavizler için hazırız.²⁸⁹

Mirziyayev komşularıyla gerilimli ilişkilerini normalleştirerek bu alandaki siyasi reformlarına başlamıştır. Sınır sorunlarının çözüme kavuşturulması, su kaynaklarının bölünmesi, havayolu bağlantılarının yeniden sağlanması, vize kısıtlamalarının kaldırılması gibi süreçler komşu ülkelerle ortak çalışarak yeniden başlatılmış ve çözüme kavuşturulmuştur.²⁹⁰

Şevket Mirziyayev ilk on ayda çoğunluğunun komşu ülkelerinin oluşturduğu 13 yurtdışı ziyareti gerçekleştirmiştir. 2017 yılında ilk yurtdışı ziyaretinin Türkmenistan ardından Kazakistan olması Mirziyayev’in dış politika önceliğini gösterir niteliktedir.²⁹¹ Mirziyayev için komşu devletlerle bağların iyileştirilmesi sadece Özbekistan’ın bölgesel kimliğinin yeniden şekillendirilmesi meselesi değildir. Aynı zamanda Özbekistan’ın ekonomik durumunun değiştirilmesi ve geliştirilmesi açısından da önem arz etmektedir. Ülke (double-landlocked) iki kere denize kapalı konumda olması sebebiyle ekonomisini geliştirmek için komşu devletlerle iyi ilişkiler içinde bulunmak mecburiyetindedir ve bu durumun farkında olan Mirziyayev bu doğrultuda stratejiler uygulamaya başlamıştır. Mirziyayev’in özellikle Türkmenistan’a yaptığı ilk ziyaret sırasında ülkeyi uluslararası dünyaya açmanın bir yolu olarak ulaşım altyapısının geliştirilmesi konusu ele alınmıştır. Bu şekilde Özbekistan’ın küresel pazarlara erişimini arttırmak ve bölgesel ekonomik entegrasyonu teşvik etmek amaçlanmıştır.²⁹² 2000 yılından bu yana ilk kez ziyaret

²⁸⁹ Ali Asker, “Özbekistan Cumhuriyeti: Dış Siyasette Yön Arayışları ve Dönüşüm Eğilimleri (1991-2021)”, s.200.

²⁹⁰ Mariusz Marszewski, “Thaw in Uzbekistan. Reforms by President Mirziyoyev”, *Centre for Eastern Studies*, 2018, no:278, p.6.

²⁹¹ Ömer Faruk Kocatepe, “Özbekistan’ın Yenilikçi Yol Haritası: Mirziyoyev Döneminde Dış Politika Değişimi ve Etkileri”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 2023, sayı:53, (ss. 81-106), s.93.

²⁹² Timur Dadabayev, “Uzbekistan as Central Asian Game Changer? Uzbekistan’s Foreign Policy Construction in the Post-Karimov Era”, *Asian Journal of Comparative Politics*, 2018, No. 2 (20): (p.1-14), p.7.

edilen Kırgızistan ve Tacikistan ile sorunların çözülmesi²⁹³ ve ilişkilerin geliştirilmesi yönünde adımların atılması bölgesel entegrasyonun sağlanması açısından son derece önemlidir. Özbekistan'ın komşu devletlerle karşılıklı çıkarlar çerçevesinde ilişkilerinin geliştirdiğinin olumlu neticelerini ticari ve ekonomik alanlarda da görmek mümkündür. 2017-2019 yılları arasında Özbekistan ve komşu devletlerle arasındaki ticaret cirosu ortalama iki kat artış göstererek 2,7 milyar dolardan 5,2 milyar dolara ulaşmıştır. Bu çerçevede Kırgızistan'la ticaret 2,3 kat, Kazakistan'la 1,6, Türkmenistan'la 3,1, Tacikistan'la 2 kat artış göstermiştir.²⁹⁴ Özbekistan'ın yeni yönetim altında olumlu imaj bırakmak için “yumuşak güç” kullanımına başvurduğu da ön plana çıkmaktadır. Özbekistan komşu ülkelerde kültürel ve ekonomik potansiyeline yönelik sergiler düzenleyerek ve aynı zamanda komşu ülkelerin potansiyelini kendi ülkesinde tanıtarak dış politika kazanımlarını sağlamlaştırmayı amaçlamıştır. Söz konusu sergilerin amacı sadece komşularının potansiyellerinden yararlanmak değil aynı zamanda bölgesel iş birliği ve kalkınmanın arttırılmasına yönelik stratejilerden biridir.²⁹⁵

Mirziyayev, 2017 yılında Semerkant'ta düzenlenen “Orta Asya: Ortak Geçmiş ve Ortak Gelecek, Sürdürülebilir Kalkınma ve Karşılıklı Refah için İş Birliği” konulu uluslararası konferansta “Orta Asya ülkelerinin etkin iş birliği”nin önemi ve gerekliliğini vurgulamıştır. Mirziyayev Orta Asya ülkeleri arasında daha güçlü iş birliğini sağlamak amacıyla birtakım öneriler sunmuştur. Bunlardan biri daha etkin ticaret ve iş birliği ortamı yaratmak amacıyla Orta Asya ulaşım altyapısını geliştirmek için ortak programın hazırlanmasıdır. Ayrıca “Özbekistan Bölge Başkanları Birliği ve Orta Asya İş Dünyası Topluluğu” oluşturmayı önermiştir. Bu topluluk bölgesel iş birliği, ticaret ve yatırım olanaklarının arttırılmasına yardımcı olacaktır. Bu öneriler bölgenin endüstriyel-yatırım ve entelektüel potansiyelini daha etkin bir şekilde kullanarak Orta Asya'nın sürdürülebilir kalkınmasına katkıda bulunacaktır.²⁹⁶

²⁹³ Beishenbek Toktogulov, p.59.

²⁹⁴ Ali Asker, “Özbekistan Cumhuriyeti: Dış Siyasette Yön Arayışları ve Dönüşüm Eğilimleri (1991-2021)”, s.201.

²⁹⁵ Timur Dadabayev, p.7.

²⁹⁶ Е.Ионова, “Внешнеполитические приоритеты Узбекистана”, *Россия и новые государства Еспазии*, <https://www.imemo.ru/publications/periodical/RNSE/archive/2018/2/in-the-post-soviet-space/foreign-policy-priorities-of-uzbekistan>, s. 82, [Erişim tarihi: 12.06.2023].

Taşkent tarafından açıklanan yeni bölgesel ekonomi politikası yalnızca komşu Türk cumhuriyetleriyle bağların geliştirilmesini değil aynı zamanda Afganistan’la da ilişkilerin güçlendirilmesini kapsamaktadır. Afganistan’ın bölgesel güvenliği tehdit etme durumu, çevre ülkelerinin Afganistan ile daha yakın iş birliği yapma ihtiyacını arttırmıştır.²⁹⁷ 2017 yılında Afganistan’la birkaç diplomatik görüşmeler gerçekleştirilmiş; 2018 yılında Taşkent’te Mirziyayev’in girişimiyle “Barış Süreci, Güvenlik Alanında İş Birliği ve Bölgesel Ortaklık”²⁹⁸ konulu bir Afganistan uluslararası konferansı düzenlenmiştir. Özbek lider, Özbekistan’ı Afganistan’daki çatışmada etkili bir arabulucu olarak konumlandırmak için çaba göstermiştir. Taşkent, rakip uluslararası aktörler ve Afganistan’daki iç gruplar arasında denge kurmayı sürdürebilirse Özbekistan, Orta Asya’daki uluslararası statüsünü ve güvenilirliğini arttırabilir.²⁹⁹ Bu konferansta Mirziyayev, Afganistan’ın bir tehdit olarak değil önemli bir komşu olarak görülmesi gerektiğini vurgulayarak³⁰⁰ önceki devlet başkanının aksine ülkeye karşı yaklaşımının farklı olduğunu göstermektedir.

Mirziyayev’in göreve başlamasıyla birlikte Özbekistan-Türkiye ilişkileri açısından da yeni bir sayfa açılmıştır. Ortak tarih ve kültürel bağlara sahip Türkiye ile Kerimov döneminde yaşanan gergin ilişkilere son vermek Mirziyayev’in dış politika önceliklerinden biri olmuştur. Türkiye’nin de “kayıp yıllar” olarak adlandırdığı dönemlere son vermek ve iki kardeş ülke arasındaki ilişkileri normalleştirme arzusu ve Mirziyayev’in bu yöndeki isteği yeni dönemde bağların gelişmesi açısından son derece etkili olmuştur. 2016 yılında Mirziyayev ve R. Tayyip Erdoğan arasında Semerkant’ta ilk görüşmenin gerçekleştirilmesi ilişkiler açısından yeni bir başlangıç yapıldığını gösterir niteliktedir. Bunun ardından 2017 yılında Mirziyayev’in Türkiye’ye ziyaret gerçekleştirmesi 21 yıl sonra Özbek liderinin Türkiye’yi ziyaret etmesi bakımından önem arz etmektedir.³⁰¹ Siyasi ilişkilerin yanı sıra iki ülke ilişkileri ekonomik iş birliği seviyesine de ulaşmış ve kayda değer değişiklikler yaşanmıştır. İki ülke arasındaki

²⁹⁷ Е.Ионова, с.83.

²⁹⁸ Pınar Köksal, s.94.

²⁹⁹ Halit Hamzaoglu, p.215.

³⁰⁰ Timur Dadabayev, p.10.

³⁰¹ Ömer Faruk Kocatepe, s.96.

ticaret hacmi 2017 yılında 1.5 milyar ABD doları, 2019 yılında 2,3 milyar dolar iken 2021 senesinde 3.6 milyar ABD dolarına ulaşmıştır.³⁰²

Kerimov döneminde düzensiz seyir alan Özbekistan-ABD ilişkileri Mirziyayev'in göreve başlamasıyla birlikte önemli ölçüde değişmiş ve gelişmiştir. Özbek liderinin 2018 yılında Washington'a gerçekleştirdiği resmi ziyaret, ikili arasında yeni dönemin başladığının somut örneği olmuştur. İşbu ziyaret 2002 yılından bu yana ABD'ye yapılan ilk resmi ziyaret olması açısından önem arz etmektedir. Washington tarafından "iki ülke arasında yeni stratejik ortaklık dönemi" olarak adlandırılmıştır.³⁰³

Çok yönlü politika tercih eden Mirziyayev Rusya ve Çin'le de ilişkilerin geliştirilmesine önem vermiştir. Rusya Özbekistan'daki en güçlü siyasi aktör haline gelmiştir. Taşkent'teki iktidar değişikliği Moskova'ya Özbekistan'daki etkisini arttırma fırsatı sunmuştur. Nitekim Mirziyayev yönetimi, Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri için yeni alanlar açmıştır.³⁰⁴ 2017 yılında Moskova'ya yaptığı ziyareti sırasında Mirziyayev, Afganistan'dan kaynaklanan terörizm ve uyuşturucu kaçakçılığı gibi tehditlere karşı Özbek-Rus iş birliğinin geliştirilmesini desteklemiştir. Bu ziyaret sırasında imzalanan milyarlarca dolarlık ticaret ve yatırım anlaşmaları, enerji, tekstil, otomobil, tarım, sanayi ve maden sektörlerini kapsamaktaydı.³⁰⁵ Özbekistanlı göçmen işçilerin Rusya'da geçici istihdam için düzenli şekilde işe alınmasına ilişkin anlaşma Özbek tarafı için büyük başarı olmuştur. Zira bu belge onların yasal haklarının korunmasını sağlamaktadır. Ayrıca Rusya'da askeri akademilerde yeniden eğitime başlamaları 12 yıllık bir aradan sonra Özbekistan'da müşterek ordunun oluşturulması ve Özbekistan'ın Rus askeri teçhizatını almaya başlaması askeri-teknik iş birliğinin de önemli bir noktaya geldiğini göstermektedir. Ayrıca Taşkent'te nükleer santral inşasına ilişkin anlaşmaların imzalanması ve Özbekistan'ın Rusya öncülüğündeki AEB'de gözlemci olma kararını

³⁰² Halil Afşarata, Gamze Küçük Bayram, "Türkiye-Özbekistan Ekonomik İlişkileri", *Yeni Türkiye Özbekistan Özel Sayısı-I*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, 2022, Sayı:125, (ss.217-222), s.218.

³⁰³ Beishenbek Toktogulov, p.61.

³⁰⁴ Mariusz Marszewski, p.7.

³⁰⁵ Richard Weitz, "Uzbekistan's New Foreign Policy: Change and Continuity under New Leadership", *Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program*, 2018, p.40.

alması gibi gelişmeler Özbekistan'ın Rusya ile önemli ölçüde yakınlaştığını yansıtmaktadır.³⁰⁶

Bu dönemde Rusya ile ilişkilerin yanında diğer bölgesel güç olan Çin ile de ilişkiler ilerletilmektedir. Özbekistan'ın içinde bulunduğu ekonomik sorunlar ve Çin'in yatırım ve kredi sermayesine alternatif olmaması nedeniyle Mirziyayev için Çin ile iş birliğini kaçınılmaz kılmaktadır. Kuşak-Yol Girişimi kapsamında Çin ile ekonomik iş birliğini arttırmaya yönelik planlar başlatılmıştır. Bu girişim diğer maddelerin yanı sıra Taşkent'ten Fergana vadisi boyunca Batı Çin'e uzanan geleneksel ulaşım yollarının modernizasyonunu içermektedir. Bu da bölgedeki ticaretin canlanmasına ve hareketliliğin artmasına katkı sağlayacaktır.³⁰⁷

Özbekistan, Mirziyayev döneminde uluslararası kurumlarla ilişkilerini derinleştirmiş ve bu da "2017-2022 Kalkınma Stratejisi"nde belirtilen öncelikli alanların uygulanmasına yardımcı olmuştur.³⁰⁸ Bu doğrultuda Mirziyayev Birleşmiş Milletler, AGİT, Türk Konseyi, Şangay İş Birliği Örgütü, İslam İş Birliği Teşkilatı, Bağımsız Devletler Topluluğu gibi uluslararası kuruluşlara katılım sağlamış ve aktif rol almıştır.

3.3. Türk Dünyasında İş Birliği ve Entegrasyon Süreci

3.3.1. Türk Dünyası Kavramı

En eski kavimlerden oluşan Türkler tarih boyunca çeşitli kıtalara yayılarak varlıklarını sürdürmüş olan milletlerdir. "Türk" ismi başlangıçta belli etnisiteyi temsil etmeyen, siyasi bir isim olarak ortaya çıkan bir terim olmuştur. "Türk" kelimesi Türk devletini temsil etmesi amacıyla ilk kez Gök-Türk İmparatorluğu tarafından kullanılmıştır. Önce bu imparatorluğu simgeleyen bu kelime, daha sonraları imparatorluğa bağlı kendi özel isimleri ile anılan diğer Türklerin ortak ismi olmuş ve zaman içinde Türk soyuna ait bütün toplulukları temsil eden bir etnik isim haline gelmiştir.³⁰⁹ Gök-Türk döneminde Türk adı "Türük" ve "Türk" olarak iki şekilde

³⁰⁶ Beishenbek Toktogulov, p.60.

³⁰⁷ Mariusz Marszewski, p.7.

³⁰⁸ Beishenbek Toktogulov, p.61.

³⁰⁹ Mehmet Saray, s.4.

kullanılmıştır. Türk adı başlangıçta türemiş, türetilmiş, doğmuş, yaratılış gibi anlamları ifade etmiştir. Türeyiş destanlarının olması da bu bilgiyi doğrulamaktadır. Ancak zaman içinde Türk adı yeni anlamlar kazanmaya başlamış ve Uygur kaynaklarında “kuvvetli-güçlü” anlamlarına geldiği belirtilmiştir. Kaşgarlı Mahmut Divanü Lûgat-it-Türk eserinde Türk isminin Ulu Tanrı tarafından verildiğini belirtmiştir.³¹⁰

Türkler tarih boyunca çok geniş coğrafyalara sahip olmuş, büyük devletler kurmuş ve yıkmıştır. Türkleri diğer milletlerden ayıran özellik Türklerin dağınık bir şekilde yaşamaları ve birbirinden farklı gelişme yolları takip etmeleridir. Türkler tarih boyunca tek çatı altında yaşamamalarından kaynaklı farklı sınırlar oluşmuş ve göçebe hayatını benimsemelerinden dolayı sınırlar sürekli olarak değişmiştir. Bu sebeple Türk tarihi incelenirken Türk toplulukları çeşitli zamanlara ve çeşitli bölgelere göre ele alınmaktadır. Tarihte bulundukları konumları sürekli olarak değiştiği için sınırları da devamlı olarak değişkenlik göstermiştir. Türklerin ilk anayurdunun neresi olduğu hakkında çok çeşit görüşler mevcuttur. Görüş çeşitliliğinin olmasının sebebi Türklerin hareketli bir yaşam sürmesinden kaynaklanmaktadır. Bazı tarihçiler Çin kaynaklarını temel alarak, Altay dağları ve etrafını Türklerin ilk anayurdu olarak kabul etmiştir. İlk Türk göçü MÖ binli yılların ortalarında Altay dağları çevresindeki Türk kavimlerinin hayvanlarını otlatmak amacıyla Aral Gölü yönünde ilerlemesiyle başlamıştır. Böylece Türklerin coğrafi sınırları da sürekli olarak değişmiştir. Ancak tarih boyunca Türklerin hüküm sürdüğü toprakların doğuda Çin Seddi’nden batıda Atlas Okyanusu kıyılarına kadar uzandığını söylemek mümkündür.³¹¹

Günümüzde “Türk Dünyası”, uluslararası sistemde mevcut olan bağımsız Türk cumhuriyetleri, diğer ülkelerin topraklarında özerk konumda olan ve azınlık olarak yaşayan bütün Türk topluluklarını kapsamaktadır. Baktığımız zaman halen Türk dünyasının kesin coğrafi sınırları bulunmamaktadır. Zira, her Türk topluluğun kendi bağımsız devleti mevcut değildir. Bu sebeple Türklerin bulunduğu her yer Türk dünyası kapsamına dahil edilmektedir.³¹² Genel olarak Türk dünyası kavramı Orta Asya,

³¹⁰ İlhami Durmuş, “Türk Adının Ortaya Çıkışı, Anlamı ve Yayılışı”, *Gazi Akademik Bakış*, 2017, cilt:10, sayı:20, (ss.37-47), s.42.

³¹¹ Ramazan Özey, Mehmet Ünlü, s.4-5; Mehmet Saray, s.3,5.

³¹² Lars Johanson, “Türk Dünyası’nın Sınırları: Türk Topluluklarının Gelişmesinde Bağlayıcı ve Ayırıcı Unsurlar”, Çev. Nurettin Demir, *Türkbilig*, Sayı: 2, 2001, (ss. 168-177), s.168.

Kafkasya ve Anadolu’da konumlanan Türk cumhuriyetleri, Rusya-Sibirya, Çin ve Moğolistan, İran, Orta Doğu, Balkanlarda yaşayan Türk topluluklarını ifade eden bir kavramdır. Günümüzde uluslararası arenada varlığını sürdüren Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Türkiye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti olmak üzere yedi Türk cumhuriyeti, on üç özerk Türk bölgesi bulunmaktadır. Türk dünyasının durumu iki şekilde sınıflandırılmaktadır: 1- Bağımsız Türk cumhuriyetleri, 2- Diğer ülkelerin sınırları içinde özerk veya azınlık durumunda yaşayan Türkler.³¹³

Şu anda uluslararası sistemde mevcut olan bağımsız Türk cumhuriyetleri (Türkiye ve Orta Asya’daki Türk cumhuriyetleri) Türk dünyası kavramının siyasi boyutunu kapsamaktadır. Bu ülkeler uluslararası sistemin birer egemen aktörü olması sebebiyle Türk dünyasından siyasi örgütlenme gücü ve kapasitesine sahiptirler. Başka bir deyişle, kendi ulusal egemenlikleri temelinde bir araya gelerek ortak hedefler doğrultusunda iş birlikleri yapma iktidarına sahiptirler. Söz konusu devletler siyasi bağımsızlıkları sayesinde Türk dünyası çerçevesinde iş birliği ve entegrasyon çabalarının merkezi özneleri konumundadırlar.³¹⁴

3.3.2. Türk Dünyası Birliği Düşüncesinin Ortaya Çıkışı

19. yüzyılın sonlarında Çarlık Rusya’sı yayılmacı politikalarını gerçekleştirmek üzere Türkistan bölgesine yayılmaya başlamıştır. Bölgeyi ele geçirerek konumunu sağlamlaştırmasıyla birlikte Rusya, Panslavizm ideolojisi doğrultusunda Ruslaştırma ve Ortodokslaştırma politikaları uygulamıştır. Bu emellerini gerçekleştirmek için bölgede çeşitli baskı ve zorlamalarla asimilasyon siyaseti gütmüştür. Rusların bölge halkını Rus kültürüne entegre etme çabaları karşısında Türk toplulukları endişeye kapılmış ve varlıklarını asimile olmadan koruyabilmek ve devam ettirebilmek için milli değerlere sarılmanın tek çıkış yolu olduğunu öngörmüşlerdir. Bu düşüncenin sonucunda Türk

³¹³ Dinara Talıdybayeva, Türk Dünyasında Entegrasyon Süreci: Türkiye-Kazakistan İkili İşbirliğinin Sürece Etkiler, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2012, s.4-5.

³¹⁴ İlahe Memmedli, Türk Cumhuriyetlerinin İş birliği ve Sosyo-Ekonomik Potansiyeli Bağlamında Türk Devletleri Teşkilatı, (Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2022, s.20.

halkları arasında milliyetçi hareketler ortaya çıkmıştır.³¹⁵ Türkler arasında milli bilincin oluşturulması ve sağlamlaştırılmasının tek yolu eğitimden geçmekteydi. Bu doğrultuda eğitim alanında çeşitli yenilikler yapılmış, geleneksel eğitim yerine yeni usul eğitim benimsenmiştir. Başlangıçta eğitim alanında reform şeklinde başlayan bu hareket zamanla domino etkisi yaratarak diğer alanlara da sıçramıştır. Söz konusu yenilikçi hareket ilk olarak Kırım ve Volga Tatarları tarafından ortaya atılmış ve onların gayretleri, çalışmalarıyla bütün Türk dünyasına yayılmıştır. İlk milliyetçi aydın “*Dilde, İşte, Fikirde Birlik*” sloganıyla bilinen Kırım Tatarı İsmail Gaspıralı olmuştur. İsmail Gaspıralı 1883 yılında Tercümen gazetesini yayınlamaya başlamış ve bu gazete aracılığıyla kendi fikir ve görüşlerini bütün Türk dünyasına yaymayı hedeflemiştir. Gaspıralı, yeni eğitim metotlarının kullanıldığı Usul-ü Cedit yani yeni usul okulların açılmasını teşvik etmiştir. Gaspıralı’nın fikirleri Türkistan’a kadar yayılmış, Cedit okulları açılmış ve zaman içinde bu okullar büyük rağbet görmeye başlamış ve Rus okullarına göre üstünlük elde etmiştir. Gaspıralı’nın başlattığı bu yenilikçi hareket, Ceditçilik hareketi olarak adlandırılmaya başlanmıştır.³¹⁶

Ceditçileri ve Ceditçilik hareketini bastırmak amacıyla Rus Çarlığı da asimilasyon uygulamalarını ciddi anlamda arttırmıştır. Ceditçilerin milliyetçi uygulamalarını baltalamak amacıyla Nikolay İlminskiy çeşitli yöntemler geliştirmiştir. Gaspıralı’nın öne sürdüğü Türk toplulukları arasında kullanmak üzere ortak Türk dilinin oluşturulması fikrine karşı İlminskiy Rusçanın Türkler arasında kullanılan bir dil haline getirmeyi, ortak Türk dili yerine Türk boylarının yerel konuşma dillerinin kullanımını ön plana çıkararak birbirinden kopuk yeni diller icat etmeyi hedeflemiştir. Türk boyları arasındaki küçük farklılıkların pekiştirilmesi ve yeni dillerin oluşturulmasıyla birlikte yeni birbirinden farklı milletler inşa edilmeye başlanmıştır. Bolşeviklerin iktidara gelmesinin ardından İlminskiy sistemi benimsenerek farklı edebi diller ve Özbek, Kazak, Kırgız, Azeri, Türkmen gibi farklı milletler oluşturulmuştur.³¹⁷

³¹⁵ Mehmet Yüce, “Türkistan Birliği Fikrinin Tarihsel Gelişimi ve Gerçekleşebilirliği”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2010, sayı:185, (ss.175-198), s.178.

³¹⁶ Kanat Kaldybekovich Bazarbayeva, Gumadullayeva Assel, RustambekovaMuhabbat, “Jadidism Phenomenon In Central Asia”, *Procedia- Social and Behavioral Sciences*, 2013, (pp. 876 – 881), p.877.

³¹⁷ Mehmet Yüce, s.179.

Çarlığın sona ermesiyle birlikte Türkler kısa süreliğine de olsa zafer ve başarı elde etmişlerdi. Kendi devletini kurma fırsatına kavuşan Türkler, Kazak Alas Orda, Başkurt ve Türkistan Muhtar Hükümetlerini kurmuşlardı. Ancak bu hükümetler arasında birlik ve koordinasyonun sağlanamaması sebebiyle söz konusu teşebbüs başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu girişim başarısızlıkla neticelenmiş olsa da Orenburg şehrinde toplanan Türkistan Hükümeti Başkanı Mustafa Çokay, Alas Orda lideri Alihan Bokeyhanov ve Başkurt Hükümeti Başkanı Zeki Velidi Togan “Rusya Güneydoğu Müslüman Ülkeleri Birliği” kurma konusunda karar almışlardı. Ancak gücünü sağlamlaştıran Bolşevikler birleşik hükümetin çalışmasına müsaade etmemiştir. Söz konusu girişim amacına ulaşmamış olsa dahi bu oluşum ilk Türkistan Birliği fikri olarak kayıtlara geçmiştir.³¹⁸

3.3.3. Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığı Sonrası Entegrasyon Çabaları

1991 yılında Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte on beş birlik cumhuriyeti bağımsızlığına kavuşmuştur. Sovyetlere bağlı olan Orta Asya’daki yıllardır istiklale hasret kalan Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Kafkasya bölgesinde konumlanan Azerbaycan Türk cumhuriyetleri de birer bağımsız devlet olarak uluslararası sistemde yer almıştır. Türk cumhuriyetlerinden biri olan Türkiye, kardeş ülkelerin bağımsızlığını sevinçle karşılamış ve bağımsızlıklarını tanıyan ilk ülke olmuştur. Türkiye Sovyetler Birliği’yle 1921 senesinde imzalanan Dostluk ve Kardeşlik Anlaşması gereği “Dış Türkler”e karşı mesafeli tutum sergilemiş ve Moskova merkezli politika uygulamak zorunda kalmıştır.³¹⁹ Bunun yanında iki kutuplu sistemin yıkılışına kadar Türkiye ve diğer Türk dili konuşan ülkelerin karşıt bloklarda bulunmaları sebebiyle bağımsız ilişki geliştirememişlerdir. Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle birlikte Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlığına kavuşması, engelleri ortadan kaldırmış ve Türkiye için birer egemen devlet olarak konumlanan kardeş ülkelerle ilişkileri geliştirebilme fırsatı doğmuştur. Aynı şekilde bağımsızlık sonrası uluslararası arenada

³¹⁸ Mehmet Yüce, s.181.

³¹⁹ Türkan Budak, “Söylemler ve Eylemler Bağlamında: Türkiye’nin Orta Asya Politikası”, *BİLGESAM*, 2015, no:1345, (ss.1-10), s.2.

iş birlikleri kurma çabası içinde olan yeni cumhuriyetler de Türkiye ile ilişkileri geliştirme ve Türk dünyası çerçevesinde etkileşimi arttırma konusunda hevesli davranmışlardır.

Öncelikle bağımsızlık sonrası Türk cumhuriyetleri kendi aralarında iş birliğini geliştirme yollarını aramış ve bu doğrultuda birtakım adımlar atmışlardır. İlk aşamada oluşturulan iş birlikleri bütün Türk halklarını kapsamamış olsa da bu girişimler Türk dünyası çerçevesinde entegrasyon oluşturma süreci açısından önem arz etmektedir. Ağustos 1991 yılında Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te Orta Asya Topluluğu kurulmuştur. Bu topluluğun 12 Aralık 1991 yılındaki zirvesinde Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev Türk cumhuriyetleri arasında Türk Birliği kurulması düşüncesini öne atmıştır.³²⁰

Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlığına kavuşmasıyla uluslararası arenada yalnız kalan Türkiye'ye büyük rahatlama gelmiştir. Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlık ilanı tarihi ve sosyo-kültürel bağlar nedeniyle Türkiye'de heyecan uyandırmıştır. Türkiye hemen ilişkileri geliştirme doğrultusunda girişimler başlatmıştır. Türkiye, Türk cumhuriyetleri arasında entegrasyonu gerçekleştirebilmek için öncelikle güçlü bir alt yapı oluşturmak üzere doğrudan ikili ilişkileri geliştirmeye önem vermiştir.

Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası Türk cumhuriyetleri politikasını dönemlere ayırmak mümkündür. Sovyetler'in dağılması sonrası 1991-1993 yılları Türkiye'nin Türk ülkelerine karşı yakın ilişkiler kurma eğiliminin fazla olduğu dönemlerdi. Bölgede “model” ve “lider” ülke olma hedefleriyle Rusya'yı dışlayan, bölgedeki etkisini azaltmaya çalışan bir politika sürdürmüştür. Türkiye'nin bu devletlere kendisini yakından takip etmeleri gereken başarılı bir gelişme modeli olarak sunmasında Batılı ülkeler bilhassa ABD Türkiye'yi desteklemişti. İran yanlısı rejimlerin kurulmasını istemeyen ABD, liberal ekonomi, laik siyaset anlayışını barındıran “Türkiye Modeli”ni gündeme getirmiş ve kardeş ülkelere model olmasını teşvik etmiştir. Türkiye Batı'nın da gücünü arkasına alarak bölgede etkin olmaya çalışmıştır.³²¹ Bu dönemde Türkiye ve Türk cumhuriyetleri arasında etkileşim ciddi anlamda artmıştır. 1991 yılında Nursultan

³²⁰ Ayşe Şener, *Türk Dünyasında Entegrasyon Süreçleri ve Kurumsallaşma*, (Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2021, s.96.

³²¹ Mustafa Aydın, “Türkiye'nin Orta Asya-Kafkaslar Politikasında Türk Cumhuriyetleri”, *30. Yılında Türk Cumhuriyetleri Bölgesel Politika*, Nobel Yayıncılık, 2021, (ss.1-13), s.9-10.

Nazarbayev'in Türkiye'ye ziyaret gerçekleştirmesi ilişkilerin ilk basamağını oluşturmuştur. Nazarbayev görüşme sırasında "21. yüzyılın Türk yüzyılı olacağını" belirtmiştir. Aralık 1991'de hem Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov hem de dönemin Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Ardından Ocak 1992'de Azerbaycan Ankara'yı ziyaret etmiş ve Dostluk ve İş Birliği Anlaşması imzalanmıştır. Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlığının birinci yılında 1200'den fazla Türk heyeti Orta Asya'ya ziyaret gerçekleştirmiştir.³²² 1992 yılında dönemin başbakanı Süleyman Demirel bölge ülkelerine resmi ziyaret gerçekleştirmiş ve görüşme sırasında bölgeye 1 milyar dolar verilmesi sözünü vermiştir. Orta Asya ülkeleri Türkiye'nin teşvikiyle Ekonomik İş Birliği Teşkilatı'na üye olmuşlardır. Ayrıca bölge ülkelerinin kalkınmasına yardımcı olmak amacıyla Türk İş Birliği Kalkınma Ajansı (TİKA) kurulmuş ve TRT Avrasya televizyon kanalı yayın yapmaya başlamıştır.³²³

Türk devletleri arasında etkileşimlerin yoğun bir şekilde ilerlediği bu dönemde Türkçe Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirvesinin düzenlenmesi planlanmıştır. İlk zirve toplantısı, Ekim 1992 yılında Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurad Niyazov'un katılımıyla Ankara'da gerçekleştirilmiştir.³²⁴

Türkiye, 1991-1993 yılları arasında duygusal kararlar alarak hızlı bir şekilde Türk dili konuşan ülkelere yönelik yeni açılımlar yapmıştır. Söylemlerinde rahatlıkla Türk dünyasında siyasi ve kültürel entegrasyonu gerçekleştireceklerini dile getirmeye başlamışlardır. Bu doğrultuda Türkiye kendi imkanlarını göz önünde bulundurmadan gerçeklikten uzak kararlar almış, Türk ülkelerine gerçekleştiremeyeceği sözler vermiştir.³²⁵ Bölgede "ağabey" rolünü üstlenmesi de bölge ülkelerini bir noktadan sonra

³²² Fatih Yalçınkaya, "Türkiye ile Orta Asya Devletleri Arasındaki Siyasi ve Diplomatik İlişkiler-Hükümetler üstü Kuruluşlar (1992-2010)", *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 1, 2010, (ss. 1-19), s.3.; Türkan Budak, s.2.

³²³ Türkan Budak, s.2-3.

³²⁴ Abdulvahap Kara, *Turgut Özal ve Türk Dünyası*, Kültür Sanat Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2012, s.208.

³²⁵ Baha Ahmet Yılmaz, "Soğuk Savaş Sonrası Türk-Orta Asya İlişkilerinde Türk Keneşi'nin Rolü: Dönemler ve Değişim Dinamikleri", *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 2019, Cilt: 7, Sayı: 1, (ss. 1-25), s.6.

rahatsız etmeye başlamış ve Rusya'dan sonra ikinci bir ağabey istemediklerini dile getirmişlerdir. Zira uluslararası ilişkilerde devletler hiyerarşik sıralamaya göre değil, birer egemen devlet olarak eşit seviyede ilişkileri sürdürmelidir. Bu zaman diliminde Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya bölgelerine dair bir strateji oluşturabilecek yeterli bilgi birikimi ve kaynağının olmadığı anlaşılmıştır.³²⁶

1993-1995 dönemi Türkiye'nin kendi ekonomik durumunun farkına vardığı ve imkanları doğrultusunda heyecana kapılmadan gerçekçi kararların alınması gerektiğini kavradığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde artık Rusya bölgede etkin olma çabalarını arttırırken Türkiye Rusya'nın önüne geçemeyeceğini anlamıştı.³²⁷ Aynı zamanda Türkiye'nin Türk ülkeleriyle ilişkileri arzu ettiği seviyeye çıkaramamasından dolayı hayal kırıklığı yaşadığı bir zaman dilimi olmuştur. Zira 1992 yılında gerçekleştirilen ilk Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi istenilen sonucu vermemişti. Turgut Özal'ın Türk Ortak Pazarı ve Türk Geliştirme ve Yatırım Bankası'ndan bahsetmesi Kerimov ve Nazarbayev'i rahatsız etmişti. Kerimov'un hükümetler-üstü kuruluşu istememesi ve Nazarbayev'in ülkesi içindeki etnik yapıdan dolayı etnik veya din temelli herhangi bir şeye imza atmak istememesi sebebiyle kültür, dil, eğitim, güvenlik gibi alanlarda ilişkilerin geliştirilmesi temennisiyle zirveyi sonlandırmışlardır.³²⁸

1995 sonrası Türkiye'nin artık realpolitikinin farkına vardığı dönem olmuştur. Türkiye, bu seneden sonra kendi kısıtlı potansiyelini hem de bölgesel gerçekleri daha iyi analiz edebilmenin sonucunda bölgede Rusya faktörünü göz ardı etmeyen, bölgedeki diğer aktörleri dışlamayan daha dengeli, karşılıklı iş birliğine dayalı bir politika geliştirmeye başlamıştır.³²⁹ Türkiye'nin Türkçü söylemlerinden dolayı Türk ülkelerine model olmasında onu destekleyen Batı ülkeleri yaklaşımlarını değiştirerek desteklerini çekmişlerdir. Türkiye'nin bu tutumu en çok bölgede etkin olmak isteyen Rusya'nın gözüne batmıştır. Rusya 1993 yılında "Yakın Çevre Doktrini"ni ortaya atmış ve bu

³²⁶ Turgay Düğen, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Orta Asya Siyaseti", 21. *Yüzyılda Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Orta Asya Siyaseti*, Eğitim Yayınevi, 2021, (ss.51-102), s.52.

³²⁷ Mustafa Aydın, s.10.

³²⁸ Ayşe Şener, s.99.

³²⁹ Erkan Avcı, "Türkiye'nin Orta Asya Politikalarının Dönemsel Analizi", *Bilge Strateji*, 2022, cilt:13, sayı:24, (ss.209-242), s.217.

doğrultuda Türkiye'nin etkisini bölgede azaltmaya yönelik politikalar geliştirmiştir.³³⁰ Küresel aktörler arasında rekabet alanı olarak görülen bu bölgede Türkiye, lider olma hevesinden vazgeçip diğer rakiplerin varlığını kabul eden ve ona göre politikalar yürüten bir duruma gelmiştir.

3.4. Türk Devletleri Teşkilatı

3.4.1. Kurumsallaşmaya Doğru: Zirveler Süreci

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından ortak köken, tarih, dil ve kültüre sahip olan Türk cumhuriyetleri, aralarındaki bağları kuvvetlendirmek, siyasi, kültürel, ekonomik çeşitli alanlardaki entegrasyonun sağlam temellere oturtulması amacıyla iş birliği sürecini başlatmışlardır. 1991 yılında başlatılan Türkçe Konuşan Devlet Başkanları Zirvesi Türk Konseyi/Türk Keneşi'nin kurulduğu 2010 yılına kadar devam etmiştir. Bu zaman aralığında Türk ülkeleri olan Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan devlet başkanları arasında 10 zirve toplantısı gerçekleştirilmiştir.³³¹ Zirveler Süreci'nin düzenlenmesinde Türkiye öncü bir rol oynamıştır. Sovyetlerin dağılmasının ardından bütün Türk devletlerinin bir araya gelerek dayanışma içinde olmasını amaçlayarak ortak değerler çerçevesinde entegrasyon çabalarına girişmiştir.

İlk zirve toplantısı 30-31 Ekim 1992 tarihinde Ankara'da 6 Türk cumhuriyeti devlet başkanlarının katılımıyla gerçekleştirilmiştir. İşbu zirve, Türk dünyasının bütünleşmesine yönelik atılan ilk adım olması ve Türk devlet başkanlarının ilk kez bir araya gelmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Bu zirvenin gerçekleştirilmesinde dönemin Türkiye devlet başkanı Turgut Özal'ın gayret ve çabaları kayda değerdir.³³² Türk dünyası için önemli bir adım olan bu zirve yüksek beklentilerle başlamış ancak hayal kırıklığıyla sona ermiştir. Açılış konuşmasında 21. yüzyılın Türklerin şahlanacağı

³³⁰ Ayşe Şener, s.101.

³³¹ Aidarbek Amirbek, Almasbek Anuarbekuly, Kanat Makhanov, "Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmişi ve Kurumsallaşması", *ANKASAM-Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 2017, Cilt:1, Sayı:3, (ss.164-204), s.166.

³³² Mehmet Öztürk, "Türk Dünyasında Diplomasiden Kurumsallaşmaya: Türksoy, Türkpa ve Türk Keneşi", *20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara, 2021, (ss.759-790), s.765.

bir çağ olacağını söyleyen Özal, ekonomik açıdan güçlü birliğin kurulması için Türk Ortak Pazarı'nın oluşturulması, Türk Kalkınma ve Yatırım Bankası'nın kurulmasını, gümrük mevzuatlarının basitleştirilmesi, parlamentolar arası iş birliğinin geliştirilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Ancak Özal'ın bu konuşmaları ve fikirleri Türk devletlerini rahatsız etmiş ve hazırlanan bildiriye imzalamayı reddetmişlerdir. Zirvenin sonunda ulaştırma, eğitim, güvenliğin artırılması, iletişim alanında iş birliğin artırılması gibi somut olmayan beyanları içeren Ankara Bildirisi imzalanmıştır.³³³ Bu zirvede Türkiye'nin üst düzey siyasi bütünleşme hedeflerinin aksine Türk devletleri ekonomik yardım ve yatırım projelerine daha çok odaklanmışlardır. Özbekistan devlet başkanı Kerimov Türk ülkelerinin ulus-üstü kuruluş altında birleşemeyeceğini, Nazarbayev de etnik temelli oluşumları desteklemeyeceğini dile getirmiştir. Bu dönemde Orta Asya'da etkisini arttırmaya çalışan Rusya'nın da Türk devletleri üzerinde tesirinin olduğu da aşıkardı. Rusya, BDT zirve tarihini bir sonraki Türkçe Konuşan Devletler zirve tarihiyle aynı güne ayarlaması Rusya'nın niyetini ortaya koymaktadır.³³⁴ Zirvenin beklenen sonucu vermemesinin sebeplerinden biri Türkiye'nin Türk dünyasında entegrasyon konusunda hislerini ön planda tutarak aceleci davranması ve bunun sonucunda dönemin koşullarına göre yapılması imkansız olan kararlar alması olduğunu ve Türk ülkelerinin de Türk dünyası entegrasyonunu döneme yayararak güçlenmesi ve kademe kademe ilerlemesini arzu ettiklerini söyleyebiliriz.³³⁵ Türk cumhuriyetlerinin henüz ortaya çıkan devletler olduğunu da hesaba katarak bu zirvenin Türk devletleri arasındaki bütünleşmenin zaman alacağını ve sağlam politikalar oluşturarak gerçekleştirebileceğini gösterdiğini belirtmek mümkündür.

1993 yılında Bakü'de yapılması kararlaştırılan ikinci zirve, Azerbaycan-Ermenistan sorunlarından dolayı ertelenmiş ve 18-19 Ekim 1994 yılında İstanbul'da düzenlenmiştir. Zirvede daha çok kültürel ve ekonomik konular üzerine kararlar alınmıştır. Ortak kültürün korunması için iş birliği yapılmış, Türk lehçelerin karşılaştırmalı sözlüğü hazırlanmış, üniversiteler arası etkileşimin artırılması, ticaretin

³³³ Aidarbek Amirbek, Almasbek Anuarbekuly, Kanat Makhanov, s.167.

³³⁴ Baha Ahmet Yılmaz, "Soğuk Savaş Sonrası Türk-Orta Asya İlişkilerinde Türk Keneşi'nin Rolü: Dönemler ve Değişim Dinamikleri", *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2019, (ss. 1-25), s.7.

³³⁵ Aidarbek Amirbek, Almasbek Anuarbekuly, Kanat Makhanov, s.168.

geliştirilmesi ve tarihi İpek Yolu'nun tekrar canlandırılması gerektiği (İstanbul Bildirisi) konuşulmuştur. İstanbul Zirvesi'nde ağırlıklı olarak aşağıdaki konular ele alınmıştır:

- Zirveye katılan ülkelerin BM ve AGİT başta olmak üzere uluslararası oluşumlarda ortak hareket etmelerinin sağlanması
- Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorunun barışçıl yollarla çözümüne ilişkin konular ele alınmış, meselenin BM Güvenli Konseyi kararlarına dayanarak çözüme kavuşturulmasının gerekliliği
- Öğrenci değişimi programlarının geliştirilmesi masaya yatırılmıştır. Bu doğrultuda Türkiye “Büyük Öğrenci Projesi”ni gerçekleştirerek üye devletlerin her birine iki bin kişi olmak üzere toplamda on bin öğrenciye Türk üniversitelerinde eğitim alabilmesi için burs tahsis etmiştir.
- Zirveye katılım sağlayan devletler ülkelerindeki doğalgaz, petrol gibi zengin doğal kaynakları dünya pazarlarına en kısa ve ekonomik yoldan ulaştırabilmek için ortak projeler geliştirilmesinin önemini vurgulamıştır. Bu kapsamda petrol ve doğalgaz boru hatlarının Türkiye üzerinden Avrupa ve Akdeniz’e ulaştırılması konusundaki çalışmaları memnuniyetle karşıladıklarını belirtmişlerdir.
- Üye devletlerin aralarındaki ticaretin geliştirilmesi, tarihi İpek Yolu'nun yeniden canlandırılmasının önemine değinilmiştir. Bu hususta TİKA, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK), Eximbank ticari-ekonomik bağların gelişiminin sağlanmasına katkıda bulunmuştur.
- Ülkeler arasında kara, hava, deniz ve demiryolu ulaşımında mevcut bağlantıların geliştirilmesi ve yeni bağlantıların kurulması üzerinde durulmuştur.
- 1993 yılında kurulan TÜRKSOY’un faaliyetlerine gereken desteğin sağlanacağı ve “Asya’da İşbirliği ve Güven Arttırıcı Önlemler’in” geliştirilmesi konusundaki çalışmaların destekleneceği vurgulanmıştır.³³⁶

Bu zirvede kurumsallaşma adına dikkat çekici bir karar alınmıştır. Buna göre zirve toplantısı kararlarının uygulanmasının gözden geçirilmesi ve bir sonraki zirve toplantısının hazırlıklarını yapmak için Dışişleri Bakanlarının veya uygun üst düzey

³³⁶ Aidarbek Amirbek, Almasbek Anuarbekuly, Kanat Makhanov, s.170.

görevlilerin uygun zamanda danışmalarda bulunmaları kararlaştırılmıştır. (23. madde İstanbul Bildirisi)³³⁷ Bir sonraki zirveye kadar Türk dünyasındaki ilişkiler Türkiye-Orta Asya ve Türkiye-Azerbaycan arasında ikili iş birliği kapsamında ilerlemiştir. Bu doğrultuda Türk cumhuriyetleri Türkiye'nin desteğiyle toplumun Sovyet anlayışından uzaklaşması için yeni genç kadroları yetiştirmeyi hedeflemiştir. Bu doğrultuda Kazakistan'da Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Bişkek'te Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi kurulması kararlaştırılmıştır.³³⁸

Üçüncü zirve Kırgızistan'ın ev sahipliğinde 27-29 Ağustos 1995 tarihinde Bişkek'te düzenlenmiştir. Zirvede esasen enformasyon, kültürel, bilimsel-ekonomik, istikrar ve güvenliğin temin edilmesi gibi konular tartışılmıştır (Bişkek Bildirisi). Bunun yanında ulaştırma ağlarının sağlanması, serbest dolaşımı kolaylaştıran düzenlemelerin yapılması, karşılıklı ticaret için engellerin ortadan kaldırılması gibi ekonomik temelli bütünleşme kararları alınmıştır.

Bu zirvede aşağıdaki temel konular ele alınmıştır:

- Türk halklarının ortak kültürel ve tarihi mirasının muhafaza edilmesi ve tanıtılması yönünde ortak çalışmaların devam ettirilmesi,
- Kültürel değerlerin gelişimi, yaygınlaştırılması ve tanıtılması için TÜRKSOY'un desteklenmesine devam edilmesi,
- Ortak eğitim kuruluşlarının tesis edilmesi, kültür günleri, şenliklerin düzenlenmesi konusunda destek verilmesi ve bu kapsamda Azerbaycan-Türk, Kazak-Türk, Kırgız-Türk, Türkmen-Türk üniversiteleri gibi ortak eğitim kurumlarının kurulduğunu dile getirmişlerdir.
- Kitlesel enformasyon alanında işbirliğinin geliştirilmesi gerekliliğine vurgu yapılmıştır.
- Bölgesel işbirliğinin önemine değinerek ülkeler arası ikili ve çoklu ekonomik işbirliğinin geliştirilmesine odaklanılmıştır,

³³⁷ Süleyman Sırrı Terzioğlu, "Uluslararası Hukuk Açısından Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 2013 Cilt: 9, Sayı: 36, s. 47.

³³⁸ Ayşe Şener, s.105.

- Ülkelerarası doğrudan ve transit ulaştırma bağlantılarının sağlanması, hizmet ve sermayenin serbest dolaşımının kolaylaştırılması, iş adamlarının çalışma koşullarının iyileştirilmesi
- Karşılıklı bankacılık, ticaret, sigortacılık faaliyetlerini kısıtlayan engellerin ortadan kaldırılması,
- Ülkelerin zengin doğal kaynaklarının işlenmesi ve en ekonomik ve kısa zamanda dünya pazarlarına ulaştırılması için ortak projelerin gerçekleştirilmesi,
- Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'ın aralarında başlattıkları bölgesel entegrasyon sürecinin desteklenmesi,
- Bölgesel istikrar ve güvenlik alanında da bazı konular ele alınmıştır. Bunlardan biri Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorunun BM Güvenlik Konseyi kararlarına uygun olarak çözüme kavuşturulması,
- Bölgesel çatışmalarda BM ve AGİT'in daha aktif rol oynaması için ülkelerin çalışmalarının desteklenmesi,
- Uyuşturucu ve silah kaçakçılığına karşı tek bir politika izlenmesine karşı fikir birliğinin oluşturulmasının desteklenmesi,
- Ayrılıkçı harekete ve terörizme karşı mücadelede uluslararası işbirliğini sağlanması üzerinde çalışılması vurgulanmıştır.³³⁹

Bu zirvede İslam Kerimov Türk cumhuriyetlerinin aralarındaki ekonomik ilişkileri bu zirveler üzerinde tartışılacağına bölgede kurulan Orta Asya Ekonomik Topluluğu üzerinde tartışılmasının ekonomik ilişkileri daha da güçlendireceğini dile getirmiştir.³⁴⁰ Ayrıca Kerimov, Türk dünyasında siyasi birliği amaçlayan söylemlerin dile getirilmesi halinde Özbekistan'ın zirve toplantılarına katılmayacağını belirtmiştir. Kerimov'un bu tutumunu o dönemdeki Türkiye-Özbekistan ilişkilerindeki gerilimden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov da Türk dili konuşan ülkeler arasındaki iş birliğinin acele etmeden zamana yayarak geliştirilmesinin daha uygun olacağını ifade etmiştir. Ayrıca Niyazov da dil

³³⁹ Aidarbek Amirbek, Almasbek Anuarbekuly, Kanat Makhanov, s.173.

³⁴⁰ Abdulkadir Çalışır, Türk Dili Konuşan Ülkeler İş Birliği Konseyi: Orta Asya'da Bölgesel İş Birliği ve Entegrasyon, (Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2019, s.77.

benzerliğinin siyasi birlik kurulması gerektiği anlamına gelmediğini, ilişkileri sadece Türkiye'yle değil bölgenin diğer aktörleriyle de geliştirilmesinin doğru olacağını bildirmiştir.³⁴¹

Dördüncü zirve, 21 Ekim 1996'da Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te düzenlenmiş ve zirve toplantısı sonucunda Taşkent Bildirisi imzalanmıştır. İşbu zirvenin belirgin özelliği, zirvede kurumsallaşma adına önemli bir adımın atılmış olmasıdır. Taşkent Bildirisi'nin 16. maddesinde belirtildiği üzere Türkçe Konuşan Devletler Zirvesi'nin daimi sekreteryasının kurulması ve tüzüğünün hazırlanması kararlaştırılmıştır. Söz konusu karar, devletler arasındaki işbirliğinin kurumsallaşması ve ileride örgüt temelli yapılanmaya gidileceğinin en büyük göstergesi olmuştur. Bildirinin 16. maddesine göre Sekreteryaya'ya şu görevler sunulmuştur:

- Sekreteryaya, Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesine ve Dışişleri Bakanlıkları yöneticilerine sunulacak belgelerin koordinasyonunu sağlamak, hazırlıklarını yapmak,
- Türkçe konuşan Devletlerin dili, kültürü ve başarılarının tanıtımına yönelik sempozyumlar, konferanslar, seminerler düzenlemek,
- Türk halklarının geçmişteki ve bugünkü hayatı hakkındaki tarihi kaynakların araştırılması, derlenmesi ve yayına hazırlanması görevleri verilmiştir³⁴²

Bu zirvede ortak mal, sermaye, hizmet ve işgücü oluşturabilmek için gerekli hukuki altyapının hazırlanması, ulaştırma alanında bölge içi ve dışıyla iş birliği yapılması karara bağlanmıştır.³⁴³ Ayrıca turizm için gerekli altyapının oluşturulması, turistik güzergahlar ağının geliştirilmesi üzere çeşitli programların düzenlenmesi, TRACECA projesiyle birlikte Hint okyanusuna çıkışlı “Orta Asya-Afganistan-Pakistan” ulaşım yolu girişiminin desteklenmesi; terörizm ve bölücülükle mücadele amacıyla işbirliğinin geliştirilmesi gibi meseleler ele alınmıştır.³⁴⁴

³⁴¹ Abdulkadir Çalışır, s.78.

³⁴² Çiğdem Şahin, “Uluslararası Örgüt İşlevleri Açısından Türk Konseyi (Türk Keneşi)”, *13. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, 28-30 Ekim 2015, Bakü/Azerbaycan, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2016, s.6.

³⁴³ Mehmet Öztürk, s.765.

³⁴⁴ Aidarbek Amirbek, Almasbek Anuarbekuly, Kanat Makhanov, s.176.

Beşinci zirve, 9 Haziran 1998 tarihinde Kazakistan'ın başkenti Astana (Nur-Sultan) ev sahipliğinde düzenlenmiş ve bu toplantının sonucunda Astana Bildirisi imzalanmıştır. Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurad Niyazov BM'de yaptığı konuşmayla Türkmenistan'ın daimi tarafsızlık politikası izleyeceğini ilan etmiş ve bu bağlamda bölgesel iş birliklerine karşı mesafeli duracağını bildirmiştir. Bu sebeple 1998 yılında düzenlenen zirveye meclis başkanı düzeyinde katılım sağlamıştır. Taşkent Zirvesi'nde hazırlanan Türkçe Konuşan Ülkeler Sekretaryası Tüzüğü bu zirvede onaylanmış ve kabul edilmiştir. Sekretarya Tüzüğü'ne göre sekretaryanın zirveye ev sahipliği yapacak ülkenin başkentinde faaliyet yürütmesi ve bu sekretaryaya katılımcı devletlerin birer temsilci göndermesi kararlaştırılmıştır.³⁴⁵ Ayrıca Sekretaryanın daimi olarak bir merkezde kurulması meselesi de gündeme gelmiştir.³⁴⁶ Zirvede ağırlıklı olarak askeri iş birliklerine yoğunlaşmıştır. Bölge ülkeleriyle karşılıklı Dostluk ve İş Birliği Anlaşması imzalayarak askeri kurumlar arasında karşılıklı personel değişimi, askeri okullarda öğrenci yetiştirme, tatbikatlara gözlemci gönderilmesi gibi konular ele alınmıştır.³⁴⁷ Astana Zirvesi'nde aşağıdaki meseleler üzerinde durulmuştur:

- Sekretarya tüzüğü kabul edilmiş ve Dışişleri Bakanlıkları Sekretarya çalışmalarının denetimiyle görevlendirilmiştir,
- Ticari ve ekonomik ilişkileri genişletmek, İpek Yolu'nun canlandırılması programı için ortak çalışmaların sürdürülmesi,
- Ülkelerdeki doğal kaynakların Türkiye üzerinden petrol ve doğal gaz boru hatları inşa ederek dünya pazarına ulaştırmak,
- "Avrupa-Kafkasya-Asya" ulaştırma koridorunun geliştirilmesi konusundaki uluslararası konferansı desteklemek,
- Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan tarafından başlatılan bütünleşme çabalarını desteklemek, Asya'da İşbirliği ile Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı'nın toplanması konusunda Kazakistan'ın girişimlerini desteklemek,

³⁴⁵ Mehmet Öztürk, s.766.

³⁴⁶ Çiğdem Şahin, s.6.

³⁴⁷ Baha Ahmet Yılmaz, s.10.

- Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki meselenin BM Güvenlik Konseyi kararları ve AGİT Lizbon Zirvesi'nin üç ilkesi kapsamında çözümünü desteklemek³⁴⁸

Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları'nın altıncı zirvesi 8 Nisan 2000'de Bakü'de gerçekleştirilmiş ve Bakü Bildirisi imzalanmıştır. İşbu zirveye Özbekistan ve Türkmenistan meclis başkanları düzeyinde katılım sağlamıştır. Kurumsallaşmaya doğru bir adım daha atılarak Bakü Bildirisi'nin 15. maddesine göre Astana Zirvesi'nde gündeme gelen Daimi Sekreteryası'nın Türkiye'de yerleşik olmasına karar verilmiştir.³⁴⁹ Bakü Zirve'sinde aşağıdaki konular ele alınmıştır:

- Eğitim, kültür, bilim ve bilgi değişimi alanlarında işbirliğinin geliştirilmesi,
- Büyük İpek Yolunun canlandırılması ve ekonomik ilişkilerin güçlendirilmesi,
- Avrupa-Kafkasya-Asya koridoru üzerinde daha önce kabul edilen ithalat ve ihracat ürünlerinin serbest geçişlerinin sağlanması için koşulların oluşturulmasına yönelik oluşturulan anlaşmaların uygulamaya geçirilmesi,
- Ülkelerin zengin doğal kaynaklarının işletilmesi, çıkarılması, hidroenerji kaynaklarının kullanılması için özel finans kuruluşlarını teşvik ederek ortak çalışmalar gerçekleştirmek,
- 18 Kasım 1999 tarihinde imzalanan Bakü-Ceyhan petrol boru hattına ilişkin İstanbul Bildirisi ve Türkmenistan-Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye-Avrupa-Hazar geçişli doğal gaz boru hattının gerçekleştirilmesine ilişkin hükümetler arası deklarasyonun hayata geçirilmesi,
- Ekonomik reformların gerçekleştirilmesi ve ulusal sanayinin güçlendirilmesi için küçük ve orta ölçekli işletmeler alanında bilimsel ve teknik işbirliğinin, kadroların eğitilmesi için deneyim ve bilgi değişiminde bulunulması,
- Parlamentolar, merkezi ve yerel yönetimler, toplumsal ve hükümet dışı kuruluşlar arasında işbirliğinin sürdürülmesi gibi konular üzerinde durulmuştur.³⁵⁰

³⁴⁸ Aidarbek Amirbek, Almasbek Anuarbekuly, Kanat Makhanov, s.176-177.

³⁴⁹ Ayşe Şener, s.107.

³⁵⁰ Aidarbek Amirbek, Almasbek Anuarbekuly, Kanat Makhanov, s.179.

26-27 Nisan 2001 tarihinde İstanbul’da Türkçe Konuşan Devlet Başkanları yedinci zirvesi düzenlenmiş ve İstanbul Bildirisi imzalanmıştır. Bu zirvede Özbekistan meclis başkanları düzeyinde katılırken Türkmenistan devlet başkanı düzeyinde katılım sağlamıştır. Zirvede kurumsallaşma adına bir değişiklik daha gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede “Türkçe Konuşan Ülkeler” kullanımı yerine sonraki düzenlenecek zirvelerde “Türk Dili Konuşan Ülkeler” ibaresinin kullanılması kararlaştırılmıştır. Aslında isim değişikliğinin sebeplerinden biri Türk cumhuriyetlerinin egemenlik alanlarını koruma hassasiyetinden kaynaklanmaktadır. Türk cumhuriyetleri bağımsızlık sonrası yeni ulus-kimlik inşası sürecine girmiş ve bu süreçte Sovyet döneminde şekillendirilen yeni kimliklerini benimsemişlerdir. Türk kimliği tarihi bir aidiyet olarak kalmış ve yeni kimlikler oluşurken devletlerin resmi dilleri de yeni adlandırılmalar üzerinden yapılmıştır. Türkçe sadece Türkiye Cumhuriyeti’nin resmi dili olarak kabul edilmiş ve diğer diller de Türkçe’nin kolları değil ayrı Türk dilleri olarak görülmüştür.³⁵¹ Zirvede önceki toplantılarda kabul edilen kararların uygulanması onaylanmıştır. Ayrıca Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev Aksakallar Konseyi ve Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi’nin kurulmasını teklif etmiştir.³⁵²

Sekizinci zirve 2002 yılında Aşkabat’ta düzenlenmesi planlanmış olmasına karşın dört sene sonra 17 Kasım 2006’da Antalya’da gerçekleştirilmiştir. Zirvenin beş yıl gecikmeyle gerçekleşmesinin sebebini uzmanlar iki boyutta ele almıştır. Birincisi Türkiye’nin o dönemde yaşadığı iç çalkantılar ve ekonomik kriz yaşamasının yanında Türk siyasal aktörlerinin 11 Eylül sonrası süreçte dış politikada Orta Asya cumhuriyetlerinden çok Orta Doğu’ya odaklanmış olmalarıdır. İkinci boyut ise Putin’in iktidara gelmesinin ardından Rusya’nın Yakın Çevre politikası doğrultusunda uyguladığı siyasetle Orta Asya’daki gücü ve etkisi oldukça artmıştır. Bu çerçevede Putin’in Orta Asya’da attığı ilk adım bölgedeki siyasetini kurumsallaştırmak olmuştur. Bu doğrultuda Rusya 2000 yılında Avrasya Ekonomik Topluluğu’nun kurulmasına ilişkin karar almış ve böylece bölge ülkelerini kendine bağlama politikasını uygulamıştır. Bunun yanında 1992 yılında Taşkent’te imzalanan KGAÖ kurumsallaştırılmış ve böylece Rusya’nın Türk ülkeleriyle etkileşiminin daha çok

³⁵¹ Turgay Düğen, s.91.

³⁵² Aidarbek Amirbek, Almasbek Anuarbekuly, Kanat Makhanov, s.180.

artması için temeller sağlamlaştırılmıştır. Bu da bölgenin bölge dışı aktörlerle olan ilişkilerini doğrudan etkilemiş ve ilişkilerinde azalma görülmüştür.³⁵³

Antalya Bildirisinin imzalandığı bu zirveye Özbekistan katılım sağlamamış, Türkmenistan Ankara Büyükelçiliğiyle temsil edilmiştir. Bu zirvenin önemli noktalarından biri zirveye kadar Rusça ve Türkçe imzalanan zirve sonuç bildirileri artık üye devletlerin kendi dilinde imzalanmaya başlanmıştır. Ayrıca Nazarbayev tarafından kurumsallaşmaya yönelik bir öneri yapılmıştır. Türk Dili Konuşan Ülkeler İş Birliği Konseyi'nin oluşturulması önerisi diğer devletler tarafından kabul edilmiştir. Böylece bu zirve toplantılarının uluslararası kuruluş haline dönüşmesi konusunda atılmış önemli bir adım olmuştur.³⁵⁴ 27 maddeden oluşan Antalya Bildirisi aşağıdaki konuları içermektedir:

- Avrasya bölgesindeki terörizm, silah kaçakçılığı, insan ticareti gibi sınır aşan tehditlere karşı ortak savaşma ve bu alanda uluslararası kuruluşlarla işbirliği geliştirmek,
- Türk cumhuriyetlerinin çevrelerindeki sorunların çözüme kavuşturulması için barış ortamı oluşturulmasına yönelik işbirliğinin artırılması,
- Irak'ta yaşayan Türk halkın hak ve özgürlüklerini güvence altına almak vurgulanmıştır.
- Ekonomi-ticaret alanında işbirliğinin geliştirilmesinde özel kesimin katkısının sağlanması,
- Sanayi, ulaştırma, tarım, iletişim ve turizm alanlarında ikili ve çoklu ortak tasarımlara hız kazandırılması,
- Enerji kaynaklarının tüketici ülkelere ulaştırılması yollarının çeşitlendirilmesi alanında işbirliğinin geliştirilmesi,
- Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının faaliyete geçmesinin ve Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz boru hattı inşaatının tamamlanmasının sağlanması ile bu boru hatlarına Hazar geçişli tasarımların ilave edilmesi,

³⁵³ Abdulkadir Çalışır, s.82.

³⁵⁴ Mehmet Öztürk, s.766.

- uluslararası taşımacılığın geliştirilmesi için yeni olanakların sağlanması; bu doğrultuda Kars-Ahılkelek-Tiflis-Bakü demiryolu tasarısının uygulanması ve İstanbul-Almatı demiryolu hattına Bişkek'in ilave edilmesine çalışılması,
- Vize işlemlerinin kolaylaştırılması ve hızlandırılması doğrultusunda çalışmaların yapılması,
- TÜRKSÖY'un kültür alanındaki katkılarının devamlılığı için gerekli desteğin sağlanması,
- Ortak kültürün muhafaza edilmesi, gelecek kuşaklara aktarılması ve tanıtılması için işbirliğinin artırılması,
- Kazakistan'ın 2009 AGİT dönem başkanlığı adaylığının desteklenmesi,
- Kıbrıs sorununa çözüm arayışlarının desteklenmesi,
- Yukarı Karabağ sorununun Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü çerçevesinde çözüme kavuşturulması,
- İslam Konferansı Örgütü çerçevesinde işbirliğinin artırılması,
- Türkiye'nin 2009-2010 dönemi, Kazakistan'ın 2010-2011 dönemi ve Kırgızistan'ın 2012-2013 dönemi BM Güvenlik Konseyi adaylıklarının desteklenmesi konuları vurgulanmıştır.³⁵⁵

1-3 Ekim 2009 tarihlerinde Azerbaycan'ın Nahçıvan şehrinde dokuzuncu zirve düzenlenmiştir. Bu zirveye Özbekistan katılım sağlamamış, Türkmenistan devlet başkanı yardımcısı tarafından temsil edilmiştir. Zirvede kurumsallaşma açısından önemli bir adım Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyinin kurulmasına yönelik Nahçıvan Anlaşması'nın imzalanması olmuştur ve işbu anlaşma 17 Kasım 2010 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Türkmenistan tarafsızlık politikası benimsemesinden kaynaklı anlaşmayı imzalamamış, diğer dört ülke tarafından kabul edilmiştir.³⁵⁶ Nahçıvan Bildirisinde aşağıdaki konulara değinilmiştir:

- Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının kapasitesinin artırılması ve söz konusu boru hattının Aktau limanıyla bağlantısının sağlanması,
- Doğu-Batı Koridoru'nun bir bileşeni olan yeni Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu bağlantısının Avrupa ve Asya arasındaki taşımacılığın hacmini arttıracığına,

³⁵⁵ Aidarbek Amirbek, Almasbek Anuarbekuly, Kanat Makhanov, s.183-184.

³⁵⁶ İlahe Memmedli, s.128.

bölgenin ekonomik kalkınmasını sağlayacağına dair görüş birliği sağlanmıştır,

- Türk halkları arasındaki bağların gelişimine olanak tanıyacak biçimde parlamenterler, merkezi ve mahalli idareler ve basın arasındaki temasların arttırılmasının desteklenmesi;
- Türk halklar arasında dini ve beşeri temasların güçlendirilmesinin desteklenmesi,
- Afganistan'ın yeniden yapılandırılmasına ve imarı konusunda etkileşimin arttırılması,
- Kazakistan'ın Dönem Başkanlığı sırasında CICA'nın (Asya'da işbirliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı) kurumsallaşma yolunda önemli mesafe kaydettiği belirtilmiş ve Türkiye'nin 2010-2012 yılları arasında üstleneceği Dönem Başkanlığı'na tam destek verilmesini anlaştırmışlardır,
- İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) çerçevesindeki işbirliğinin arttırılması ve Kazakistan'ın 2011 yılında üstlenmesi öngörülen İKÖ Dışişleri Bakanları Komitesi Dönem Başkanlığı'na desteklerinin sağlanması,
- Kırgızistan ile Azerbaycan'ın 2012-2013 dönemi BM Güvenlik Konseyi geçici üyeliklerine adaylıklarının desteklenmesi,
- Dağlık Karabağ meselesinin Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü çerçevesinde çözüme kavuşturulması için diplomatik desteğin sağlanması,
- Ekonomik işbirliği Teşkilatı (ECO) çerçevesinde mevcut işbirliğinin devam ettirilerek kuruluşun güçlendirilmesi ve bölge ekonomik istikrarının oluşturulması,
- Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in TÜRKSÖY fonu kurulmasına ilişkin inisiyatifini oybirliğiyle desteklemek, tarafların hükümetleri TÜRKSÖY fonunun kuruluşu ve örgütsel faaliyetleri ile ilgili çalışmalarda bulunmak üzere yetkilendirilmesi gibi konular bildirinin ana hatlarını oluşturmaktadır.³⁵⁷

İlk 1992 yılındaki Ankara zirve toplantısıyla başlayan Türk cumhuriyetleri devlet başkanları zirveleri istikrarsız

³⁵⁷ Aidarbek Amirbek, Almasbek Anuarbekuly, Kanat Makhanov, s.185-186.

bir şekilde de olsa 2010 yılına kadar devam etmiştir. Devlet başkanları zirveleri, her ne kadar istikrarsız ilerlemiş ve kardeşlik bağları, duygusal sınırlar içinde kalmış olsa da Türk dünyasında işbirliğinin altyapısını oluşturmuş, Türk Konseyi'nin temelleri atılmıştır. Zirvelerde sadece işbirliğini geliştirmeye yönelik tavsiye niteliğinde bildiriler imzalanmış olsa da kurumsallaşmaya ilişkin tavsiye kararlar, Nahçıvan Anlaşması ile uygulamaya geçirilmiştir. Uluslararası bir örgüt kurma hedefi açık bir şekilde dile getirilmemiş olsa da tavsiye kararlar üye ülkeler arasındaki işbirliğinin kurumsallaşması yönündeki istekleri yansıtmıştır.³⁵⁸

Türk devletleri arasındaki entegrasyon sürecinin kurumsallaşarak örgüte dönüşme aşaması görselde (şekil 2³⁵⁹) gözlemlenebilir.

Şekil 3: Türk Devletleri Entegrasyonunun Kurumsallaşması ve Örgüte Dönüşme Süreci

16 Eylül 2010 tarihinde de İstanbul'da onuncu zirve gerçekleştirilmiş ve Özbekistan hariç diğer devletlerin katılımıyla İstanbul Bildirisi imzalanmıştır. Bildiriyle

³⁵⁸ Turgay Düğen, s.91.

³⁵⁹ Aidarbek Amirbek, Almasbek Anuarbekuly, Kanat Makhanov, s.190.

birlikte Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin (Türk Konseyi/ Türk Keneşi) kurulduğu resmen ilan edilmiştir. Bu tarihten sonra daimi bir oluşum olan Türk Keneşi'nde gerçekleştirilen zirveler "Türk Keneşi/Türk Konseyi Zirveleri" olarak adlandırılmaya başlanmıştır.³⁶⁰ Bu zirvede bir önceki toplantıda alınan kararlar yeniden teyit edilmiş ve ağırlıklı olarak aşağıdaki konular ele alınmıştır:

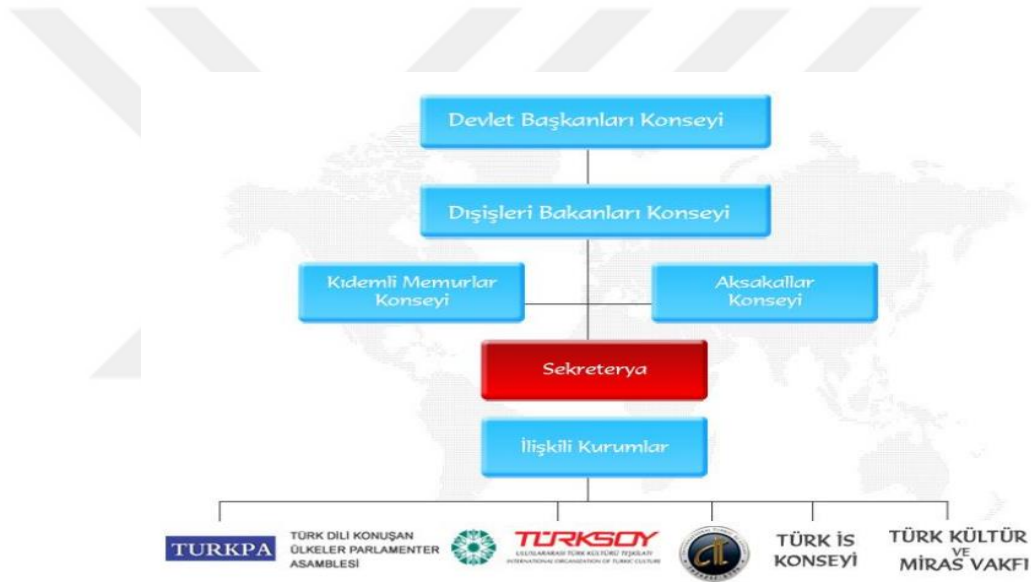
- Sekreteryası Bakü'de faaliyete başlayan TÜRKPİA'nın üye ülke parlamentoları arasındaki işbirliğinin geliştirilmesine katkılarının sağlanması,
- Türk Konseyi ilk genel sekreteri olarak Türkiye'nin adayı Büyükelçi Halil Akıncı'nın atanmasının onaylanması,
- Ekonomik işbirliğini geliştirmek maksadıyla Türk Dili Konuşan Ülkeler İş Konseyi'nin kurulması,
- İstanbul'da Türk Dili Konuşan Ülkeler Kalkınma Bankası ve ortak bir Sigorta Şirketi kurulması imkânının araştırılması,
- Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının kapasitesinin arttırılması ve söz konusu boru hattının Aktau limanı ile bağlantısının sağlanması,
- 2012 yılında faaliyete geçirilmesi planlanan Bakü-Tiflis-Kars demiryolu bağlantılarının kısa bir zamanda tesis edilmesinin sağlanmaya çalışılması,
- Daha yakın bağlara sahip gelecek nesiller yetiştirme maksadıyla eğitim alanındaki belgelerin karşılıklı olarak tanınması fırsatının aranması,
- Türk Akademisi'nin Astana'da faaliyete geçmesinden memnun olduklarını ve Türk Akademisi'nin uluslararası örgüt şeklinde oluşturulması ihtiyacının farkına varılması,
- Türk Akademisi'nin çalışmalarını desteklemek amacıyla üniversiteler arası işbirliğinin geliştirilmesi
- Türk Dili Konuşan Ülkelerde mevcut araştırma-geliştirme potansiyeli kurumsallaştırmak amacıyla özel bir fon kurulması gereği vurgulanmıştır.³⁶¹

³⁶⁰ Ayşe Şener, s.108.

³⁶¹ Aidarbek Amirbek, Almasbek Anuarbekuly, Kanat Makhanov, s.187.

3.4.2. Türk Konseyi/Türk Keneşi

2010 yılında resmen ilan edilen Türk Konseyi’i uluslararası kuruluş olarak hukuki varlığını kurucu belge olan Nahçıvan Anlaşması’na dayandırmaktadır.³⁶² Türk Keneşi’nin bir uluslararası örgüt olduğu anlaşmanın birinci maddesinde “Taraflar uluslararası bir kuruluş şekline sahip ‘Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi’ isimli işbirliği mekanizması kurmuşlardır”³⁶³ şeklinde belirtilmiştir. Nahçıvan Anlaşması örgütün temel yapısı, işleyişi ve amaçlarını içermektedir. Türk Konseyi uluslararası örgüt olması itibariyle daimi organları barındırmaktadır. Anlaşmada belirtilen amaç ve görevleri yerine getirmek üzere 3. maddede yer alan yapılar teşkil edilmiştir. Bu örgüt (şekil 3)’de³⁶⁴ görüldüğü gibi beş organdan oluşmaktadır.

Şekil 4: Türk Konseyi’nin Kurumsal Yapısı ve İlişkili Kuruluşlar

Devlet Başkanları Konseyi, Dışişleri Bakanları Konseyi, Aksakallar Konseyi, Kıdemli Memurlar Konseyi ve Sekreteryaya’dan oluşmaktadır. Bu beş organ dışında Türk Konseyi’nin bağlantılı olduğu ilişkili kuruluşları TÜRKSOY, TÜRKPA, Türk İş

³⁶² Çiğdem Şahin, s.7.

³⁶³ Nahçıvan Anlaşması, md.1, Türk Devletleri Teşkilatı, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_20140417_193951.pdf [Erişim tarihi: 15.08.2023].

³⁶⁴ Mehmet Seyfettin Erol, Kadir Ertaç Çelik, “Türk Dünyası’nda İşbirliği Denemesi: Türk Keneşi ve Kazakistan”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2017, cilt:17, sayı:2, (ss. 15-32), s.22.

Konseyi, Türk Akademisi, Türk Kültür ve Miras Vakfı'dır.³⁶⁵ Ayrıca İngilizce alfabetik sıraya göre ülkeler arasında dönem başkanlığı seçilir ve başkanlığı üstlenen ülke bir takvim yılı boyunca Türk Konseyi'nin ana karar organı olan Devlet Başkanları Konseyi'ne de başkanlık eder.³⁶⁶

Nahçıvan Anlaşması'nın giriş kısmında Birleşmiş Milletler amaç ve hedeflerini benimseyen  ye  lkeler, Türk Keneşi'nin temel amaçlarını Türk devletleri arasında kapsamlı iş birliğini geliştirmek, bölgesel ve küresel barış ile istikrara katkıda bulunmak ve ortak kültür, tarih, dil ve kimlik çerçevesinde iş birliği inşa etmek olarak belirtilmiştir.³⁶⁷ Türk Konseyi'nin amaç ve görevleri Nahçıvan Anlaşması'nın 2. maddesinde şu şekilde belirtilmiştir:

- Taraflar arasında karşılıklı güvenin, dostluk ve iş birliğinin güçlendirilmesi
- Bölgede ve dünya genelinde barışın sağlanması, güvenlik ve emniyetin güçlendirilmesi
- Uluslararası  rg tler ve uluslararası forumlar  er evesindekiler de d hil olmak üzere, ortak çıkarların söz konusu olduğu dış politika meselelerinde ortak tutum belirlemeye çalışılması
- Uluslararası terörizm ve ayrılıkçılık, aşırı akımlar, insan kaçakçılığı, yasadışı uyulurucu ticareti ile narkotik ve psikotropik maddelerle uluslararası mücadelede eşgüdümün sağlanması
- Siyasi, ticari ve ekonomik konular ile kanunu uygulama,  evre, kültür, bilimsel-teknik, askeri-teknik, eğitim, enerji, ulaştırma, kredi ve finans alanları ve ortak çıkarları ilgilendiren diğer alanlardaki etkin bölgesel ve ikili iş birliğinin teşvik edilmesi
- Ticaret ve yatırım açısından elverişli koşulların yaratılması, gümrük ve mallar ile hizmetlerin ve sermayenin dolaşımına imk n sağlayan düzenlemelerin basitleştirilmesi, mali sistem ve bankacılık işlemlerinin kolaylaştırılması

³⁶⁵ Mehmet Seyfettin Erol, Kadir Erta   elik, s.21.

³⁶⁶ Mehmet  zt rk, s.781.

³⁶⁷ Osman Mert, "Türk Konseyi (Keneşi) Türk  niversiteler Birliği ve Türk  niversiteler Birliği I. Genel Kurulu", *A.  . Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2015, (ss. 273-290), s.276.

- Tarafların halklarının yaşam koşullarının hızla iyileştirilmesi ve geliştirilmesi amacıyla, eşit ortaklığa dayalı müşterek icraatlarla bölgede kapsamlı ve dengeli bir ekonomik büyüme, sosyal ve kültürel gelişimin sağlanması
- Uluslararası hukuk tarafından umumiyetle tanınan ilke ve normlara uygun olarak, hukukun üstünlüğü, iyi yönetim, insan hakları ve temel özgürlüklerin güvence altına alınması konularının ele alınması
- Bilim ve teknoloji, eğitim, sağlık, kültür, spor ve turizm alanlarında etkileşimin genişletilmesi
- Türk halklarının sahip oldukları zengin kültür ve tarihi mirasın değerlendirilmesi, kitlelere tanıtılması ve yayılmasında Tarafların basın ve iletişim araçları arasındaki etkileşimin özendirilmesi
- Karşılıklı hukuki yardımlaşmanın ve hukukun muhtelif alanlarındaki iş birliğinin geliştirilmesi amacıyla hukuki bilgi değişimi hususlarının ele alınmasıdır.³⁶⁸

Bölgesel kuruluş olan Türk Konseyi'nin 1. Zirve toplantısı 21 Ekim 2011 tarihinde Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve başbakan yardımcısı düzeyinde Türkiye'nin katılımıyla Almatı'da gerçekleştirilmiştir. Zirve sonunda Almatı Bildirisi imzalanmıştır. Her bir Türk Konseyi zirve toplantısında iş birliği alanlarından biri belirlenmekte ve incelenmektedir. Bu şekilde zirve toplantılarında siyaset, ekonomi, kültür, eğitim gibi iş birliği alanları ayrı ayrı sırasıyla ele alınmaktadır. İşbu Almatı Zirvesi'nde "Ekonomik ve Ticari İşbirliği" konusu değerlendirilmiştir.³⁶⁹ Türk ülkeleri ilişkilerinin temelini zirveler sürecinde de olduğu gibi kurumsal yapının olduğu dönemde de ekonomi oluşturmuştur. İlişkilerin ilerletilmesi için öncelikli hedefin dünya ekonomisiyle uyum içinde olunması gerektiği belirtilmiştir. Yatırım ortamının iyileştirilmesi, ekonominin çeşitlendirilmesi ve bunların uyumlu bir şekilde hayata geçirilebilmesi için ülke ekonomi bakanlarının sık sık görüşme gerçekleştirmesine karar verilmiştir. Bu doğrultuda Almatı Zirvesi'nde Türk İş Konseyi'nin kurulmasına karar

³⁶⁸ Nahçıvan Anlaşması, Md. 2.

https://turkicstates.org/assets/dokuman/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_20140417_193951.pdf [Erişim tarihi: 17.08.2023].

³⁶⁹ Ayşe Şener, s.113.

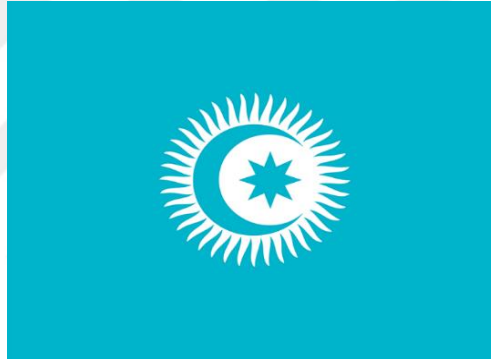
verilmesi ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi açısından önemli bir adım olmuştur.³⁷⁰ Almatı Bildirisinde ağırlıklı olarak şu hususlara değinilmiştir:

- Türk Konseyi ve Konseyle ilgili kuruluşların daha fazla tanıtılması için Türk Dili Konuşan Ülkeler Medya Platformu'nun kurulmasının gerekliliği, (md.5)
- Aksakallar Konseyi 2. toplantısında kabul edilen kararların uygulanmasını temin edecek mekanizmaların tasarlanması amacıyla Sekreteryanın eşgüdümünde ortak komitelerin oluşturulması istenmiştir. (md.6)
- Ekonomiden Sorumlu Bakanların 1. Toplantısında alınan kararlara destek verilerek yatırım ortamının iyileştirilmesi, ekonominin çeşitlendirilmesi, girişimcilik gibi konularda çalışma gruplarının kurulması kararlaştırılmıştır. (md.10)
- Ekonomi Bakanlarına çağrıda bulunarak Türk İş Konseyi'nin kurulması kararı alınmıştır (md11-12)
- Yatırımcıları olumsuz etkileyen gayrimenkul edinme önündeki engelleri kaldırmak amacıyla gayrimenkul edinme mevzuatının uyumlaştırılmasına yönelik çaba sarf edilmesi gerektiği not edilmiştir. (md.13)
- Sigorta şirketleri birliğinin kurulmasının ticari işlemleri güvence altına alacağı belirtilmiştir. (md.14)
- Vize ve çalışma izinlerinin ita edilmesinin kolaylaştırılmasına yönelik mevcut çabaların güçlendirilmesi üzerinde mutabık kalmışlardır. (md.15)
- Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının kapasitesinden yararlanılmasına dikkat çekilmiş, Hazar limanları ve Türk devletlerinin petrol terminalleri ile Bakü-Tiflis-Ceyhan ham petrol boru hattı ve Azerbaycan topraklarından kaynaklanan diğer ulaştırma sistemleri arasındaki bağlantının önemi vurgulanmıştır. (md.16)
- Bakü-Tiflis-Kars demiryolu bağlantısının Türk devletleri arasındaki ulaşımı kolaylaştıracağı, Avrasya bölgesindeki ticaret hacmini arttıracığı, ekonomik işbirliğinin artmasına yardımcı olacağı belirtilmiştir. (md.17)
- Güvenlik, sosyal ve kültürel konularda daha önceki zirvelerde alınan kararların teyit edilmesiyle birlikte Türk devletlerinin araştırma ve geliştirme

³⁷⁰ Baha Ahmet Yılmaz, s.16.

faaliyetlerini bir araya toplamak amacıyla Türk Bilimsel Araştırma Fonu kurulması konusunda anlaşmışlardır. (md.33)³⁷¹

Türk Konseyi'nin 2. Zirvesi 22-23 Ağustos 2012 tarihlerinde dört üye devletin katılımıyla Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te gerçekleştirilmiştir. “Eğitim, Bilim ve Kültürel İşbirliği” temasıyla düzenlenen zirvede Bişkek Bildirisi imzalanmış, Dışişleri Bakanları da Türk Konseyi Genel Sekreterliği'nin finansmanına yönelik anlaşmaya imza atmışlardır. Bunun yanı sıra Milli Eğitim Bakanları Astana'da Türk Akademisi ve Bakü'de Türk Kültür Miras Vakfı kurulmasına dair anlaşmayı imzalamışlardır.³⁷² Ayrıca 22 Ağustos günü Dışişleri Bakanları toplantısında Türk Konseyi'nin resmi bayrağı (şekil 4)³⁷³ kabul edilmiş ve 23 Ağustos günü Devlet Başkanları düzeyindeki toplantıda onaylanmıştır.

Şekil 5: Türk Konseyi'nin Resmi Bayrağı

Türk Konseyi'nin bayrağı, Azerbaycan Cumhuriyeti bayrağının yıldızı, Kırgız Cumhuriyeti bayrağının güneşi, Kazakistan Cumhuriyeti bayrağının mavi rengi, Türkiye Cumhuriyeti bayrağının hilalinden oluşmaktadır. Zirve esnasında aşağıda belirtilen kararlar kabul edilmiştir ve vurgulanmıştır:

- Türk kültür ve miras vakfının kurulmasına dair belge imzalanmıştır,

³⁷¹ “Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi 1. Zirvesi Bildirisi”, Türk Keneşi, 21 Ekim 2011, Almatı, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/1-zirve-bildirisi-8-tr.pdf [Erişim tarihi: 17.08.2023].

³⁷² <https://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi-ii-zirvesi-biskekte-duzenlendi.tr.mfa> [Erişim tarihi: 17.08.2023].

³⁷³ <https://www.turkicstates.org/tr/logo-ve-bayrak> [Erişim tarihi: 17.08.2023].

- Türk dili ve tarihi konusundaki araştırmalarda bir merkez olacak Türk Akademisi kurulmuştur,
- TÜRKSOY'un finansal ve kurumsal temelının güçlendirilmesi gerekliliği
- Türk Dili Konuşan Ülkeler Yazarlar Birliği ve Sinema Çalışanları Birliği kurma girişimlerini destekledikleri,
- Eğitim ve Bilim alanındaki işbirliği konularında ise ulusal müfredatlara dahil edilmesi ihtimali çerçevesinde Türk tarihine ilişkin ortak ders kitabı üzerinde çalışmaların sürdürülmesi,
- Türk Üniversitelerarası Birliğin kurma girişimini destekledikleri,
- Türk Bilimsel Araştırma Fonu kurulmasına yönelik atılacak ortak adımların değerlendirilmesi üzerinde durulmuştur.
- Ekonomik işbirliği alanında ise Kırgızistan'ın Türk Konseyi Kalkınma Fonu kurma girişimlerinin desteklenmesi, Ekonomiden Sorumlu Bakanları Kalkınma Fonunun kuruluşuna ilişkin değerlendirme çalışmalarını hızlandırmaları,
- Ulaştırma bakanlarını ulaştırma alanında mevcut işbirliğini güçlendirme ve geliştirme amacıyla düzenli olarak toplanmaya çağırdıkları,
- Türk İş Konseyi'nin üye ülkelerdeki küçük ve orta ölçekli işletmelerin rekabet yeteneğini arttıracak ortak program geliştirmeye çağırdıkları,
- Yetkili kurumları, gümrükle ilgili konularda düzenli toplantılar düzenlemek suretiyle gümrük hizmetlerinde işbirliğini genişletmekle talimatlandırıldılar,
- Türk Konseyi Ortak Yatırım Teşvik Portalı'nın hayata geçirmek ve en iyi uygulamaların paylaşımını sağlamak ile kadın ve genç girişimcilerin teşvikinin önemini vurgulamışlardır.³⁷⁴

Türk Konseyi'nin 3. Zirvesi "Ulaştırma ve Bağlantı" temasıyla 15-16 Ağustos 2013 tarihinde Azerbaycan'ın Gebele şehrinde düzenlenmiştir. Bu zirvede dört daimi katılım sağlayan üye ülkenin yanı sıra Türkmenistan başbakan yardımcısı da iştirak etmiştir. 15 Ağustos tarihinde Dışişleri Bakanları düzeyinde 16 Ağustos günü Devlet

³⁷⁴ Türk Konseyi İkinci Zirve Bildirisi, Bışkek, 23 Ağustos 2012, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/2-zirve-bildirisi-9-tr.pdf [Erişim tarihi: 17.08.2023].

Başkanları düzeyinde toplantı gerçekleştirilmiştir.³⁷⁵ Ulaştırma ve lojistik olanakları üzerine konuşulan bu zirvede doğal gaz boru hatları, enerji koridorları, geniş ulaşım hatlarıyla tarihi İpek Yolunun yeniden canlandırılması gerektiği tartışılmıştır. Dışişleri Bakanlıkları Arasında İş Birliği Protokolü imzalanmış ve bu protokole göre Hazar'ın orta koridorunun ulaştırma güzergahına dönüştürülmesi birincil hedef haline getirilmesi gerektiği konuşulmuştur. Ortak İşbirliği Protokolü'nün ilk ayağını Bakü, Altau ve Samsun limanları arasında imzalanan Kardeş Limanlar Antlaşması oluşturmuştur.³⁷⁶ Bu zirvede ağırlıklı olarak vurgulanan konular aşağıda sıralanmaktadır:

- Türk Kültürü ve Mirası Vakfı şartının onay süreçlerinin ivedilikle tamamlanması,
- Konsey üyelerinin ve diğer Türk devletlerinin katılımıyla Birinci Türk Üniversite Oyunları için hazırlıklarının başlatılması,
- Türk Akademisi'nin kuruluşuna dair anlaşmanın onay süreçlerinin ivedilikle tamamlanması,
- Terminoloji komitesinin ortak bir terminoloji oluşturması ve terim sözlükleri ile ortak bir alfabe hazırlanması ve ortak terimlerin kullanılması yönünde aldığı kararlarının desteklenmesidir,
- Birbirlerinin dillerini eğitim kurumlarında seçmeli ders olarak okutulmasının desteklenmesidir,
- Ortak İşbirliği Protokolü ve Bakü, Altau ve Samsun limanları arasında İşbirliği ve Kardeş Liman İlişkisi Kurulmasına Yönelik Mutabakat Zaptının imzalanması,
- İpek Rüzgârı projesinin önemi vurgulanarak, Orta Asya'yı Bakü-Tiflis-Kars demiryoluna, Altau ve Bakü limanlarını Marmaray tüneliyle etkin şekilde birbirine bağlanmasının desteklenmesidir,
- Gümrük alanında işbirliğinin geliştirilmesini amaçlayan Gümrük Çalışma Grubu'nun faaliyetlerinin desteklenmesi,

³⁷⁵ Türk Keneşi Üçüncü Zirvesi Basın Toplantısı, https://turkicstates.org/tr/haberler/turk-kenesi-ucuncu-zirvesi-basin-duyurusu_35#:~:text=2009%20y%C4%B1l%C4%B1nda%20Azerbaycan%2C%20Kazakistan%2C%20K%C4%B1rg%C4%B1zistan,Azerbaycan'%C4%B1n%20Gebele%20%C5%9Fehrinde%20ger%C3%A7ekle%C5%9Ftirilmi%C5%9Ftir [Erişim tarihi: 17.08.2023].

³⁷⁶ Baha Ahmet Yılmaz, s.19.

- Üye devletlerin gümrük makamları arasında ithalat ve ihracat süreçlerinin basitleştirilmesine yönelik mekanizmaların kullanılması,
- Ekonomik İşbirliği Teşkilatı tarafından Türk Konseyi'ne gözlemci statüsü verilmesi memnuniyetle karşılanmış ve İslam İşbirliği Teşkilatı'nda gözlemci statüsü elde etmek için yapılan resmi başvuruyu desteklemiştir.³⁷⁷

Türk Konseyi'nin 4. Zirvesi 4-5 Haziran 2014 tarihlerinde Türkiye'nin ev sahipliğinde Bodrum'da gerçekleştirilmiştir. “Turizm Alanında İşbirliği” temasıyla düzenlenen bu zirvede ağırlık olarak turizm alanında işbirliğini geliştirmeye odaklanılmıştır. Üye ülkelerin Turizmden Sorumlu Bakanları arasında “Turizm Alanında Ortak İşbirliği Protokolü” imzalanmış ve işbirliğinin devamlılığını sağlamak amacıyla Ortak Turizm İş Birliği kurulmasına dair öneride bulunulmuştur. “Bir Turist Rehber” kitabıyla desteklenen “Türk Konseyi-Modern İpek Yolu” adında ortak bir tur programı düzenlemesi ve bunun Kazakistan'ın koordinatörlüğünde Görev Gücü tarafından düzenlenmesi karara bağlanmıştır.³⁷⁸ Bodrum Zirvesinde aşağıdaki kararlar alınmıştır:

- “Turizm Alanında Ortak İşbirliği Protokolü”nün üye ülkeler tarafından imzalanması ve Türk Konseyi himayesinde Ortak Turizm İş Birliği kurulması kararını memnuniyetle karşılamışlardır,
- Bir turist rehber kitabıyla desteklenen “Türk Konseyi-Modern İpek Yolu” adında ortak bir tur programı düzenlemesi ve bunun için Kazakistan'ın koordinatörlüğünde Görev Gücü kurulmasının desteklendiği,
- Türkiye tarafından diğer üye ülkeler için turizm eğitim programlarının düzenlenmesi,
- Türk Konseyi'nin ilgili Çalışma Gruplarına özel sektörün aktif katılımının desteklenmesi
- Kazakistan'ın Astana EXPO 2017'de “Geleceğin Enerjisi” temalı bir Uluslararası İhtisas Sergisi düzenleme yönündeki çabalarının desteklenmesi,

³⁷⁷ Türk Konseyi Üçüncü Zirve Bildirisi, Gebele, Azerbaycan, 15-16 Ağustos 2013, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/3-zirve-bildirisi-10-tr.pdf [Erişim tarihi: 17.08.2023].

³⁷⁸ İlahe Memmedli, s.131.

- Ulaştırma işletmecilerinin sahada karşılaştıkları pratik meselelere çözüm bulmak için Ulaştırma Alanında Koordinasyon Konseyi'nin kurulmasını destekledikleri,
- Azerbaycan'ın Ekim 2014'te "Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı/İpek Yolu koridorunun gelişimine yönelik yeni olanaklar" isimli uluslararası konferansı gerçekleştirme girişimlerini desteklemek,
- "Ortak Eğitim Televizyonu" kurulması amacıyla yürütülen çalışmaların devam ettirilmesi,
- "Bölgesel Diaspora Merkezleri'nin" kurulmasının teşvik edilmesi gibi konular ele alınmıştır.³⁷⁹

Türk Keneşi'nin 5. Zirvesi 11 Eylül 2015 tarihinde Astana'da gerçekleştirilmiştir. Ana konusu "Medya ve Enformasyon" olan zirvede Türkiye TBMM Başkanı düzeyinde temsil edilmiş, Türkmenistan ev sahibinin davetlisi olarak katılım sağlamıştır. İşbu zirvede alınan kayda değer kararlardan biri, Konseye üye ülkeler arasında ortak medya ve enformasyon alanı oluşturmak maksadıyla "Uluslararası Türk Televizyon Kanalı" isimli televizyon kanalının kurulmasına yönelik alınan karar olmuştur. Küreselleşmeye doğru ilerleyen bu sistemde ortak kimliği, kültür ve geleneği muhafaza etmek ve bu çerçevede uluslararası arenada ortaya çıkan olaylara karşı ortak bakış açısı geliştirmenin önemi vurgulanmıştır.³⁸⁰ Bu zirvede aşağıda belirtilen hususlar vurgulanmıştır:

- Üye ülkeler arasında medya ve enformasyon alanında işbirliğinin geliştirilmesi vurgulanarak Uluslararası Türk Televizyon Kanalı'nın kurulması desteklenmiştir,
- Ortak Türk Yatırım Fonu kurulması süreci üzerinde çalışmaların desteklenmesi,
- "Trans-Hazar Uluslararası Ulaştırma Güzergâhı Koordinasyon Komitesi" kurulmasına dair anlaşmanın hayata geçirilmesi ve kuzeybatı Çin'den

³⁷⁹ Türk Konseyi Dördüncü Zirve Bildirisi, Bodrum, Türkiye, 4-5 Haziran 2014, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/4-zirve-bidirisi-11-tr.pdf [Erişim tarihi: 18.08.2023].

³⁸⁰ Aidarbek Amirbek, Almasbek Anuarbekuly, Kanat Makhanov, s.116.

başlayacak şekilde Kazakistan üzerinden Azerbaycan'a ilk başarılı tren seferinin düzenlenmesinin desteklenmesi,

- İpekyolu boyunca ticaret ve uluslararası transit ulaşımının kolaylaştırılması için İpekyolu İnisiyatifi ve Kervansaray Projesinin desteklenmesi,
- Uluslararası Türk Akademisi, Türk Kültür ve Mirası Vakfı, Göçebe Kültür Merkezinin uluslararası örgütler olarak kurumsallaşma süreçlerinin tamamlanmasına yönelik gerekli adımların atılması,
- Türk Konseyi, TÜRKSOY, TÜRKPA ve Uluslararası Türk Akademisi arasında koordinasyon toplantılarının devamının desteklenmesi,
- Türk Akademisi tarafından hazırlanan “Türk Dünyası’nda Bütünleşmeye İlişkin Temel İlkelerle İlgili Kavram Kâğıdı” hazırlanmasının desteklenmesi,
- Türk Akademisi’nin koordinatörlüğünde Türk Dünyası Ulusal Bilim Akademileri Birliği’nin kuruluşunun desteklenmesi gibi mevzular vurgulanmıştır.³⁸¹

Türk Konseyi’nin 6. Zirvesi 3 Eylül 2018 tarihinde Kırgızistan’ın ev sahipliğinde Çolpan-Ata’da gerçekleştirilmiştir. “Gençlik ve Ulusal Sporlar” temasıyla düzenlenen zirveye Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan’ın yanı sıra Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyayev ile Macaristan Başbakanı Viktor Orban ev sahibi ülkenin konugu olarak katılım göstermişlerdir. Bu zirvede kayda değer gelişmeler gerçekleşmiştir. Yıllardır Türk dünyası entegrasyonuna ve bu çerçevede Türk Konseyi’ne karşı mesafeli duran Özbekistan, iktidar değişikliği sonrası bu oluşuma katılım sağlamıştır. Mirziyayev zirvedeki konuşmasında Türk Konseyi’nin toplantılarına ve projelerine katılma konusundaki isteklerini dile getirmiş Türk Konseyi Modern İpek Yolu Ortak Tur Paketi Projesine Buhara ve Hiva gibi tarihi şehirleri de dahil etmeye hazır olduklarını belirtmiştir.³⁸² Ayrıca Macaristan bu kuruluşa ilk kez gözlemci ülke olarak katılım sağlamıştır. Macaristan Başbakanı konuşmasında Macarların Hun-Türk kökenlerine dayandığı ve Macarcanın Türk dili ile akraba olduğunu dile getirmiştir. Türk dünyası iş

³⁸¹ Türk Konseyi Beşinci Zirve Bildirisi, Astana, Kazakistan, 11 Eylül 2015, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/fifth-zirve-bildirisi-12-tr.pdf [Erişim tarihi: 18.08.2023].

³⁸² Türk Konseyi Altıncı Zirve Toplantısı Basın Duyurusu, 3 Eylül 2018, https://turkicstates.org/tr/haberler/turk-konseyi-altinci-zirve-toplantisi-basin-duyurusu_1670 , [Erişim tarihi: 17.08.2023].

birliği örgütleriyle yakından çalışma arzusunda olan ülke, gözlemci üye statüsünü almış ve Budapeşte’de Türk Konseyi Avrupa Temsilciliği’nin açılmasını kararlaştırmıştır.³⁸³

Bu zirvede ağırlıklı olarak şu hususlar görüşülmüştür:

- Gençlik ve spor alanında Türk ülkeler arasındaki işbirliğinin güçlendirilmesine ilişkin çabaların derinleştirilmesini teşvik etmişlerdir,
- Üye ülkelerin gençlik örgütleri arasındaki ilişkiyi güçlendirecek olan Türk Konseyi Gençlik Platformu ve Genç Liderler Forumu’nu faaliyete geçirmeleri için teşvik etmişlerdir,
- TRT Avaz’ın Modern İpek Yolu Ortak Tur Paketi kapsamındaki bölgelere yönelik bir belgesel ve tanıtım videosu hazırlamasını ve bunun yanı sıra Türk Hava Yolları’nın Skylife dergisinde Ortak Tur Paketi’ne yer vermesini desteklemişlerdir,
- Doğru Batı Orta Koridoruna katkıda bulunulması çerçevesinde Çin-Kırgızistan-Özbekistan demiryolu projesini desteklemişlerdir,
- İhracat ve ithalat usullerinin kolaylaştırılması, üye ülkelere sınır geçişlerinin daha etkili ve hızlı bir şekilde sağlanması için “Ön Bilgi Değişimine İlişkin Çok Yönlü Anlaşma” imzalamaları çağrısında bulunmuşlardır,
- Türk ülkelerindeki genç nesiller arasında ortak kimlik farkındalığının artırılmasında eğitim alanında işbirliğinin geliştirilmesi teşvik edilmiştir,
- Türk Akademisi ile Özbekistan Bilimler Akademisi arasında işbirliği sözleşmesi imzalanmasından memnun olduklarını dile getirmişlerdir.³⁸⁴

Türk Konseyi’nin 7. Zirvesi “Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerin Desteklenmesi” temasıyla 15 Ekim 2019’da Azerbaycan’ın ev sahipliğinde Bakü’de düzenlenmiştir. Bu zirveye Türkiye, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Macaristan Başbakanı, Türkmenistan Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcısı ve Türk Konseyi Genel Sekreteri katılım sağlamıştır. Bu zirvede Özbekistan’ın tam üye olarak katılımına dair Ortak Beyan kabul edilmiştir. Özbekistan’ın da üye olmasıyla birlikte Konsey’in üye sayısı beşe yükselmiştir. Bu zirve, bir Türk devletinin daha örgüte üye olması açısından

³⁸³ Ayşe Şener, s.117.

³⁸⁴ Türk Konseyi Altıncı Zirve Bildirisi, Çolpan-Ata, Kırgızistan, 3 Eylül 2018, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/6-zirve-bildirisi-13-tr.pdf , [Erişim tarihi: 17.08.2023].

büyük önem taşımaktadır.³⁸⁵ Üye devletler, Özbekistan'ın Nahçıvan Anlaşması'nın 10. yıl dönümünde Türk Konseyi'nin tam üyesi olma konusundaki tarihi kararını takdirle karşılamış ve bu kararla Türk dili konuşan ülkeler dayanışmasının daha da güçleneceğine ve Türk halklarının müşterek menfaati ve refahı için ortak işbirliğinin daha da gelişeceğine duydukları güveni ifade etmişlerdir. Bu zirvede ağırlıklı olarak aşağıdaki hususlar beyan edilmiştir:³⁸⁶

- Üye ülkeler arasında sürdürülebilir çok taraflı işbirliğini hedefleyen “Çeşitli Ekonomik Bölgeler Arasında Bilgi ve Tecrübe Paylaşımı Hakkında Mutabakat Muhtırası” imzalanmasını memnuniyetle karşılamışlardır,
- Türk Ticaret ve Sanayi Odası'nın (TTSO), üye Ülkeler arasındaki ticaret ve yatırım işbirliğini geliştirmek için yeni ve güçlü mekanizma haline getirilmesi, 2019 yılında yapılan TTSO'nun Genel Kurul Toplantılarına dikkat çekmişlerdir
- Türk Konseyi Üye Ülkelerin özel sektörleri arasındaki ilişkileri güçlendirmek için yeni Türk İş Web Portalı'nın (www.turkicbusiness.com) faaliyete geçmesi için talimat verilmiştir.
- Üye ülkeleri, Türkiye tarafından başlatılan üye ülkeler arasında genel ticareti arttıracak olan Ticaret Kolaylaştırma Strateji Belgesini tamamlamaları teşvik edilmiştir
- Trans-Hazar uluslararası Doğu-Batı Orta Koridorunun Doğu ile Batı arasında verimli, kesintisiz güzergah haline gelmesi için elverişli koşullar yaratılması ve idari prosedürlerin basitleştirilmesi talimatı verilmiştir,
- Türk Konseyi ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın bölgeye turist çekmek amacıyla turizm ortaklığını derinleştirme, İpek Yolu Şehirleri arasında etkileşim fırsatları yaratma hedefiyle ortak geliştirdiği “İpek Yolu Turizm Başkentleri Girişimi” projesinin başlatıldığı belirtilmiştir,

³⁸⁵ Türk Konseyi 7. Zirvesi Bakü'de Düzenlendi, 15 Ekim 2019, <https://turkicstates.org/tr/haberler/turk-konseyi-7-zirvesi-bakude-duzenlendi> 1907 [Erişim tarihi: 17.08.2023].

³⁸⁶ Türk Konseyi Yedinci Zirve Bildirisi, Bakü, Azerbaycan, 15 Ekim 2019, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/7-zirve-bildirisi-14-tr.pdf [Erişim tarihi: 17.08.2023].

- Türkiye'nin 2020 yılında ilk Eğitim Değişim Programını başlatması için teşvik edilmiştir, ortak ders kitaplarının hazırlanması talimatı verilmiştir.

Türk Konseyi'nin 8. Zirvesi 12 Kasım 2021 tarihinde Türkiye'nin ev sahipliğinde İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. "Dijital Çağda Yeşil Teknolojiler ve Akıllı Şehirler" temasıyla düzenlenen zirveye Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Macaristan katılım sağlamıştır. Bu zirvede meydana gelen önemli gelişmelerden biri kuruluşun adının Nazarbayev'in önerisiyle "Türk Devletleri Teşkilatı" olarak değiştirilmesi olmuştur.³⁸⁷ İsim değişikliğinin Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının 30. yıl dönümüyle aynı tarihe denk gelmesi zirveye ayrı bir önem atfetmektedir.³⁸⁸ Türk ülkelerinin uluslararası sistemde birer egemen devlet olarak yer almış olması, bu örgütün bu şekilde isimlendirilmesinin tam olarak anlamını yansıtmış durumdadır. İsim değişikliği örgütün güçlenmesi, daha iyi kurumsallaşması ve Türk dünyasının güçlü geleceğe sahip olması açısından önemli bir adım olmuştur. Diğer önemli gelişme ise dış politikada tarafsızlık ilkesini benimseyen ve bundan kaynaklı TDT'ye de katılım konusunda mesafeli duran Türkmenistan'ın bu zirveye ilk kez gözlemci üye statüsüyle devlet başkanı düzeyinde katılım sağlamış olmasıdır. Bu durum Türkmenistan'ın ileriki yıllarda kuruluşa katılım konusundaki tutumunu olumlu yönde değiştirebileceği ihtimalini göstermekte ve aynı zamanda Türk ülkeleri arasında entegrasyon kapsamının genişlemesi açısından önemli bir gelişme olmuştur. Ayrıca Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin de Teşkilata üye olması ile ilgili beklentiler dile getirilmiştir.³⁸⁹ Bu oluşum gittikçe bütünleşmiş bir Türk dünyası olma yolunda ilerlemektedir. Zirve sonunda iş birliğinin belirlenen hedefler doğrultusunda sistematik bir şekilde ilerlemesi için "Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi" kabul edilmiştir. Bu vizyon Türk devletlerinin Doğu-Batı ve Kuzey-Güney ticaret koridorlarını birbirine bağlayan güçlü bir ekonomik gruba dönüştürülmesi, Hazar Geçişli Uluslararası Orta Koridorunu doğu-batı yönünde en kısa, güvenli ve ekonomik bir ulaşım bağlantısı haline

³⁸⁷ Şevval Beste Gökçelik, "Türk Konseyi'nden Türk Devletleri Teşkilatı'na", 15 Kasım 2021, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/TURK-KONSEYI-NDEN-TURK-DEVLETLERI-TESKILATI-NA>

³⁸⁸ Mevlüt Akçapa, "Türk Devletleri Teşkilatı'nın Tarihsel Gelişimi: Teşkilatın Dünü, Bugünü ve Yarını", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 2023, cilt:11, sayı:34, (ss.473-491), s.482.

³⁸⁹ Sedanur Şeyban, "İş Birliğinde Yeni Merhaleye Geçiş; Türk Devletleri Teşkilatı", *Kafkassam*, 14 Kasım 2021, <https://kafkassam.com/sedanur-seyban-is-birliginde-yeni-merhaleye-gecis-turk-devletleri-teskilati.html> [Erişim tarihi: 17.08.2023].

getirmek gibi hedefleri içermektedir.³⁹⁰ İstanbul Zirvesinde aşağıdaki hususlar beyan edilmiştir:³⁹¹

- Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi’nin adı Türk Devletleri Teşkilatı olarak değiştirilmesi kararlaştırılmıştır.
- “Türk Dünyası 2040 Vizyonu” geleceğe dönük işbirliğine rehberlik edecek stratejik bir belge olarak kabul edilmiş ve uygulanması için “2022-2026 Türk Devletleri Teşkilatı Stratejik Yol Haritası” hazırlanması talimatı verilmiştir.
- Türkmenistan’ın TDT’ye gözlemci ülke olarak katılmasından duydukları memnuniyeti ifade etmiş, bu kararlar Türk devletleri ve halkları arasındaki dayanışmanın ve işbirliğinin gelişeceğine olan inançlarını dile getirmişlerdir.
- Azerbaycan Cumhuriyetini Karabağ zaferinden ötürü tebrik ederek İlham Aliyev’e Türk Dünyası Ali Nişanı takdim etmişlerdir.
- Türk Yatırım Fonu’nun Kuruluş Anlaşmasının imzalanması,
- “Çalışma Grubu” aracılığıyla “Ticareti Kolaylaştırma Strateji Belgesi”nin sonuçlandırılması talimatı verilmiş, Türk Ticaret Evlerinin kurulması kabul edilmiştir.
- Hazar Geçişli Uluslararası Doğu-Batı Orta Koridoru boyunca taşımacılık işlerini kolaylaştırmak için önemli bir adım olan “Türk Devletleri Teşkilatı Üye Ülkeleri Arasında Uluslararası Kombine Yük Taşımacılığı Anlaşması”nı nihai hale getirme talimatı verilmiştir
- Zengezur Koridoru’nun Hazar Geçişli Uluslararası Doğu-Batı Orta Koridoru kapsamında bağlantısallığın daha iyi sağlanması için ortaya çıkan bir fırsat olduğu ve Koridorun kısa sürede faaliyete geçirilmesi için çabaların desteklendiği dile getirilmiştir.
- Üye ülkelerin hükümetleri arasında “Basitleştirilmiş Gümrük Koridoru Kurulmasına İlişkin Protokol”ün imzalanması amacıyla mallara yönelik kolaylaştırıcı tedbirlerin alınması teşvik edilmiştir.

³⁹⁰ Ömer Kocaman, Tarihi İstanbul Zirvesi: Türk Konseyi’nden Türk Devletleri Teşkilatı’na, *Kriter*, 1 Mart 2022, <https://kriterdergi.com/dis-politika/tarihi-istanbul-zirvesi-turk-konseyinden-turk-devletleri-teskilatina> [Erişim tarihi: 17.08.2023].

³⁹¹ Türk Devletleri Teşkilatı Sekizinci Zirve Bildirisi, İstanbul Türkiye, 12 Kasım 2021, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/8-zirve-bildirisi-15-tr.pdf [Erişim tarihi: 17.08.2023].

Türk Devletleri Teşkilatı'nın 9. Zirvesi, 11 Kasım 2022 tarihinde Özbekistan'ın ev sahipliğinde Semerkant şehrinde gerçekleştirilmiştir. Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Macaristan'ın katılım sağladığı bu zirve “Türk Medeniyeti için Yeni Dönem: Ortak Kalkınma ve Refaha Doğru” temasıyla düzenlenmiş ve zirve sonunda Semerkant Bildirisi imzalanmıştır. Teşkilata üye olmasının ardından Özbekistan'da ilk kez düzenlenen zirve, Türk dünyasında büyük bir heyecan yaratmış ve ilgi uyandırmıştır.³⁹² Bu zirvede Nahçıvan Anlaşması'nda değişiklik yapılmasına ilişkin protokol, 2022-2026 Türk Devletleri Teşkilatı Stratejisi, Türk Devletleri Teşkilatı Ticaretin Kolaylaştırılması Stratejisi, Basitleştirilmiş Gümrük Koridoru Kurulmasına İlişkin Anlaşma, Ulaştırma Bağlantı Programı, Üye Devletlerinin İlgili Kurumları Arasında Dijital İnsan Kaynakları Sistemlerine İlişkin Mutabakat Zaptı, Uluslararası Kombine Yük Taşımacılığı Anlaşması kabulü gündem maddeleri arasında yer almıştır. Zirvede verilen en önemli kararlardan biri TDT'ye üye ve gözlemci devletler için gerekli ekonomik kaynakları temin edecek, Türk ekonomik bütünleşmeye yardımcı olacak Türk Yatırım Fonu'nun kurulması kararı olmuştur.³⁹³

İşbu zirvede Türk medeniyetinin gelişiminde büyük katkı sağlayan, ilim insanlarına ev sahipliği yapan ve Türk medeniyetinin beşiği olarak görülen Semerkant, “Türk Dünyası Medeniyet Başkenti” olarak ilan edilmiştir. Bunun yanı sıra Türk dünyasının bir parçası olan KKTC gözlemci üye olarak kabul edilmiştir. Türk dünyasına ve Teşkilat'a sunduğu katkılardan dolayı Türkiye Devlet Başkanı R. Tayyip Erdoğan'a ve Türk Devletleri Teşkilatı'na yaklaşması ve desteğinden dolayı Türkmenistan Devlet Başkanı Gurbangulu Berdimuhamedov'a “Türk Dünyası Ali Nişanı” takdim edilmiştir.³⁹⁴ Semerkant Zirvesinde şu hususlar ele alınmıştır:³⁹⁵

³⁹² Mevlüt Akçapa, s.484.

³⁹³ Türk Devletleri Teşkilatı Dokuzuncu Zirvesi Semerkant'ta Gerçekleştirildi, Türk Devletleri Teşkilatı, 11 Kasım 2022, <https://turkicstates.org/tr/haberler/turk-devletleri-teskilati-dokuzuncu-zirvesi-semerkantta-gerceklestirildi> 2678 [Erişim tarihi: 17.08.2023].

³⁹⁴ Bahtiyar Abdülkerimov, “Türk Devletleri Teşkilatı Dokuzuncu Zirvesi Semerkant Bildirisi Yayınlandı”, AA Haber, 12 Kasım 2022, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turk-devletleri-teskilati-9-uncu-zirvesi-semerkant-bildirisi-yayimlandi/2736190> [Erişim tarihi: 17.08.2023].

³⁹⁵ Türk Devletleri Teşkilatı Dokuzuncu Zirve Bildirisi, Semerkant, 11 Kasım 2022, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/9-zirve-bildirisi-16-tr.pdf [Erişim tarihi: 17.08.2023].

- Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Kurulmasına İlişkin Nahçıvan Anlaşması'nda Değişiklik Yapılmasına Dair Protokolü imzaladıklarını;
- Türk Devletleri Teşkilatı'nın (TDT) yeni Usul Kurallarını kabul ettiklerini;
- “Türk Dünyası Vizyonu-2040”ın uygulanması için “2022-2026 TDT Stratejisi”ni uygun bulduklarını;
- 21 Temmuz 2022’de Çolpon-Ata’da Orta Asya Devlet Başkanları Dördüncü İstişare Toplantısı düzenlenmesini ve Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan tarafından 21. yüzyılda Orta Asya'nın kalkınması için dostluk, iyi komşuluk ve işbirliği Anlaşması'nın imzalanmasını memnuniyetle karşıladıklarını
- Semerkant’ı “Türk Dünyası Medeniyet Başkenti” ilan ettiklerini
- Kıbrıs Türklerini Türk Dünyasının parçası olarak gördüklerini ve KKTC’nin TDT Gözlemci Statüsünü memnuniyetle karşıladıklarını
- Ticaret ve gümrük prosedürlerinin basitleştirilmesi yoluyla ticaret rakamlarını arttırmak ve ticaret maliyetlerini azaltmak için “TDT Ticaretin Kolaylaştırılması Stratejisi”nin kabulü,
- Türk Dünyası Yatırım Forumu’nun kurulması girişimi,
- Hazar Geçişli Uluslararası Doğu-Batı Orta Koridoru boyunca taşımacılık faaliyetlerini kolaylaştırmak “TDT Üye Ülkeleri Arasında Uluslararası Kombine Yük Taşımacılığı Anlaşması”nın imzalanmasını ve “Ulaştırma Bağlantılılık Programı”nın kabul edilmesi,
- Mal ve taşıtların hareketine ilişkin bilgi alışverişini kolaylaştırmak amacıyla “TDT Hükümetleri Arasında Basitleştirilmiş Gümrük Koridoru Kurulmasına İlişkin Anlaşma”nın imzalanması,
- TDT Üye Devletlerinin Dijital İnsan Kaynakları Sistemleri ilgili kurumları arasında Mutabakat Zaptı’nın imzalanması kararlaştırılmıştır.

Zirve toplantısının sonunda Türk Devletleri Teşkilatı’nın dönem başkanlığı Türkiye’den Özbekistan’a geçmiş ve TDT’nin 10. Zirvesinin 2023 yılı Kazakistan’ın ev sahipliğinde gerçekleştirileceği bildirilmiştir.

3.4.3. Türk Devletleri Teşkilatı ile İlişkili Kuruluşlar

3.4.3.1. Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı: TÜRKSOY

SSCB'nin dağılmasından sonra Türk cumhuriyetleri çeşitli alanlarda işbirliği geliştirmek amacıyla görüşmeler gerçekleştirmiştir. 1992 yılında Ankara'da gerçekleştirilen Türkçe Konuşan Devlet Başkanları zirvesine Dışişleri ve Kültür Bakanları da katılım sağlamıştır. Bu temaslar neticesinde 12 Temmuz 1993 tarihinde Almatı'da Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Kırgızistan'ın kültür bakanları tarafından "TÜRKSOY'un Kuruluşu ve Faaliyet İlkeleri Hakkında Anlaşma" imzalanarak Türksoy kurulmuştur. Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi olan Türksoy daha sonra Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı olarak değiştirilmiştir.³⁹⁶ Türksoy'un altı asli üyesi mevcut ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan, Başkurdistan, Saha, Altay, Tıva, Hakas Cumhuriyeti ve Moldova'ya bağlı Gagavuz Yeri Türksoy'a gözlemci üye durumundadırlar. Türk dünyasının UNESCO'su olarak nitelendirilen Türksoy, kültürel diplomasi aracı olarak hizmet etmektedir.³⁹⁷

Örgütün temel amacı, Türk halklarının kardeşlik ve gönül birlikteliklerini güçlendirmek, müşterek Türk kültürünü gelecek nesillere aktarmak ve dünyaya tanıtmaktır.³⁹⁸ Türk dünyasında işbirliğinin temelini oluşturan ortak dil, tarih ve kültürel değerler aracılığıyla Türksoy, Türk mirasının ortak bağlarını güçlendirerek üyeler arasındaki ilişkileri geliştirmeyi hedeflemektedir.³⁹⁹ Türksoy'un amacı anlaşmada şu şekilde beyan edilmiştir:

- Türk kökenli ve Türk dili konuşan, Türk ülkeleri ve halklarının birbirlerini daha iyi anlamalarını sağlamak,
- Türk kültürünün, tüm İnsanlık medeniyetinin oluşmasında önemli bir yer tuttuğunu ve Türk dili konuşan ülke ve halkların kültür ve sanatının

³⁹⁶ Mehmet Öztürk, s.768.

³⁹⁷ Sümeyya Ayşe Yıldırım, "Türk Devletleri Teşkilatında Kültürel Diplomasi ile Halkların Yakınlaşması", *II. Uluslararası Kafkasya'nın Geleceği Kongresi*, 11-13 Mayıs 2022, Ankara, (ss.259-270), s.266.

³⁹⁸ Türksoy, <https://www.turksoy.org/turksoy-hakkinda>, [Erişim tarihi: 19.09.2023].

³⁹⁹ Erman Akıllı, "Turksoy, Turkic Council and Cultural Diplomacy: Transactionalism Revisited", *Bilig*, 2019, Sayı: 91, (ss. 1-25), s.12.

korunması, yeniden canlandırılması ve gelişmesinin gerekli olduğunu göz önünde bulundurmak,

- Ülkelerin gelecek kuşaklarına milli kültürün esaslarını öğretmek ve böylece karşılıklı dostane temaslar sağlamak.⁴⁰⁰

Türksoy'un faaliyetleri üye ülkelerin kültür bakanlarından oluşan Daimi Konsey tarafından belirlenir ve alınan kararların icrasından Ankara'da bulunan Türksoy Genel Müdürlüğü (Sekreteryası) sorumlu tutulmuştur. İlk Genel Sekreterlik görevine Azerbaycan Kültür Bakanı Polad Bülbüloğlu getirilmiş, 2008 yılında Düsen Kaseinov, 2022 yılında ise Sultan Raev üstlenmiştir. Genel Sekreterlik Yardımcılığını ilk başta Fırat Purtaş yerine getirmiş, 2019 yılında Bilal Çakıcı görevi devralmıştır.⁴⁰¹

Türk Cumhuriyetleri arasında kültürel entegrasyon sağlamayı amaçlayan Türksoy, kuruluşundan 2007 yılına kadarki süreç içerisinde Türk ülkeleriyle karşılıklı tanışma, sonraki zaman diliminde ise etkileşime dayalı somut çalışmaların gerçekleştirildiği bir dönem olmuştur. İlk dönem yeni Türk Cumhuriyetleriyle iletişimin sağlamaştırılması, Türk halklarını kökleriyle yakınlaştırarak aralarındaki yabancılaşmanın ortadan kaldırılmaya çalışıldığı bir dönemdir. İkinci dönemde ise kültürel çeşitliliğin bilinciyle hareket edilerek Türk kültürü ve ortak değerleri koruma, gelecek nesillere taşıma ve dünyaya tanıtmaya amacıyla çeşitli kültürel çalışmalar yapılmıştır.⁴⁰²

Türksoy Türk dünyasına yönelik ortak kültür ve sanat etkinlikleri düzenleyerek Türk halkları arasındaki müşterek kültürel bağları güçlendirmeyi hedefleyen çalışmalar yapmaktadır. Edebiyat günleri, konserler, opera günleri, ressam buluşması, ortak bayramların kutlanması, Türk dünyasının önemli şahsiyetleri için düzenlenen anma günleri, Nevruz kutlamaları, bilimsel çalışmalar Türksoy'un faaliyetleri arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra Türksoy tarafınca her yıl Türk dünyasının bir kenti Türk Dünyası Kültür Başkent'i olarak ilan edilmekte ve söz konusu yıl kültür başkentinde

⁴⁰⁰ Resmi Gazete, "21860 Sayılı ve 3973 Nolu TÜRKSOY'un Kuruluşu ve Faaliyet İlkeleri Hakkında Anlaşmanın onaylanmasının uygun bulunduğu dair kanun", 25.02.1994, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc077/kanuntbmmc077/kanuntbmmc07703973.pdf [Erişim tarihi: 19.09.2023].

⁴⁰¹ Mehmet Öztürk, s.769.

⁴⁰² Mehmet Öztürk, s.770.

çeşitli etkinlikler düzenlenmektedir.⁴⁰³ Türksoy'un yürüttüğü özel projeler arasında opera ve orkestralar yer almaktadır. Türksoy kapsamında TÜRKSOY Gençlik Oda Orkestrası, TÜRKSOY Gençlik Korosu ve Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının 25. yılı vesilesiyle kurulan TÜRKSOY Halk Çalgıları Orkestrası ile birlikte Üzeyir Hacıbeyli'nin ölümsüz Köroğlu operası, Mukan Tölebayev'in Birjan ve Sara Operası, Adnan Saygun'un Yunus Emre Oratoryosu Türksoy'un gerçekleştirdiği özel projelerdendir.⁴⁰⁴ İşbu faaliyetler, üye ülkeler arasında etkileşim ve paylaşımın artmasına katkı sağlamakta, ilişkilerin devamlılığını sağlamada etkili role sahip olan duygusal bağların sağlamlaşmasına yardımcı olmaktadır. Türk kültürünü tanıtmaya, ortak değerleri vurgulamaya yönelik sarfedilen bu çabalar ortak başarılar olarak kültür alanında etkileşim ve entegrasyonu arttırırken Türk dünyası olgusunun güçlenmesini de sağlamıştır.⁴⁰⁵

3.4.3.2. Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA)

Türk dünyasında parlamentolar arası bir meclisin oluşturulmasına ilişkin düşünceler ilk 2001'de 7. Zirve toplantısında ve 2006'da düzenlenen 8. Zirve toplantısında ortaya çıkmıştır. 2008 yılında gerçekleştirilen toplantılar sonucunda hazırlık süreci tamamlanmış ve nihayet 21 Kasım 2008 tarihinde İstanbul Dolmabahçe Saray'ında Azerbaycan, Türkiye, Kazakistan ve Kırgızistan parlamento başkanlarının imzaladıkları İstanbul Anlaşması ile Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA) kurulmuştur.⁴⁰⁶ TÜRKPA'nın İstanbul Anlaşmasında "*Türk Dili Konuşan Ülkelerin Parlamentoları aralarındaki tarih, kültür ve dil birliğine dayanarak ulusal mevzuatların yakınlaştırılması ve diğer parlamentolar arası faaliyetler konusunda en*

⁴⁰³ Turgay düğen, s.96.

⁴⁰⁴ Türksoy, <https://www.turksoy.org/turksoy-hakkinda>, [Erişim tarihi: 19.09.2023].

⁴⁰⁵ Fırat Purtaş, Türk Cumhuriyetlerinin Kültürel Entegrasyonu ve Türksoy, TASAM, 26 Aralık 2013, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/25720/turk_cumhuriyetlerinin_kulturel_entegrasyonu_ve_turksoy [Erişim tarihi: 19.09.2023].

⁴⁰⁶ Ali Asker, "Parlamenter Diplomasinin Gelişiminde Türk Devletleri Parlamenter Asamblesinin Çok Yönlü Faaliyetleri", *Parlamenter Diplomasi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, 2023, (ss.11-46), s.25-26.

sıkı iş birliğini gerçekleştirmek amacıyla”⁴⁰⁷ kurulduğu belirtilmiştir. Anlaşmanın 2. maddesine göre Asamble, parlamentolar arası işbirliğini, üye ülkeler arası diplomasiyi geliştirir ve bu hususta üye devletlerin parlamenterlerinden oluşan çalışma gruplarının oluşturulması ve karşılıklı ziyaretleri düzenler; üyeler arasında siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel, hukuki ve insani meseleleri görüşür ve bilgi alışverişinde bulunur; kültür, dil tarih edebiyat ve sanat gibi alanlarda ortak değerlerin muhafaza edilmesi ve gelecek nesillere aktarılması gibi alanlarda ulusal mevzuatları yakınlaştırma konusunda tavsiye kararlar alır.⁴⁰⁸

29 Eylül 2009 tarihinde Bakü’de Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi, Kazakistan Cumhuriyeti Parlamento Senatu, Kırgız Cumhuriyeti Joqorku Keneşi’nin katılımıyla Türkpa’nın 1. Genel Kurul toplantısı gerçekleştirilmiş ve işbu toplantıda Bakü Beyannamesi imzalanmış, Türkpa’nın içtüzüğü, Türkpa Sekreteryası’nın daimi olarak Bakü’de bulunması kararlaştırılmıştır.⁴⁰⁹ Bakü Beyannamesine göre Asamble kapsamında işbirliği geliştirmenin üye devletler arasında siyasi, sosyal, ekonomik çeşitli alanlardaki etkileşimlerin yoğunlaşması, Türk halklarının daha da yakınlaşması açısından büyük önem arz etmesi; dost ve kardeş ülkelerin kalkınmasına katkı sağlamak, parlamentolar arası işbirliğinin kalite yönünden yeni aşaması olan parlamento diplomasisi ile devletler arası siyasi diyalogun daha da gelişmesine katkıda bulunmaya çalışılacağı belirtilmiştir.⁴¹⁰ Sonraki Genel Kurul toplantıları 2001 yılında Astana’da, 2012’da Bışkek, 2013’te Ankara, 2014’da Bakü, 2015’da Nur-Sultan, 2017’da Bışkek, 2018’da İzmir, 2019’da Bakü, 2021’da Türkistan, 2022 yılında Çolpan-Ata’da ve sonuncusu 2023 senesinde Ankara’da gerçekleştirilmiştir.⁴¹¹ 2019 yılında Bakü’de düzenlenen TÜRKPİA 9. Genel Kurul toplantısına Özbekistan’ın ilk defa katılım sağlaması önemli

⁴⁰⁷ Türkpa, Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi İstanbul Anlaşması, 21 Kasım 2008, <https://turkpa.org/files/istanbul%20agreement%20tr.pdf> [Erişim tarihi: 20.09.2023].

⁴⁰⁸ Mehmet Öztürk, s.773.

⁴⁰⁹ Mukaddes Arslan, “Türkpa ve Türk Dünyasına Yönelik Adımlar (2008-2019)”, 9. Uluslararası Atatürk Kongresi, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2021, Ankara, (ss.1425-1452), s.1431.

⁴¹⁰ Mustafa Bıyıklı, “Türk Dili Konuşan Ülkeler Arasında Siyasal Kültür ve Ortak Stratejilerin Kurumsallaşması”, *Türk Stratejik Kültür Havzaları*, GRTC Yayın, 2019, (ss.77-104), s.93.

⁴¹¹ Ali Asker, s.28.

bir gelişme olmuştur.⁴¹² 2021 yılında Özbekistan’da temaslarını sürdüren TÜRKPA heyeti Özbekistan Senato Başkanı Birinci Yardımcısı Sadık Safayev ile görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşme esnasında Safayev Özbekistan’ın gelecek dönemde TÜRKPA’ya üye olma konusunda karar aldığını dile getirmiştir. Bu karar üzerine heyet, Özbekistan’ın uzun süredir Asamblede yer almasını arzuladıklarını, TÜRKPA’nın Özbekistan olmadan kadük kalacağını ifade etmişlerdir.⁴¹³

TÜRKPA yürüttüğü çalışmalarda şu hususlara göre hareket etmektedir: “Bağımsızlık, egemen eşitlik, iç işlerine karışmama, baskı yöntemlerinden uzak durarak başta parlamenter diplomasi olmak üzere devletlerin yeni siyasi başarılarına imza atmaları ve ekonomik gelişmelerini sağlamaları, doğal kaynakları verimli kullanarak halkların refahını artırmaları, üçüncü taraf devletlerin parlamentolarıyla ve diğer uluslararası örgütlerle yeni ilişkilerin kurulması ve var olan ilişkilerin geliştirilmesi.”⁴¹⁴

3.4.3.3. Uluslararası Türk Akademisi (UTA)

Nursultan Nazarbayev 2009 yılında Azerbaycan’ın Nahçıvan şehrinde düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları 9. Zirvesinde ortak uluslararası bilimsel araştırma merkezi kurma önerisini sunmuş ve teklif üye devletler tarafından kabul edilmiştir. 25 Mayıs 2010 tarihinde Kazakistan’ın başkenti Astana’da Türk Akademisi araştırma merkezi olarak kurulmuş ve faaliyete başlamıştır.⁴¹⁵ Araştırma merkezinin açılış törenine Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gülün yanı sıra Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, ABD, Rusya (Tataristan, Başkurdistan, Çuvaşistan, Yakutistan), Ukrayna’dan gelen saygın Türkolog akademisyenler de katılım sağlamıştır.⁴¹⁶ 23 Ağustos 2012 tarihinde Bışkek’te gerçekleştirilen Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği

⁴¹² Mukaddes Arslan, s.1441.

⁴¹³ Bahtiyar Abdülkerimov, Özbekistan TÜRKPA’ya Üye Olma Kararı Aldı, AA Haber, 22 Haziran 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ozbekistan-turkpa-ya-uye-olma-karari-aldi/2281526> [Erişim tarihi: 20.09.2023].

⁴¹⁴ Mehmet Öztürk, s.776.

⁴¹⁵ Darhan Kızırali, “Uluslararası Türk Akademisi”, Türk Birliği, <http://www.turkbirligi.net/detay-734-uluslararasi-turk-akademisi.html> [Erişim tarihi: 20.09.2023].

⁴¹⁶ Akademi Hakkında, TWESCO, <https://twesco.org/page/about> [Erişim tarihi: 20.09.2023].

Konseyi 2. Zirvesinde Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan tarafından “Türk Akademisinin Kuruluşuna Dair Anlaşma”⁴¹⁷ imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre Kazakistan Cumhuriyetinin Eğitim ve Bilim Bakanlığına bağlı olarak kurulan Bilimsel Araştırma Merkezi, Türk Akademisi statüsü kazanmış ve bunun yanı sıra uluslararası teşkilat statüsü verilmesi de kararlaştırılmıştır.⁴¹⁸ Onay işlemleri tamamlandıktan sonra 28 Ağustos 2014 tarihinde uluslararası teşkilat statüsüne erişmiştir. Böylece bu tarihten itibaren çalışmalarını “Uluslararası Türk Akademisi” adı altında sürdürmeye başlamıştır.⁴¹⁹ Türk Akademisinin amaç ve görevleri kuruluş anlaşmasında belirtilmektedir. Türk dili, edebiyatı ve kültürünün tarihsel gelişimine dair çalışmaların korunması, geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasına odaklanmak, Türk çalışmaları alanındaki çalışmaları koordine etmek; bu çalışmalara ilişkin bilimsel araştırmalarda uluslararası işbirliğini artırmak; ortak Türk tarihi ve etnografyası üzerinde çalışmalar yapmak; Türk halklarının kültür ve manevi mirası hakkında araştırmalar yapmak; bilimsel topluluklar, kültür ve eğitim çevreleri Türk dili konuşan ülkeler tarafından gerçekleştirilen girişimleri teşvik etmek; tüm Türk halkları için ortak bir edebi dil yaratma yolunda çaba harcamak; tüm Türk dilleri için geçerli olacak bir alfabe oluşturmak; üye ülkelerde kullanılmak üzere ortak ders kitapları, öğretim materyalleri hazırlamak için çaba göstermek; Türk Akademisi tarafından istihdam edilen araştırmacılar için doktora programları düzenleyerek Türk çalışmaları alanında uzmanlar yetiştirmek Türk Akademisinin hedeflerindendir.⁴²⁰ Türk dünyasının bilimsel ve entelektüel platformu olmayı hedefleyen Akademi, birçok bilimsel projeler çerçevesinde Türk tarihi ve kültürel değerleri, Türk dillerinin karşılaştırmalı incelenmesi,

⁴¹⁷ Türk Akademisinin Kuruluşuna Dair Anlaşma, Bışkek, 23 Ağustos 2012, https://turkicstates.org/assets/dokuman/TURK_AKADEMISI_ANLASMASI_TURKCE_20140417_194234.pdf [Erişim tarihi: 20.09.2023].

⁴¹⁸ Mustafa Bıyıklı, “Türk Dünyası Ortak Kuruluşu Olarak Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı (TWESCO), Rolü ve İş Birlikleri”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Afro-Avrasya Özel Sayısı, 2016, (ss. 404-418), s.405.

⁴¹⁹ Akademi Hakkında, TWESCO, <https://twesco.org/page/about> [Erişim tarihi: 20.09.2023].

⁴²⁰ Türk Akademisinin Kuruluşuna Dair Anlaşma, Bışkek, 23 Ağustos 2012, https://turkicstates.org/assets/dokuman/TURK_AKADEMISI_ANLASMASI_TURKCE_20140417_194234.pdf [Erişim tarihi: 20.09.2023].

Türk dünyasındaki siyasi, sosyal, kültürel süreçler, Türk dünyasındaki entegrasyon süreçleri gibi konularda çalışmalar yürütmüş ve yürütmektedir.⁴²¹

3.4.3.4. Türk Kültür ve Miras Vakfı

2009 yılında Nahçıvan'da düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları 9. Zirve toplantısında Türk Kültür ve Miras Vakfı'nın kuruluşuna ilişkin karar alınmıştır. 2010 senesinde İstanbul'da gerçekleştirilen 10. Zirve toplantısında işbu kararın desteklendiği dile getirilmiştir. 22-23 Ağustos 2012 tarihlerinde Bişkek'te düzenlenen Türk Konseyi 2. Zirvesinde Türk Kültür ve Miras Vakfı'nın kurulmasına dair anlaşma imzalanmıştır.⁴²² 11 Eylül 2015 tarihinde düzenlenen Türk Konseyi'nin Astana Zirve'sinin ilgili kararıyla Günay Efendiyeve Vakfın ilk başkanı olarak atanmış ve Vakıf faaliyetine başlamıştır. Vakfın merkezi Bakü şehrinde yer almaktadır.⁴²³ İmzalanan Türk Kültür ve Miras Vakfı Şart'ında amaç ve görevler ayrıntılı şekilde ifade edilmiştir. Vakıf, desteklediği ve finanse ettiği faaliyetler, proje ve programlar aracılığıyla Türk kültür ve mirasını korur, araştırır ve destekler. Vakıf bu amaçları gerçekleştirmek üzere maddi destek sağlar; Türk kültür ve mirasının korunması, restore edilmesi ve geliştirilmesine dair bilimsel ve teknik meselelerin çözümüne yardımcı olur; bu alanda uzmanların yetiştirilmesine destek olur; seminerler, konferanslar, çalıştaylar, kongreler, alan çalışmaları ve sergiler düzenlenmesine yardımcı olur; elektronik veya basılı dergi ve yayınların hazırlanmasına yardım eder; yarışma, festival, turnuva gibi faaliyetleri destekler; Türk halklarının yaşadığı bölgelerde geleneksel sanat, zanaatların yaşatılması, desteklenmesi, geliştirilmesine yardımcı olur; sanatçı, zanaatkar, yaratıcı sanat çalışanlarına yardım sağlar.⁴²⁴ Vakıf, Türk kültürü ve değerlerini korumak ve

⁴²¹ Mustafa Bıyıklı, s.413.

⁴²² Türk Kültür ve Mirası Vakfı Şartı, 23 Ağustos 2012, https://turkicstates.org/assets/dokuman/TURK_KULTUR_MIRASI_VAKFI_SARTI_TR_20140417_194303.pdf [Erişim tarihi: 20.09.2023].

⁴²³ Türk Kültür ve Miras Vakfı, https://www.turkicstates.org/tr/iliskili-kurumlar/turk-kultur-ve-miras-vakfi_5 [Erişim tarihi: 20.09.2023].

⁴²⁴ Türk Kültür ve Mirası Vakfı Şartı, 23 Ağustos 2012, https://turkicstates.org/assets/dokuman/TURK_KULTUR_MIRASI_VAKFI_SARTI_TR_20140417_194303.pdf [Erişim tarihi: 20.09.2023].

gelecek nesillere taşımak amacıyla çeşitli faaliyetler gerçekleştirmiştir. 2018 yılında Bakü’de Vakıf himayesinde “Dede Korkut Oda Orkestrası”nın tanıtım töreni düzenlenmiştir. 2019 yılında “İpek Yolu’nda Azerbaycan” kitabının hazırlandığını duyurmuş 2020 senesinde de Uluslararası Orta Asya Araştırmaları Enstitüsü ile mutabakat zaptı imzalanmıştır. Vakıf, kısa sürede bunun gibi birçok projeye imza atmıştır.⁴²⁵

3.4.3.5. Türk İş Konseyi

16 Eylül 2010 tarihinde Türk Konseyi’nin İstanbul’da yapılan zirvesi sırasında Türk dili konuşan ülkelerle ekonomik işbirliğini arttırmak amacıyla üye ülkelerin devlet başkanları kararıyla Türk İş Konseyi’nin kurulması uygun görülmüştür. Bu kararın ardından 20 Ekim 2011 tarihinde Kazakistan adına Kazakistan Ulusal Ekonomi Odası (Atameken), Türkiye adına Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) ve Dış Ekonomik İlişkiler Konseyi (DEİK), Azerbaycan adına Girişimci Kuruluşları Ulusal Konfederasyonu ve Kırgızistan adına Kırgızistan Ticaret ve Sanayi Odası temsilcilerinin katıldığı Türk Konseyi’nin Almatı Zirvesinde “Türk Dili Konuşan Ülkeler Ortak İş Konseyi’nin Kurulmasına İlişkin Sözleşme” imzalanmıştır.⁴²⁶ Türk dili konuşan ülkeler arasında önceden ikili iş konseyleri mevcutken Türk İş Konseyi’nin kurulmasıyla beraber uluslararası bir kuruluş çatısı altında çok taraflı işbirliği evresine geçilmiştir.⁴²⁷

Türk İş Konseyi’nin amaçları arasında bölgesel ekonomik işbirliğini geliştirmek, üye ülkelerin birbirlerini tamamlayıcı nitelikleriyle ikili ve çok taraflı işbirliklerini arttırmayla birlikte üye ülkeler arasında yatırım ortamının iyileştirilmesi ve ortak projelerin düzenlenmesi üzere bir platformun oluşturulması yer almaktadır. Türk İş Konseyi’nin her yıl en az bir defa gerçekleştirilen faaliyetleri gözden geçirmek, yatırım, ticaret, teknolojik, endüstriyel, ikili ve uluslararası işbirliği olanaklarını değerlendirmek üzere genel kurul toplantısının yapılması kararlaştırılmıştır. İşbu toplantıların

⁴²⁵ Ayşe Şener, s.154.

⁴²⁶ Üye Ülkelerin İş Dünyalarını Tek Çatı Altında Toplayacak Türk İş Konseyi Kuruldu, Türk Devletleri Teşkilatı, <https://turkicstates.org/tr/haberler/uye-ulkelerin-is-dunyalarini-tek-cati-altinda-toplayacak-turk-is-konseyi-kuruldu> 146 [Erişim tarihi: 20.09.2023].

⁴²⁷ Ayşe Şener, s.155.

dönüşümlü bir şekilde sırasıyla üye ülkelerde düzenleneceği belirtilmiştir.⁴²⁸ Türk İş Konseyi kurulduğu tarihten itibaren beş yüzden fazla iş insanını bir araya getiren birçok İş Forumu, İş Konseyi ve toplantılar gerçekleştirmiştir. 2018 yılında Özbekistan’a ilk kez Türk Konseyi çalışma ziyareti düzenlenmiş ve aynı sene 14 Aralık tarihinde Taşkent’te Türk İş Konseyinin altıncı toplantısı gerçekleştirilmiştir.⁴²⁹

3.4.4. TDT ve Özbekistan

3.4.4.1. Özbekistan’ın TDT’ye Üyeliğinin Önemi ve Teşkilatın Özbekistan Açısından Anlamı

Türk cumhuriyetlerinden biri olan Özbekistan tarihi, kültürel, ekonomik, coğrafi, demografik özellikleri ve zengin doğal kaynaklarıyla Türk dünyasında merkezi rol oynamaktadır. Türk dünyası çerçevesinde entegrasyon ve bütünleşme sürecinin vazgeçilmez aktörlerinden biri olan ülke, büyük stratejik önem arz etmektedir. Özbekistan’ın TDT üyeliği, Türk devletleri arasında gerçek bir birliğin oluşmasında katalizör bir rol oynamaktadır. 2018 yılında Özbekistan’ın TDT’ye üye olma arzusunu dile getirmesinin ardından TDT Genel Sekreter Yardımcısı Ömer Kocalan işbu kararın ne denli önemli olduğunu, örgütün Özbekistan’ın katılımıyla farklı bir kimliğe bürüneceğini, üye ülkeler arasında bağları pekiştireceği, işbirliğinin daha da derinleşeceğini şu şekilde ifade etmiştir:

Özbekistan’ın katılımı çok önemli bir konu. Özbekistan’ın tarihi derinliği, nüfusu, dinamizmi ile Türk Konseyi’ne önemli katkıları olacaktır. Özbekistan’ın da katılımıyla Türk Konseyi ekonomi, eğitim, gençlik ve spor, turizm ulaştırma alanında daha farklı, derin projeler yapmaya devam edecektir. Özbekistan’ın katılımı Türk Konseyi’ne güç verecektir. Türk Konseyi, Özbekistan’ın da katılımıyla küresel ve bölgesel barışa, refaha ciddi katkılar yapmaya devam edecektir.⁴³⁰

Aynı şekilde Türk dünyası çerçevesinde bütünleşme sürecine dahil olmak Özbekistan için de hayati önem taşımaktadır. Özbekistan üye olma kararını aldıktan

⁴²⁸ Üye Ülkelerin İş Dünyalarını Tek Çatı Altında Toplayacak Türk İş Konseyi Kuruldu, Türk Devletleri Teşkilatı, <https://turkicstates.org/tr/haberler/uye-ulkelerin-is-dunyalari-tek-cati-altinda-toplayacak-turk-is-konseyi-kuruldu> 146 [Erişim tarihi: 20.09.2023].

⁴²⁹ Ayşe Şener, s.159.

⁴³⁰ TRT Haber, Türk Konseyi’nde Özbekistan Memnuniyeti, 2 Mayıs 2018, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/turk-konseyinde-ozbekistan-memnuniyeti-363594.html> [Erişim tarihi: 20.09.2023].

sonra Mirziyayev, örgüt kapsamında işbirliği geliştirmeye büyük ilgi gösterdiklerini şu şekilde ifade etmiştir:

Ülkelerimiz uluslararası ve bölgesel meselelerde benzer veya yakın görüş ve yaklaşımlara sahiptirler. Aynı zamanda halklarımızın hayati çıkarlarını karşılayan ekonomi, yatırım, inovasyon, ulaştırma ve haberleşme, turizm, bilim ve eğitim gibi alanlarda işbirliği hızla gelişmektedir. Biz Türk Keneşi çerçevesinde karşılıklı olarak işbirliğinin daha da güçlenmesini destekliyoruz. Bu aşamada, örgütün ülkemiz için pratik öneme sahip olan alanlardaki faaliyetlerine katılmaya hazırız.⁴³¹

Mirziyayev'in ifadesine baktığımız zaman Özbekistan'ın TDT üyeliği, ülkenin temel çıkarlarını karşılamaktadır. Bu durumda Özbekistan'ın TDT üyeliği hem ülkenin hem de teşkilatın çıkarlarına hizmet eden karşılıklı bir ihtiyacı yansıtmaktadır diyebiliriz. Özbekistan'ı Türk Devletleri Teşkilatı açısından vazgeçilmez kılan ve Özbekistan için de bu kuruluş çerçevesinde bütünleşmenin ikili ve çoklu iş birliğini geliştirmesi açısından önemli kılan bazı hususları belirtmek yerinde olacaktır.

Demografik etken: Özbekistan Orta Asya'da yer alan Türk ülkeleri arasında en büyük toprağa sahip olan ülke olmamasına karşın yaklaşık 36 milyon nüfusuyla bölgede en fazla nüfusa sahip olan bir ülkedir. Tarihte ilk uygarlıkların kurulduğu alanlar içinde konumlanan Özbekistan toprakları, stratejik noktalarda yer alması sebebiyle tarih boyunca yoğun nüfusu barındırmış ve her zaman hareketlilik süregelmıştır. Yer altı ve yerüstü zenginlikleri barındırması, elverişli topraklara sahip olması, ticaret noktalarının kesiştiği alanda yer alması sebebiyle yoğun nüfusu kendine çekmiştir. Çin'den Avrupa'ya kadar uzanan Büyük İpek Yolu'nun bölgesinde yer alan Özbekistan'ın Semerkant ve Buhara gibi birçok kenti kervanların uğrak noktası olmuştur.⁴³² Rusların işgali sonrası da Orta Asya'daki en kalabalık Türk boyunu oluşturan Özbekler, bağımsızlık sonrası dönemde de Orta Asya'da Türk cumhuriyetleri arasında nüfus yoğunluğu açısından birinci sırada yer almaktadır.⁴³³ Ülke aynı zamanda nüfus bağlamında oldukça hızlı bir büyüme göstermektedir. Ocak 2022'de 35 milyon 271 bin 346 olan nüfusun, 1 Ocak 2023 itibarıyla 36 milyon 24 bin 946'ya ulaştığı bildirilmiştir. Böylece ülke nüfusunun 753,6 bin arttığı kaydedilmiştir. Halihazırda 36,599,764 milyon

⁴³¹ Gazeta.uz, «Узбекистан заинтересован в сотрудничестве в рамках Тюркского совета», 3 Сентября 2018, <https://www.gazeta.uz/ru/2018/09/03/summit/> [Erişim tarihi: 24.09.2023].

⁴³² Erman Çığır, Özbekistan'da Demografik Yapı, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası Coğrafyası Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2010, s.13.

⁴³³ Yasemin Güneş, Orta Asya Cumhuriyetlerinin Demografik Yapısı, (Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2011, s.51.

nüfusa sahiptir.⁴³⁴ Özbekistan Bağımsız Devletler Topluluğu'nda "en genç ve hızla artan nüfusa sahip ülke" konumunda bulunmaktadır.⁴³⁵ Örneğin 2010 yılından 2020 yılına kadar Kazakistan'da 2,4 milyon, Kırgızistan'da 1,05 milyon, Türkmenistan'da 0,91 milyon, Tacikistan'da 1,97 milyon artış gösterirken Özbekistan nüfusu 5,4 milyondan fazla artış kaydetmiştir. Böylece ülke on yılda Orta Asya'daki mutlak nüfus artışının %46'sını aşan bir paya sahiptir. Ülkede demografik büyüme süreci devam edecektir. UN DESA tahminlerine göre ülkenin nüfusu 2030 yılına kadar yaklaşık 37,4 milyona ulaşma eğilimindedir.⁴³⁶ Bu tahmin ülke nüfusunun hızlı bir şekilde artmaya devam edeceğini yansıtmaktadır. Özbekistan'ın şu anki nüfusu göz önüne alındığında 2030 yılına kadar tahminlerde öngörülen rakamların büyük olasılıkla aşacağını belirtmek doğru olacaktır.

Özbekistan Orta Asya bölgesinde nüfus açısından önemli bir ağırlığa sahip bir ülkedir, öyle ki ülkenin komşu devletlerinde dahi önemli miktarda Özbek nüfusu bulunmaktadır. Yarısı Afganistan'da olmak üzere Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Afganistan ve Tacikistan'da 10 milyondan fazla Özbek nüfusu yer almaktadır.⁴³⁷ Nüfus bakımından homojen yapıya sahip olan ülkede etnik dağılım şu şekildedir: Özbek %83,8, Tacik %4,8, Kazak %2,5, Rus %2,3, Karakalpak %2,2, Tatar %1,5 ve diğer %2,9.⁴³⁸ Türk cumhuriyetleri arasında Türkiye'den sonraki en büyük nüfusa sahip olan Özbekistan'ın Türk Devletleri Teşkilatı'na üye olması Türk dünyasında entegrasyonun tam anlamıyla gerçekleşmesi anlamına gelmektedir. Ayrıca, büyük nüfusa sahip olan bir ülkenin herhangi örgüte dahil olması o örgütün uluslararası arenadaki ağırlığını ve etki gücünü artırır. Böyle bir ülkenin kuruluşa üye olması kuruluş çerçevesindeki ikili ve çoklu ilişkileri etkilemektedir. Yoğun nüfusa sahip bir ülke sınırları içinde geniş iç pazarı temsil eder, bu geniş iç pazar TDT için daha geniş

⁴³⁴ O'zbekiston İstatistika Agentligi, <https://stat.uz/uz/> [Erişim tarihi: 24.09.2023].

⁴³⁵ Bahtiyar Abdülkerimov, "Özbekistan'ın Nüfusu 1 Ocak İtibarıyla 36 Milyonu Aştı", AA Haber, 13 Ocak 2023, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ozbekistanin-nufusu-1-ocak-itibariyla-36-milyonu-asti/2786894> [Erişim tarihi: 24.09.2023].

⁴³⁶ Канат Маханов, "Краткий обзор демографической ситуации в Узбекистане", Eurasian Research Institute, <https://www.eurasian-research.org/publication/a-brief-review-of-uzbekistans-demographic-profile/?lang=ru> [Erişim tarihi: 24.09.2023].

⁴³⁷ Orhan Kavuncu, "Özbek Diasporası", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2018, Cilt:2, Sayı:1, (ss.28-37), s.32.

⁴³⁸ Cental Intelligence Agency, The World Factbook, October 3 2023, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/uzbekistan/> [Erişim tarihi: 24.09.2023].

tüketiciye, potansiyel müşteriye ulaşma fırsatı sunar; başka bir deyişle 36 milyonluk tüketici pazar, örgüt içindeki ekonomik işbirliği projelerine katkı sağlama potansiyeline sahiptir. Geniş nüfusu barındırmak, işgücü kaynağı açısından geniş fırsatlar sunar, işverenler için nitelikli personel bulma konusunda avantaj sağlar. Ayrıca, demografik yapı ülkenin örgüt içindeki rolünü belirler ve söz sahibi olmasını sağlayabilir. Bu husus örgüt çerçevesinde gerçekleştirilecek olan projelerin uygulanması ve sürdürülmesi açısından olumlu etki yaratır.⁴³⁹

Coğrafi konum: Özbekistan Orta Asya'nın tam merkezinde “kalbinde” yer alan bir Türk cumhuriyetidir. Denize kıyısı olmayan ülke, kuzeyinde Kazakistan, güneyinde Afganistan, güneybatısında Türkmenistan, doğusunda Kırgızistan ve Tacikistan ile çevrili konumuyla Türkistan'ın tam ortasında yer almaktadır. İki önemli Amuderya ve Sırderya nehirlerinin arasında (Maveraünnehir) konumlanmaktadır. 447.400 km²’lik yüz ölçüme sahiptir. Avrupa ve Uzakdoğu’yu birbirine bağlayan tarihi İpek Yolu güzergahının merkez noktasında yer almaktadır.⁴⁴⁰ Bölgedeki geçiş yollarında bulunan ülke, stratejik konumuyla giderek bölgesel ve küresel sistemde önemli bir aktör haline gelmeye başlamıştır.⁴⁴¹ Ülkenin stratejik konuma sahip olması bölge ülkeleri arasındaki ulaşımın kolayca sağlanabilmesi açısından Türk dünyasındaki yerini vazgeçilmez kılmaktadır. Ülkenin bu konumu, Çin ve Avrupa arasında ticari faaliyetlerin artmasıyla birlikte ortaya çıkan Trans-Hazar Uluslararası Taşımacılık Koridoru diğer adıyla “Orta Koridor” bağlamında kapsamlı ilişkilerin gelişmesine fırsat sağlayacaktır. Orta Asya-Hazar Denizi-Güney Kafkasya-Türkiye istikametinde gelişen “Orta koridor” ülkeleri Asya’dan Avrupa’ya karadan bağlayan bir ulaşım güzergahını kapsamaktadır. Türkiye, Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri arasında ticari ve ekonomik ilişkiler başta olmak üzere çeşitli alanlarda işbirliğini geliştirmek için yapılan önemli bir girişimdir.⁴⁴² Özbekistan’ın TDT’de yer alması karayolu, demiryolu, boru hatları, lojistik terminaller,

⁴³⁹ Olimjon Sobir, “Türk Keneşi ve Özbekistan”, ANKASAM, 6 Eylül 2018, <https://www.ankasam.org/turk-kenesi-ve-ozbekistan/> [Erişim tarihi: 19.08.2023].

⁴⁴⁰ Özlem Öztürk Çetinak, Muhsin Kar, “Özbekistan Ekonomisi”, *Özbekistan*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2021, (ss. 274-267), s.247.

⁴⁴¹ Kamer Kasım, “Özbekistan Türk Dünyasının Yükselen Yıldızı”, *Yeni Türkiye Özbekistan Özel Sayısı-I*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, 2022, Sayı:125, (ss.115-122), s.115.

⁴⁴² Suat Beylur, Zhengizkhan Zhanaltay, Omirbek Hanayi, Azimzhan Khitakhunov, “Tarihi İpek Yolunun Yeniden Canlandırılmasında Orta Koridor Mevcut Durum - Potansiyel - Güncel Meseleler”, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2022, s.16.

enerji nakil santralleri ile desteklenmiş “Orta Koridor”un aktif bir şekilde çalışması ve bölgenin ticari etkileşimlerdeki önemini daha da arttıracaktır. Aynı zamanda deniz güzergahlarına olan bağımlılığı azaltmayı ve kara üzerinden taşımacılığı güçlendirmeyi hedefleyen Orta Koridor, denize açılımı olmayan Özbekistan da dahil olmak üzere Orta Asya ülkeleri için iyi bir fırsattır. Kaldı ki Özbekistan Türk devletleri çerçevesinde ulaştırma ve taşımacılık alanlarında işbirliğini geliştirmeye büyük önem verdiğini sıkça dile getirmektedir.⁴⁴³ Ayrıca Orta Koridor’un güçlenmesine katkı sağlayacak olan Çin-Kırgızistan-Özbekistan Demiryolu Projesi de önemli bir girişim olarak ortaya çıkmaktadır.⁴⁴⁴ Türk Konseyi’nin 6. Zirvesinde konuşan Kırgızistan Cumhurbaşkanı “Çin-Kırgızistan-Özbekistan” Demiryolu Hattı projesinin gerçekleştirilebilmesi için Özbekistan’ın Türk Konseyi’ndeki katılımının önemli olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁵ TDT üyeliğini Özbekistan açısından önemli kılan husus da ülkenin deniz veya okyanusa kıyısı olmaması, “double-landlocked” yani iki kere denize kapalı bir ülke durumunda olmasıdır. Ülkenin denize ulaşması için en az 3000 km mesafe kat etmesi gerek ve bu durum ülke ekonomisi üzerinde olumsuz etki yaratmaktadır. Bu tür ülkelerin dış dünyaya açılması komşu ülkelerle olan ilişkilerine bağlı durumdadır. TDT bu sorunun çözümü için önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Özbekistan ürünlerini, enerji kaynaklarını Teşkilat’a üye olan devletler aracılığıyla dünya pazarına ulaştırma imkanına sahip olacaktır.⁴⁴⁶

Güvenlik etkeni: Özbekistan Orta Asya ülkeleri arasında en güçlü orduya sahip olan bir ülkedir. Ülke, Global Firepower (GFP) merkezinin derlediği verilere göre dünyanın en güçlü orduları 2023 sıralamasında 145 ülke arasında 1,0692⁴⁴⁷ endeksiyle

⁴⁴³ Мухсинжон Холмухамедов, “Организация тюркских государств: перспективные направления взаимодействия и потенциал Узбекистана в транспорте и логистике”, «Янги Ўзбекистон» 8 ноябрь 2022, <https://yuz.uz/ru/news/organizatsiya-tyurkskix-gosudarstv-perspektivne-napravleniya-vzaimodeystviya-i-potentsial-uzbekistana-v-transporte-i-logistike> [Erişim tarihi: 21.09.2023].

⁴⁴⁴ Aimoor Daniyarova, “Bölgesel İşbirliğinin Sembolü: Çin-Kırgızistan-Özbekistan Demiryolu”, ANKASAM, 5 Ocak 2022, <https://www.ankasam.org/bolgesel-isbirliginin-sembolu-cin-kirgizistan-ozbekistan-demiryolu/> [Erişim tarihi: 21.09.2023].

⁴⁴⁵ Olimjon Sobir, [Erişim tarihi: 19.08.2023].

⁴⁴⁶ Rahim Mamadaliyev, “Türk Devletleri Teşkilatı’nda Özbekistan’ın Rolü”, *II. Uluslararası Kafkasya’nın Geleceği Kongresi*, 11-13 Mayıs 2022, Ed. Güray Alpar-Gökberk Durmaz, Ankara, (141-148), s.145.

⁴⁴⁷ 0,0000 puan mükemmel olarak kabul edilir.

62. sırada yer almıştır.⁴⁴⁸ Bu analitik merkeze göre Özbekistan, Orta Asya ülkeleri arasında askeri güç bakımından birinci sırada yer edinmiştir. Özbekistan 1,0692 endeksiyle 62. sırada, Kazakistan 1,0873 ile 63. sırada, Türkmenistan 1,5986 ile 82. sırada, Kırgızistan 2,1073 ile 107. sırada, Afganistan 2,3118 ile 114. sırada, Tacikistan 2,6403 ile 120. sırada yer almaktadır. Özbekistan Hava Kuvvetleri'ndeki toplam uçak sayısı 197 olup, bunların 58'i savaş uçağı, 20'si saldırı uçağı, 13'ü askeri nakliye uçağı, 7'si eğitim uçağı, 99'u helikopter ve 33'ü askeri helikopterdir. Ayrıca 420 tank, 197 kundağı motorlu topçu birimi ve 143 çok namlulu roket sistemi kullanılıyor.⁴⁴⁹ Toplam askeri personel 65 bin olup aktif asker sayısı 55 bindir. Savunma bütçesi 692,520,000 ABD dolarıdır.⁴⁵⁰ Özbekistan askeri alanda kendini geliştirme konusunda kararlı bir şekilde ilerlemektedir. Modern silah ve askeri teçhizatın sağlanmasına ayrı önem verilmekte, ordunun gelişimi için önemli olan komutanlar başta olmak üzere askeri personelin mesleki eğitimlerinin artırılması üzerinde çalışmalar yapılmaktadır.⁴⁵¹ Çeşitli ülkelerle askeri-teknik işbirliğinin geliştirilmesine yönelik birçok anlaşma imzalanmış ve Özbek ordusu uluslararası ordu yarışmalarında yer almaya başlamıştır.⁴⁵² Ülkenin askeri güce sahip olması kendi sınırlarını koruma kapasitesine sahip olduğunu gösterirken dış tehditlere karşı caydırıcı faktör olarak ta ön plana çıkmaktadır. Ülkenin diplomatik müzakerelerde siyasi ağırlık oluşturmaya sağlarken bölgesel istikrarın korunmasına katkıda bulunur ve askeri alanlarda ittifaklar oluşturarak diğer ülkelerin güvenliğine katkı sağlama potansiyeline sahiptir. Askeri güce sahip olan Özbekistan'ın TDT üyeliği, örgütün uluslararası sistemde daha fazla ağırlığa sahip olmasına, etkisi ve etkinliğinin artmasına yol açar. Üye ülkeler, Özbekistan'ın güçlü askeri kapasitesini bölgesel barışın sağlanması ve güvenliğin artırılması yönünde kullanma fırsatını elde edecektir. Özbekistan'ın üyeliği, üye devletler arasında askeri iş birliğinin daha da

⁴⁴⁸ Global Firepower, https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=uzbekistan [Erişim tarihi: 21.09.2023].

⁴⁴⁹ Daryo, "O'zbekiston armiyasi dunyodagi eng kuchli armiyalar reytingida 62-o'rinni egalladi", 6 Yanvar 2023, <https://daryo.uz/2023/01/06/ozbekiston-armiyasi-dunyodagi-eng-kuchli-armiyalar-reytingida-62-orinni-egalladi>

⁴⁵⁰ Global Firepower, https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=uzbekistan [Erişim tarihi: 21.09.2023].

⁴⁵¹ G'ulom Mirzo, "Milliy armiyamiz – Yangi O'zbekistonning mustahkam qalqoni", 12 yanvar 2023, <http://pravacheloveka.uz/oz/news/m9642> [Erişim tarihi: 21.09.2023].

⁴⁵² "Почему армия Узбекистана взлетела в рейтинге военной мощи", 19 Апрель 2018, https://www.securex.uz/ru/mediacentre/novosti.php?ELEMENT_ID=34967 [Erişim tarihi: 21.09.2023].

geliştirilmesine katkı sağlayacaktır. Özbekistan'ın üye ülkelerle var olan ikili askeri iş birlikleri kapsamlı platform olan TDT çerçevesinde koordineli ve çok boyutlu bir seviyeye taşınır. Özbekistan TDT'ye üye olduktan sonra Özbekistan ve Türkiye arasındaki askeri, güvenlik alanındaki iş birlikleri daha da artmıştır. Güvenlik ve istikrar, ekonomik işbirliğinin temelini oluşturan faktörlerdir. Özbekistan'ın bölgede güvenli bir ortam sağlaması, üye devletlerle ekonomik işbirliği projelerinin güvenli bir şekilde yürütülmesini sağlar ve bu da bölgenin ekonomik anlamda kalkınmasını destekler.

Turizm etkeni: Birçok medeniyete ev sahipliği yapan Özbekistan, zengin kültürel mirası, maddi ve manevi değerleriyle Orta Asya'nın en önemli ülkelerinden biridir. Bilim ve medeniyetin beşiği olan bu ülke, topraklarında nice bilim ve ilim insanları yetiştirmiştir. İslam aleminin önde gelen şahsiyetleri Buhârî, Tirmizi, Maturidi, Nakşibendi'nin yanı sıra İbn Sina, Uluğ Bey, Biruni gibi ilim insanları, Ali Şir Nevai, Amir Timur gibi nice büyük devlet adamlarına ev sahipliği yapmıştır. Tarihi İpek Yolu'nun güzergahı üzerinde yer alan Özbekistan, Semerkant, Buhara, Hive gibi tarihi öneme sahip şehirleri barındırmaktadır. Semerkant, Buhara, Hive, Şehrisabz kentleri UNESCO Dünya Mirasları Listesinde yer almaktadır. Semerkant'ta Registan Meydanı, Bibi Hanım Camii, İslam Medeniyeti Müzesi, Gur Emir Türbesi; Buhara'da Lyabi-Hauz Meydanı, Kalon Minare, Po-i-Kalyan Kompleksi ve Ark Kalesi; tarihi İpek Yolu'nun üzerinde bulunan Hive kentinde Ichan-Kala, Kuhna Ark Kalesi, Juma Camii ve Tash-Khauli Sarayı gibi büyüleyici ziyaret yerlerine sahiptir.⁴⁵³ Özbekistan yüksek turizm potansiyeline sahip olmasına karşın uzun yıllar turizm sektörüne yatırımlar düşük seviyelerde gerçekleşmiştir. Konforlu koşullar yaratma, hizmeti geliştirme, turistik mekanların çekiciliğini artırma, reklamları güçlendirme düzeyi oldukça düşük olmuştur.⁴⁵⁴ Ancak Mirziyayev'in uyguladığı reformlar sayesinde turizm sektöründe yükseliş kaydedilmiştir. Kültür ve Turizm Bakanı Birinci Yardımcısı Ulugbek Azamov Özbekistan'ın turizm destinasyonu olarak yükselişinin lider değişikliğiyle gerçekleştiğini dile getirmiştir. Artık tüm AB üyesi ülkeler ve Birleşik Krallık vatandaşları da dahil olmak üzere 93 ülke Özbekistan'a vizesiz seyahat edebiliyor, 50'den fazla ülke ise

⁴⁵³ Özbekistan, Özbekistan'ın Ünlü Şehirleri ve Turistik Yerleri, 1 Temmuz 2023, <https://ozbekistan.org/ozbekistanin-unlu-sehirleri-ve-turistik-yerleri/> [Erişim tarihi: 24.09.2023].

⁴⁵⁴ Kun.uz, O'zbekistonda turizm qay ahvolda va uni rivojlantirish uchun nimalar qilish kerak - mutaxassis takliflari, <https://kun.uz/uz/news/2018/01/02/uzbekistonda-turizm-kaj-avolda-va-uni-rivojlantiris-ucun-nimalar-kilis-kerak-mutahassis-takliflari> [Erişim tarihi: 24.09.2023].

elektronik vizeyle ziyaret edebilmektedir. Seyahat kurallarındaki bu gevşeme, son yıllarda turizmin büyümesine neden olmuş ve ziyaretçi sayısı 2019’da 6,7 milyona ulaşmıştır.⁴⁵⁵ 2021 yılında Özbekistan’ı 1 milyon 800 bin turist ziyaret etmiş, 2022’de ülkeye gelen turistlerin sayısı önceki yıla nazaran 2,8 kat artışla 5 milyon 200 bine ulaşmıştır.⁴⁵⁶ 2023 yılında en iyi seyahat edilebilecek 50 destinasyon içinde 9. sırada Özbekistan’ın yer alması kayda değer bir gelişme olarak ön plana çıkmaktadır.⁴⁵⁷ Ayrıca ülke kendine özgü inanç değerlerinden faydalanmak ve daha fazla kitleye tanıtmak amacıyla inanç turizmini geliştirmeye yönelik ciddi adımlar atmaya başlamıştır. İslam ve Türk medeniyetinin beşiği olan Özbekistan’ın TDT üyeliği turizm alanında da iş birliği olanaklarının artmasına yol açar. Mirziyayev’in iktidara gelişinden sonra turizm alanında birçok değişiklikler ve yeniliklerin yapıldığı görülmüştür. Türkiye de dahil birkaç ülkeye 30 günlük vize muafiyeti, “e-vize”nin uygulamaya geçirileceğine dair kararname yayınlanması, 101 ülkenin transit yolcuları için Özbekistan topraklarında 5 güne kadar kalabilme izni veren uygulamanın geliştirilmesi gibi yenilikler gerçekleştirilmiştir. Özbekistan’da yaşanan turizm sektöründeki gelişmeler dikkate alındığında ülkenin “Modern İpek Yolu Ortak Tur Paketi” kapsamına alınmasının TDT’nin turizm potansiyelini büyük derecede yükselteceğini belirtmek mümkündür.⁴⁵⁸ Ayrıca Özbekistan’ın kuruluşu üyeliği ülkenin turizm potansiyelini kullanabilme ve geliştirme açısından da büyük önem arz etmektedir. Örneğin Hive’nin 2020 yılında TDT kapsamında Türk Dünyası Kültür Başkenti olarak seçilmesi turizm potansiyelinin değerlendirmesini desteklemektedir.⁴⁵⁹

Ekonomik etken: Özbekistan, ekonomik özgürlüğünü geliştiren, daha fazla liberalleşme ve modernleşmeye geçiş yapan politikalar benimsemektedir. Yıllar süren

⁴⁵⁵ Nichola Daunton, “Uzbekistan: The Central Asian country is opening up to the world, here’s why you should visit”, Euronews, March 10 2023, <https://www.euronews.com/travel/2023/03/10/uzbekistan-the-central-asian-country-is-opening-up-to-the-world-heres-why-you-should-visit> [Erişim tarihi: 24.09.2023].

⁴⁵⁶ Bahtiyar Abdülkerimov, Özbekistan’a yılın 7 ayında 3 milyon 680 bin turist geldi, AA Haber, 28 Ağustos 2023, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ozbekistana-yilin-7-ayinda-3-milyon-680-bin-turist-geldi/2977417> [Erişim tarihi: 24.09.2023].

⁴⁵⁷ Travel Lemming, <https://travellemming.com/best-places-to-travel-2023/> [Erişim tarihi: 24.09.2023].

⁴⁵⁸ Olimjon Sobir, [Erişim tarihi: 24.09.2023].

⁴⁵⁹ Muharrem Tuna, Sezi Aydın, Feruza Djumaniyazova, “Özbekistan’da İnanç Turizmi”, Türk Dünyası 2040 Vizyonu: Bütünleştirici Ortaklık, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, *Rapor*, 2023, no:10, s.16.

ekonomik durgunluğun ardından ülke, rekabetçi bir piyasa ekonomisi oluşturmak için 2017'den bu yana proaktif bir şekilde önemli reformlar yürütmektedir. Özbekistan'ın ekonomik özgürlük puanı 56,5 olup 2023 Endeksi'nde ekonomisi en özgür 109'uncu ülke konumuna gelmiştir.⁴⁶⁰ Özbekistan'ın gayri safı yurt içi hasılası (GSYİH) 2022 yılında 80 milyar dolar⁴⁶¹, her geçen yıl artış gösteren büyüme oranı ise 2022'de %5,7'ye ulaşmıştır.⁴⁶² Özbekistan, uluslararası finans kuruluşlarının tahminlerine göre gelecek 10 yılda dünyada en hızlı büyüyecek ülkeler arasında yer alacağı belirtilmiştir.⁴⁶³ Ülkenin zengin doğal kaynakları, iş gücü potansiyeli, stratejik konumunun yanı sıra ülkede son yıllarda yapılan reform ve ekonomik açılımlar yabancı yatırımcılarda büyük ilgi uyandırmaktadır. Ülkenin gerçekleştirmekte olduğu ekonomik reformlar, basitleştirici düzenlemeler ve teşvikler yatırımcıların dikkatini çekmekte olup vergi indirimi, gümrük kolaylıkları, yabancı yatırımcıları koruyan yasaları yatırımcılar için güven ortamı yaratmaktadır.⁴⁶⁴ Ülkenin 2017 yılından itibaren başlattığı ekonomik reformlar sayesinde Özbekistan'daki uluslararası yatırımlar son 6 yılda 10 kattan fazla artış göstermiştir. Özbekistan Yatırım, Endüstri ve Ticaret Bakanı Laziz Kudratov, ülkedeki iş ortamını ve yatırım iklimini daha da cazip hale getirmek için titizlikle çalışmaya devam edeceklerini belirtmiştir.⁴⁶⁵ Özbekistan'ın TDT üyeliği üye ülkelerle karşılıklı olarak ekonomik işbirliğinin gelişimini sağlamakta ve desteklemektedir. Bu üyelik, hem Özbekistan hem diğer üye ülkeler için büyük faydalar getirecek, tam anlamıyla kazan-kazan durumu yaratacaktır. TDT üyesi olan ülkeler Özbekistan'ın ekonomik ortakları arasında yer almaktadır. Özbekistan, örgüt üyeleri için geniş tüketici kitleye ulaşarak

⁴⁶⁰ 2023 Index of Economic Freedom, <https://www.heritage.org/index/country/uzbekistan> [Erişim tarihi: 23.09.2023].

⁴⁶¹ Trading Economics, <https://tr.tradingeconomics.com/uzbekistan/gdp-per-capita> [Erişim tarihi: 23.09.2023].

⁴⁶² World Bank Group, Global Economic Prospects, January 2023, <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/254aba87-dfeb-5b5c-b00a-727d04ade275/content> [Erişim tarihi: 23.09.2023].

⁴⁶³ AA Haber, Özbekistan, 6 Eylül 2017, <https://www.aa.com.tr/tr/ulke-profilleri/ozbekistan/902420> [Erişim tarihi: 23.09.2023].

⁴⁶⁴ Özbekistan, Özbekistan'da İş Olanakları ve Yatırım Potansiyeli, 7 Haziran 2023, <https://ozbekistan.org/ozbekistanda-is-olanaklari-ve-yatirim-potansiyeli/> [Erişim tarihi: 23.09.2023].

⁴⁶⁵ Euronews, Özbekistan Yaptığı Reformlarla Yabancı Yatırımcıların İlgisini Çekiyor, 12 Mayıs 2023, <https://tr.euronews.com/next/2023/05/09/ozbekistan-yaptigi-reformlarla-yabanci-yatirimcilarin-ilgisini-cekiliyor> [Erişim tarihi: 23.09.2023].

gelir elde etme fırsatı sunmaktadır. Aynı zamanda TDT, Özbekistan’a bu üye ülkelerle iş birliğini daha da geliştirme imkanı sağlamaktadır. Özbekistan’da üretilen beyaz altın olarak bilinen pamuk başta olmak üzere tarım ürünleri, endüstri malzemeleri ve benzeri ürünler üye devletlerin pazarlarında büyük ilgi görmektedir.⁴⁶⁶ Bu sebeple Özbekistan üye ülkeler için vazgeçilmez olurken Özbekistan için müşterilere erişim sağlama, yeni pazarlar bulma açısından üye devletler ayrı bir öneme sahiptir. Bu nedenle Özbekistan’ın kuruluşu üyeliği ve etkin rol oynaması ülkenin ekonomik alandaki faaliyetleri üzerinde olumlu yönde etkisi olacaktır. Nitekim, Özbekistan’ın Teşkilat’a üye olduktan sonra ekonomik iş birliğinin arttığını ve olumlu sonuçlar doğurduğunu görmek mümkündür. Özbekistan’ın dış ticaretinin %22’sini oluşturan TDT üyeleriyle 2021 yılında 9,3 milyar dolar ticaret yapmıştır ve 2016 yılına nazaran TDT üye ülkeleriyle ticaretin üç kat arttığını söylemek mümkündür.⁴⁶⁷ 2023 yılında Özbekistan’ın dış ticarete en büyük ticaret hacmine sahip olan ülkeler arasında Kazakistan %7,2 payla 3. sıraya, Türkiye %5,3 payla 4. sıraya yükselmiştir.⁴⁶⁸ Özbekistan 2019 senesinde örgüte üye olduktan sonra 2020 yılında pandemiden kaynaklı duraksama olduysa da üye ülkelerle ekonomik ilişkilerin geliştiği ve ticaret hacminin artış gösterdiğini (tablo 1⁴⁶⁹)’da incelemek mümkündür.

Tablo 1: TDT üye ülkeleriyle Özbekistan’ın dış ticaret hacmi (milyon ABD doları)

Ülkeler	2019	2020	2021
Azerbaycan	73,8	83,7	107,1
Kazakistan	3030,2	2625,4	3538,0
Kırgızistan	758,9	816,3	852,5
Türkiye	2265,3	1878,7	3040,0

⁴⁶⁶ Rahim Mamadaliyev, s.145.

⁴⁶⁷ Podrobno.uz., “Эксперты объяснили, зачем Узбекистану Организация тюркских государств”, 4 ноября 2022, <https://podrobno.uz/cat/politic/eksperty-obyasnili-zachem-uzbekistanu-organizatsiya-tyurkskikh-gosudarstv/> [Erişim tarihi: 23.09.2023].

⁴⁶⁸ O’zbekiston Respublikasi Statistika Agentligi, <https://stat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/44510-o-zbekiston-respublikasi-tashqi-savdo-aylanmasi-2023-yil-yanvar-avgust>, [Erişim tarihi: 23.09.2023].

⁴⁶⁹ Rahim Mamadaliyev, s.146.

Mirziyayev'in üye devletlerle ekonomik iş birliğine önem verdiğini söylemlerinden çıkarım yapabiliriz anlayabiliriz. Mirziyayev ticari engellerin ortadan kaldırılması, ticaret hacminin artırılması, ekonomik iş birliği stratejisi oluşturulması, e-ticaretin yaygın hale getirilmesini sıkça dile getirmiştir. Mirziyayev bu alanda önerilerin geliştirilmesi maksadıyla Ticari İş Birliği Araştırma Merkezi'nin oluşturulmasını da önermiştir.⁴⁷⁰ Çeşitli ekonomik reformlarla dünya çapında yatırımcıların ilgisini çekmeyi başaran Özbekistan TDT ülkeleri için de yatırım gerçekleştirebilmek için güvenilir bir ortam olmuştur. Özbek lider yatırım alanına ve Özbekistan'da yatırımcılara fırsatların sunulmasını vurgulamış ve aynı zamanda Özbekistan'da Türk Konseyinin İş Forumunu düzenleme isteğinde bulunmuştur. 2017-2021 yılları arasında TDT üye devletleri Özbekistan'a yaklaşık 2,5 milyar dolar yatırım yapmış ve bu da toplam yabancı yatırımın %10 una denk gelmektedir. 2017'den bu yana üye ülkeler tarafından yapılan yatırımlar % 30 artış göstermiştir.⁴⁷¹ Bu durum hem Özbekistan'ın ekonomik ilişkileri ve ticaret hacmini arttırmasını sağlamış hem de TDT üyeleri için iyi bir yatırım ortamı oluşmuştur. Ekonomik bağların gelişmesi ve karşılıklı ticaret hacmini arttırmayı öncelik olarak gören Özbekistan'ın bu hedefi ve yönelimi Türk Dünyası 2040 Vizyonu'yla örtüşür niteliktedir. Zira bu vizyona göre müreffeh bir bölge oluşturmak hedef olarak görülmüştür. Bu doğrultuda Semerkant Zirvesi'nde kurulması kararlaştırılan "Ortak Yatırım Fonu" önemli bir girişim olmuştur.⁴⁷² Özbekistan'ın TDT üyeliğindeki ekonomik katkı açısından önemli rol oynadığını söylemek mümkündür. Üye ülkeler arasındaki ekonomik nedenli çelişki Özbekistan'ın TDT'deki statüsünü yükseltmektedir. TDT ülkeleri arasında ekonomik projelerin gerçekleştirilmesini zorlaştıran birkaç husus ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, üye ülkelerinin farklı ekonomik bloklarda bulunması yani Kazakistan, Kırgızistan'ın ekonomik açıdan Rusya ile iş birliği içinde olması, Avrasya Ekonomik Birliğinin üyesi olması durumu

⁴⁷⁰ Aidana Baktybek Kyzy, "Özbekistan Perspektifinden Türk Devletleri Teşkilatının Önemi", ANKASAM, 22 Kasım 2022, <https://www.ankasam.org/ozbekistan-perspektifinden-turk-devletleri-teskilatinin-onemi/> [Erişim tarihi: 19.08.2023].

⁴⁷¹ Podrobno.uz., "Эксперты объяснили, зачем Узбекистану Организация тюркских государств", 4 ноября 2022, <https://podrobno.uz/cat/politic/eksperty-obyasnili-zachem-uzbekistanu-organizatsiya-tyurkskikh-gosudarstv/> [Erişim tarihi: 23.09.2023].

⁴⁷² Aidana Baktybek Kyzy, [Erişim tarihi: 19.08.2023].

zorlaştırmaktadır. İkincisi üye ülkelerin ekonomi politikalarının farklı olmasıdır. Kazakistan ekonomisini doğal gaz ve petrol ihracatına dayandırırken Türkiye daha çok sanayi ihracatına bağlı bir ülkedir. Yani iki ülkenin ekonomik iş birliğine dair hedefleri farklılık göstermektedir. Özbekistan'ın TDT'ye üyeliği farklı ekonomiler ve finansal politikaların geliştirilmesi bağlamında büyük önem taşımaktadır. Zira Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan gibi Avrasya Ekonomik Birliği üyesi değildir ve bu sebeple kendi ekonomik öncelikleri doğrultusunda ekonomik stratejiler belirleme ve iş birliği konusunda bağımsız kararlar alma imkanına sahiptir. Bunun yanında Özbekistan'ın zengin yeraltı kaynaklara ve 36 milyonluk nüfusu ile geniş tüketici pazara sahip olması üye ülkeleriyle ekonomik iş birliği potansiyelini arttırmaktadır.⁴⁷³

Doğal kaynaklar ve enerji: Özbekistan zengin doğal kaynaklara sahip olan ve enerji ihtiyaçlarını büyük ölçüde kendi kendine karşılayabilen sayılı ülkelerden biri olarak ön plana çıkmaktadır. Hem yurt içi tüketimini karşılayabilen hem de enerji ihracatı konusunda kendini geliştiren Özbekistan'ın doğal kaynakları başında doğal gaz, petrol ve kömür gelmektedir. Ülke, BP verilerine göre 1.1 trilyon metre küp doğal gaz, 600 milyon varil (yaklaşık 100 milyon ton) petrol rezervi⁴⁷⁴, 2 milyar ton kömür rezervi⁴⁷⁵, yaklaşık 132 bin ton uranyum⁴⁷⁶ rezervi barındırmaktadır. Özbekistan, Avrasya'da Rusya ve Türkmenistan'dan sonra bölgenin 3. en büyük doğal gaz üreticisi durumundadır.⁴⁷⁷ Doğal gaz üretimi dünya üretiminin %1,6' sına denk gelen Özbekistan, dünyada doğal gaz üretim hacmi bakımından 11. sırada yer almaktadır.⁴⁷⁸ Doğal gaz üretiminin büyük bir kısmıyla iç talep karşılanmakta, geri kalan kısmı da başta Çin, Rusya, Kırgızistan, Kazakistan ve Tacikistan olmak üzere birçok ülkelere ihraç

⁴⁷³ Olimjon Sobir, "Türk Keneşi ve Özbekistan", ANKASAM, 6 Eylül 2018, <https://www.ankasam.org/turk-kenesi-ve-ozbekistan/> [Erişim tarihi: 19.08.2023].

⁴⁷⁴ British Petroleum Company, BP Statistical Review of World Energy 2021, <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-full-report.pdf> [Erişim tarihi: 22.09.2023].

⁴⁷⁵ O'zlidep, "O'zbekiston 2 milliard tonna ko'mir zaxirasiga ega", 13 Yanvar 2023, <https://uzlidep.uz/uz/news-of-party/13781> [Erişim tarihi: 22.09.2023].

⁴⁷⁶ Gazeta.uz, O'zbekiston uran ishlab chiqaruvchi mamlakatlar reytingida beshinchi o'rinni egalladi, 18 Sentabr 2021, <https://www.gazeta.uz/oz/2021/09/18/wna-uranium/> [Erişim tarihi: 22.09.2023].

⁴⁷⁷ Nevzat Şimşek, Hayal Ayça Şimşek, "Ulusal, Bölgesel ve Uluslararası Düzeyde Özbekistan'ın Enerji Politikaları", *Özbekistan*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2021, (ss.269-293), s.269.

⁴⁷⁸ Çağlar Şakı s.77; Elnur İsmayilov, Türkan Budak, "Bağımsızlık Sonrası Özbekistan'ın Enerji Politikası", *BİLGESAM*, 2015, no:1203, (ss.1-7), s.1.

edilmektedir.⁴⁷⁹ Topraklarının %60'ında hidrokarbon kaynakları bulunduran Özbekistan'da Orta Asya'daki doğal gaz kaynaklarının yaklaşık %40'ı, petrol rezervlerinin %31'i yer almaktadır.⁴⁸⁰ Tüketilebilir kaynakların yanı sıra yenilenebilir enerji kaynaklarına da ağırlık vermeye başlayan ülke, doğal kaynakların aşırı kullanımını önlemek ve tasarruf etmek amacıyla çevre dostu alternatif yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımını teşvik etmek üzere çeşitli çalışmalar yürütmektedir. Özbekistan, 2030 yılına kadar yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımını yaklaşık %30'a yükseltmeyi hedeflemektedir.⁴⁸¹ Ülke, yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesi açısından büyük bir potansiyele sahiptir. Nitekim bu alternatif kaynaklardan enerji üretimi temin edilebilmesi için ülkenin sahip olduğu potansiyel biyokütle enerjisi miktarı 800 megawat, güneş enerjisi için 593,000 megawat, rüzgâr enerjisi için 1,600 megawat ve küçük hidroelektrik enerjisi için 1,800 megawattır.⁴⁸² Ayrıca Özbekistan'da 100'den fazla element çeşidi bulunmaktadır. Altın başta olmak üzere gümüş, çinko, bakır, kurşun gibi maden çeşitleri ön plana çıkmaktadır. Altın rezervi bakımından dünyada 4. sırada, altın üretimi bakımından 9. sırada⁴⁸³ yer alan Özbekistan'ın 377 ton altın rezervi⁴⁸⁴ bulunmaktadır. Ülke 2022 yılının şubat ayında 22 ton altın satarak dünyanın en büyük birinci altın satıcısı durumuna gelmiştir.⁴⁸⁵ Özbekistan'ın doğal kaynaklar ve enerji konusunda zengin ve kendi kendine yetebilir durumda olması TDT açısından Özbekistan'ı vazgeçilmez kılmaktadır. Ülkenin bu enerji rezervlerini barındırması Türk cumhuriyetleri arasında karşılıklı ekonomik işbirliğini güçlendirme fırsatı sunmaktadır. TDT kapsamında yatırımcılar için enerji sektöründe altyapı projeleri ve yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik yatırımlar

⁴⁷⁹ Elnur İsmayilov, Türkan Budak, s.2.

⁴⁸⁰ Elnur İsmayilov, Türkan Budak, s.1

⁴⁸¹ Kun.Uz, "Uzbekistan will abandon the use of natural gas, coal and oil as fuel in 2050" – Ministry of Energy, March 3 2022, <https://kun.uz/en/news/2022/03/03/uzbekistan-will-abandon-the-use-of-natural-gas-coal-and-oil-as-fuel-in-2050-ministry-of-energy> [Erişim tarihi: 22.09.2023].

⁴⁸² Nevzat Şimşek, Hayal Ayça Şimşek, s.273.

⁴⁸³ Altın Madencileri Derneği, <https://altinmadencileri.org.tr/dunya-altin-uretiminde-ilk-20-ulke/> [Erişim tarihi: 22.09.2023].

⁴⁸⁴ Trading Economics, <https://tr.tradingeconomics.com/uzbekistan/gold-reserves> [Erişim tarihi: 22.09.2023].

⁴⁸⁵ World Gold Council, April 5 2022, <https://www.gold.org/goldhub/gold-focus/2022/04/global-central-bank-net-sales-continue-february> [Erişim tarihi: 22.09.2023].

yapma olanağı mevcuttur. Zengin yer altı kaynakları TDT üye ülkelerin enerji ihtiyaçlarını karşılamak ve dışa bağımlılığı azaltmak için kullanılabilir, diğer bir deyişle TDT üyeleri için enerji güvenliği sağlama potansiyeline sahiptir. Özbekistan için de petrol açısından zengin olan Kazakistan, zengin doğalgaz rezervine sahip Türkmenistan ve zengin hidroelektrik potansiyeline sahip olan Kırgızistan ile ticaret ve işbirliği yapma son derece önemlidir. Enerji çeşitliliğine sahip olan bölge ülkelerinin karşılıklı ticaret yapması birbirlerinin enerji ihtiyaçlarını giderme konusunda tamamlayıcı rol oynamaktadır. Enerji konusunda üye ülkeler arasında zaten mevcut olan ikili ilişkiler TDT çerçevesinde daha da gelişir ve farklı boyutlara ulaşabilir.

3.4.4.2. Özbekistan'ın Türk Devletleri Teşkilatı'na Yönelik Tutumu

Yeni bağımsızlığına kavuşan devletler izolasyon politikası uygulamayı tercih ederler. Yeni dönemin siyasi koşullarına uyum sağlayabilmek adına benimsenen bu strateji, aynı zamanda ülke egemenliği ve güvenliğini korumak amacıyla da kullanılmaktadır. Özbekistan Kerimov döneminde resmen bu politikayı benimsediğini ilan etmemiş olsa dahi Kerimov'un dış siyasetteki uygulamaları bu stratejiyi benimsediğini ortaya koymaktadır.⁴⁸⁶ Özbekistan, uluslararası sistemde bağımsızlığını ve ülke istikrarını ön plana koyarak dış politika şekillendirmiştir. Kerimov'un Türk dünyası çerçevesinde entegrasyona yönelik tutumu da genel anlamda bakıldığında benimsediği yaklaşım doğrultusunda şekil almıştır. Özbekistan devlet başkanının Türk Dili Konuşan Ülkeler İş Birliği Konseyine karşı tavrı birçok faktöre bağlı olarak gelişim göstermiş olsa da ana faktörün Türkiye ile ilişkiler olduğunu belirtmek yerinde olacaktır.

Özbekistan'ın bağımsızlık yıllarında Özbekistan Türkiye ilişkileri ortak tarihi ve kültürel bağlar temelinde olumlu bir seyir almıştır. Kerimov Özbekistan'ın parlak geleceğinde Türkiye'nin desteğinin büyük olacağını sıkça dile getirmiştir. Türkiye'nin seküler, laik, Batılı gelişim modelini Özbekistan'ın takip etmek istediği model olduğunu belirten Kerimov Türkiye'yle geleceğe doğru omuz omuza ilerlemeyi hedeflediğini ifade etmiştir. Ancak 1994 yılında ilk diplomatik krizin yaşanmasıyla durum tamamen değişmiştir. Türkiye'nin 1994 senesinde Özbekistan muhalif lideri Erk Partisi Başkanı

⁴⁸⁶ Alaeddin Yalçınkaya, s.124.

Muhammed Salih'e sığınma hakkı vermesiyle iki ülke arasında gerginlik başlamıştır.⁴⁸⁷ Salih'in Türkiye'den gönderilmesinden sonra ikili ilişkilerin normalleşmesi beklenirken başka bir sorun meydana gelmiştir. İkinci büyük kriz ise 1999 yılında Kerimov'a yapılan suikast girişimiyle ortaya çıkmıştır. Taşkent'te altı farklı yerde bombalı patlama organize edilmiş ve bu olay 13 kişinin ölümü, çok sayıda kişinin yaralanmasıyla sonuçlanmıştır. Kerimov bu patlamanın Türkiye tarafından düzenlendiğini iddia etmiştir ve Türkiye'den patlamadan sorumlu tuttuğu iki Özbek vatandaşının verilmesini talep etmiştir. Bu olayların üzerine Özbekistan Türkiye'deki büyükelçiliğini geri çekmiş, Türkiye'de eğitim gören Özbek öğrencilerin çoğunu ülkeye geri çağırmıştır.⁴⁸⁸ Türkiye ile yaşanan bu sorunlar Türk Dili Konuşan Devletler İş Birliği Konseyiyle olan etkileşimlerini de doğrudan etkilemiştir. Özbekistan'ın vize rejimi getirmesine ve TİKA ile olan iş birliğini askıya almasına yol açmıştır. 2005 yılında ülke içinde yaşanan Andican Olaylarından dolayı Türkiye'nin BM'de Kerimov'u kınaması da Özbekistan'ın Türkiye ile ilişkilerinin daha da soğumasına sebep olmuştur. Böylece Özbekistan Türk Konseyi de dahil olmak üzere Türkiye liderliğindeki herhangi bir girişime katılmayı reddetmiştir.⁴⁸⁹

Özbekistan'ın Kerimov döneminde Türk Konseyi'ne mesafeli duruş sergilemesinin diğer sebeplerinden biri Kerimov'un ülke güvenliğini korumak amaçlı uyguladığı izole politikası kapsamında bölgesel entegrasyon ve iş birliğine karşı uzak durmasıdır. Ülkenin bölgesel entegrasyon hareketlerine etkin katılmamasının sebebini bölge devletlerinin aksine ülkenin bağımsız hareket etme eğiliminde olmasından kaynaklandığını da söyleyebiliriz. D. Satpayev'e göre Özbekistan'ın izolasyon politikası "risklerin tarafsızlaşmasına engel olmakta ve onların azalmasına yardımcı olmamaktadır. Onun görüşüne göre, eğer herkesi terör ve aşırıcılıkla suçlarsa, terör ve aşırıcılık sorunu bitmez."⁴⁹⁰ Kerimov'un bu duruşu Avrasya Ekonomik Birliği'nden Türk Konseyi'ne hatta Kuşak Yol Projesine kadar çeşitli oluşumlara karşı

⁴⁸⁷ Kamer Kasım, s.117.

⁴⁸⁸ Aidarbek Amirbek, Almasbek Anuarbekuly, Kanat Makhanov, s.178.

⁴⁸⁹ Assel Tutumlu, "Turkey-Central Asia Relations: A Strategic Overview", Near East Institute, Report 1, 2020, p.20.

⁴⁹⁰ Dinara Tal dybayeva, Türk Dünyasında Entegrasyon Süreci: Türkiye-Kazakistan İkili İşbirliğinin Sürece Etkiler, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2012, s.74.

sergilenmişti.⁴⁹¹ Kerimov'un benimsediği stratejisi kapsamında uzun süre bölgesel projelere özellikle Türk Konseyi'ne uzak durarak birçok fırsatı kaçırdığını söyleyebiliriz.

Kerimov'un Türk Konseyi'ne karşı mesafeli yaklaşmasının diğer sebeplerinden biri Türkiye'nin Türk Konseyi vasıtasıyla Türk Cumhuriyetlerine karşı yayılmacı siyaset güttüğü ve bölgeyi Pantürkizm aracılığıyla kontrolü altına almak istediğine dair düşünce beslemesidir. Uzun yıllar Sovyet hakimiyeti altında kalan Özbekistan'ın tekrar başka bir gücün-Türkiye'nin kontrolü ve etkisi altına girme endişesi ortaya çıkmıştı. Türk cumhuriyetleri bağımsızlığına kavuşmasıyla Türkiye'de meydana gelen atmosfer, Türk cumhuriyetlerinin Türkiye önderliğinde birleşmesi ve Turan idealinin tekrar gündeme gelmesi bu endişenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁴⁹² Bağımsızlığın ilk yıllarında çeşitli örgütlerde Türkiye'nin sıkça Türk dünyası birliğinden bahsetmesi, "*Adriyatik'ten Çin Seddine Türk Dünyası*", "*21. Asır Türk Çağı Olacak*" gibi söylemlerde bulunması Türk ülkelerini rahatsız etmeye başlamıştı. Türk cumhuriyetlerinin yanı sıra bu tarz açıklamalar hem batıda hem doğuda Türk tehlikesi hissinin doğmasına da yol açmıştır.⁴⁹³

1992 yılında Ankara'da düzenlenen Türkçe Konuşan Devletler İşbirliği 1. Zirvesinde Özbekistan da dahil olmak üzere Türk cumhuriyetlerinin endişesini görmek mümkündür. Bu zirvede "Sovyet modeline mi dönüyoruz" endişesiyle bildirideki birçok madde metinden çıkartılmıştır.⁴⁹⁴ Kerimov hükümetler-üstü bir oluşum istemediğinden Türk Ortak Pazarı'nın kurulmasını da reddetmiştir. F. Armaoğlu'na göre:

Ankara toplantısı, her biri bağımsız ve egemen olmuş, millî ve siyasî kişiliğini kazanmış Türk milletlerinin, dünyanın yeni şartları içerisinde, Türk varlığını gerçekleştirmek ve bu varlığı yüceltmek için bir araya gelmeleridir. Bu toplantı, "egemen ve eşit" Türk devletlerinin, dünya politikasındaki ağırlıklarını vurgulamanın yollarını aramak ve bulmak için yapılmaktadır. Kısacası, etkin iş birliğinin tedbirlerini tespit etme amacına yöneliktir.⁴⁹⁵

⁴⁹¹ Kamer Kasım, s.116.

⁴⁹² Murat Yıldız, "Türkiye-Özbekistan Siyasi İlişkileri", *20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara, 2021, (ss.247-284), s.267.

⁴⁹³ Saadettin Yağmur Gömeç, "Yeni Yüzyıla Girerken Türk Cumhuriyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, 2013, sayı:206, (ss.317-330), s.318.

⁴⁹⁴ Abdulvahap Kara, *Turgut Özal ve Türk Dünyası*, Kültür Sanat Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2012, s.212.

⁴⁹⁵ Abdulvahap Kara, s.209.

Türk cumhuriyetlerinin Türkçe Konuşan Devletler İşbirliği çerçevesinde geliştirmek istedikleri ilişki de tam olarak buydu. Kerimov Türk Devletleri İş Birliği kapsamında “egemen ve eşit” devlet olarak etkileşimlerini yürütmek istemişti. Öyle ki Kerimov bu vaziyetten duyduğu rahatsızlığı 1997 yılında şu şekilde ifade etmiştir: “*Bir ağabeyden kurtulup, bir başka ağabeyin boyunduruğuna girmem.*”⁴⁹⁶ Kerimov sıkça siyasi birlik düşüncesinden uzak durulması gerektiği ve Türk Devletleri İşbirliği çerçevesinde sadece kültürel alanda işbirliğini sürdürmeyi hedeflediğini dile getirmiştir. 1995 yılında düzenlenen Bişkek zirvesinde Kerimov siyasi birliği amaçlayan söylemlerin dile getirilmesi halinde Özbekistan’ın zirve toplantılarına katılmayacağını belirtmiştir.⁴⁹⁷

Özbekistan’ın Türk Devletleri İşbirliğine karşı olumsuz tavır almasının diğer sebeplerinden biri Türkiye’nin bağımsızlığın ilk yıllarında verdiği sözleri tutmaması ve bundan kaynaklı Türkiye’ye karşı oluşan güvensizlik hissidir. İlk yıllarda Türkiye tarafından kardeş ülkelerle iş birliğine yönelik onca söyleme rağmen Türkiye’nin Türk cumhuriyetlerine karşı ciddi bir politikası olmamış ve kararlı tutum sergileyememesinden dolayı ilişkiler sistematik bir şekilde ilerleyememiştir.⁴⁹⁸ Türkiye’nin Türk devletleriyle çeşitli alanlarda işbirliği içinde olma konusunda ciddi olmadığı anlaşıncı ve Rusya’nın varlığını göz önünde bulundurarak temkinli politika izleyen Türkiye, Türk cumhuriyetlerinin yaşadığı problemlerde çekimser kalınca söz konusu ülkeler yarı yolda bırakıldıklarını hissederek kendilerine başka güvenceler bulma peşine düşmüşlerdir. Türkiye’nin bu kararsız tavrından dolayı Özbekistan Rusya’yı tercih etmek zorunda kalmıştır. Bu doğrultuda Türk Devletleri İş Birliği Konseyi yerine BDT, Şanghay İşbirliği Örgütü gibi oluşumlarda yer almayı öncelik olarak görmüştür.⁴⁹⁹ Türk cumhuriyetlerinin Rusya’ya yaklaşmasını değerlendiren Demirel şu hikâyeyi anlatmıştır:

Bir alıcı kuş hikayesi vardır bilir misiniz? Bir horoz etrafındaki üç beş pilice şöyle böbürlenmiş: Merak etmeyin eğer alıcı kuş gelirse ben sizi korurum. Bir süre sonra horoz havada bir alıcı kuş görmüş ve kaçıp hemen kümese saklanmış. Piliçler de sağa sola

⁴⁹⁶ Murat Yıldız, s.267.

⁴⁹⁷ Abdulkadir Çalışır, s.78.

⁴⁹⁸ Saadettin Yağmur Gömeç, s.319.

⁴⁹⁹ Saadettin Yağmur Gömeç, s.320.

kaçışmışlar. Horoz, kendisine niye böyle yaptın diyenlere şu karşılığı vermiş: Ben küçükken bir alıcı kuş gelmişti. Ben kaçıp saklanmışım, kardeşlerimi götürmüştü.⁵⁰⁰

Özbekistan, Kerimov döneminde Türkçe Konuşan Devlet Başkanlarının zirveler sürecinde 2001 yılında düzenlenen 7. Zirveye kadar katılım sağlamış, bu tarihten itibaren ülke, gerçekleştirilen hiçbir zirveye yukarıda bahsedilen sebeplerden ötürü Şevket Mirziyayev iktidarı devralana kadar iştirak etmemiştir.

2016 yılında Kerimov'un vefatının ardından Mirziyayev'in iktidara gelmesiyle ülkenin dış politikasında olumlu değişim ve gelişimler meydana gelmiştir. Çok yönlü ve proaktif dış politika takip eden Mirziyayev uluslararası sistemde devletlerle ilişkilerini geliştirerek etkin bir şekilde ilerlemeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda Kerimov döneminde Türkiye ve Türk dünyasıyla yaşanan sorunları çözüme kavuşturmuş, Türk dünyası çerçevesinde entegrasyona olumlu baktığını Türkiye devlet başkanının Özbekistan ziyaretinde şu şekilde dile getirmiştir: “*Burası Büyük Türk milletlerinin vatanı. Artık birleşmemiz lazım.*”⁵⁰¹ Erdoğan'ın bu ziyaretinde (2018) Mirziyayev Türk Konseyi'ne yeniden katılmaya karar verdiklerine dair açıklamada bulunmuş ve Türk Konseyi bunu sevinçle karşılamıştır.⁵⁰² Her ne kadar Türk dünyasında bütünleşme doğrultusunda girişimlerde bulunulmuş olursa da Kerimov döneminde Özbekistan'ın katılmaması nedeniyle bütünleşme tam anlamıyla gerçekleşmemiştir. Mirziyayev'in verdiği katılma kararı örgütün daha da güçlenerek etkin konuma gelmesi, çeşitli alanlarda iş birliğinin gelişmesine katkıda bulunması açısından büyük önem arz etmektedir.

Uzun aradan sonra Özbekistan'ın Türk Konseyi'ne ilk katılımı 2018 yılında Kırgızistan'ın Çolpan-Ata'da düzenlenen 7. zirvesine katılımıyla gerçekleşmiştir. Daha da önemlisi ülkenin, 15 Ekim 2019 tarihinde düzenlenen Bakü zirvesine tam üye olarak katılımı olmuştur.⁵⁰³ Mirziyayev bu zirvede yaptığı konuşmasında Özbekistan'ın Türk

⁵⁰⁰ Murat Yıldız, s.268.

⁵⁰¹ Mehmet Seyfettin Erol, “Türkiye-Özbekistan ya da “Türk Dünyası Jeopolitiği”nin Yükselişi”, ANKASAM, 28 Mayıs 2018, <https://www.ankasam.org/turkiye-ozbekistan-ya-da-turk-dunyasi-jeopolitiginin-yukselisi/> [Erişim tarihi: 23.08.2023].

⁵⁰² Olimjon Sobir, “Türk Keneşi ve Özbekistan”, ANKASAM, 6 Eylül 2018, <https://www.ankasam.org/turk-kenesi-ve-ozbekistan/> [Erişim tarihi: 23.08.2023].

⁵⁰³ Fırat Purtaş, “Yeni Özbekistan ve Türk Dünyası”, *Kriter Dergisi*, 1 Kasım 2021, <https://kriterdergi.com/dosya-turk-dunyasi/yeni-ozbekistan-ve-turk-dunyasi> [Erişim tarihi: 23.08.2023].

Konseyi'ne üyeliğinin temelde doğal ve tarihsel süreçlerin bir yansıması olduğunu dile getirmiştir. Özbek lider, “Türk Konseyi üyeliği, halkımızın temel çıkarlarını tam olarak karşılamaktadır. Günümüzde sadece kültürel ve manevi bağlar değil, ticari ve ekonomik ilişkiler de yeni bir boyuta taşınmaktadır. Son üç yılda, ülkelerimiz arasındaki ticaret hacmi neredeyse iki katına çıktı, binden fazla yeni ortak girişim açıldı. Ulaşım genişliyor, vizesiz turist akışı artıyor, halklarımız arasındaki kardeşlik bağları güçleniyor”⁵⁰⁴ diyerek ilişkilerin ülke çıkarlarına uygun olarak geliştiğini ifade etmiştir.

Özbekistan'ın örgüte üye olması adeta Türk dünyası entegrasyon sürecine ivme kazandırmıştır. Zira 2021 yılında İstanbul'da düzenlenen zirvede Türk Dili Konuşan Ülkeler İş Birliği Konseyi ismi “Türk Devletleri Teşkilatı” olarak değiştirilmiş ve böylece “Türk dilli” değil “Türk” oldukları açıkça vurgulanmaktadır.⁵⁰⁵ 2022 yılında Özbekistan'ın ev sahipliğinde Semerkant'ta Türk Devletleri Teşkilatı Zirvesi gerçekleştirilmiştir. Teşkilata üye olduktan sonra Özbekistan'da gerçekleşen ilk TDT Zirvesi olması bakımından kayda değer ve heyecan verici bir olay olmuştur.⁵⁰⁶ Özbekistan Mirziyayev döneminde Türk Devletleri Teşkilatı çerçevesinde aktif rol oynamış ve önemli projelerin gerçekleşmesinde öncülük etmiştir. Özbekistan 2019 yılında Türk Dünyası İş Forumu'na ev sahipliği yapmış ve Türk Konseyi Ortak Türk Ticaret ve Sanayi Odası'nın kuruluşuna öncülük etmiştir.⁵⁰⁷ Mirziyayev'in Çolpan-Ata ve Bakü Zirveleri'ndeki konuşmaları TDT kapsamında bilhassa ticari ve kültürel alanlarda iş birliklerine ayrı ehemmiyet verdiğini göstermektedir. Mirziyayev TDT'nin uygulamaya koyduğu İpek Yolu Tur Paketine dahil olmak istediğini dile getirmiştir. Ayrıca Bakü Zirvesi'nde ticari ilişkilerin de geliştirilmesi için önerilerde bulunmuş, örgüt bünyesinde Ortak Yatırım Bankası kurulmasını teklif etmiştir. Karayolu, demiryolu, boru hatları ve enerji nakil santraliyle donanmış olan ve Orta Asya-Hazar

⁵⁰⁴ Rahim Mamadaliyev, s.144.

⁵⁰⁵ Coşkun Faik Kavala, “Özbekistan'ın Türk Dünyasındaki Yeri”, 21.yüzyıl Türkiye Enstitüsü, 18 Kasım 2022, <https://www.21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/orta-asya-arastirmalari-merkezi/ozbeki-stan-in-turk-dunyasindaki-yeri> [Erişim tarihi: 23.08.2023].

⁵⁰⁶ Mevlüt Akçapa, “Türk Devletleri Teşkilatı'nın Tarihsel Gelişimi: Teşkilatın Dünü, Bugünü ve Yarını”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 2023, cilt:11, sayı:34, (ss.473-491), s.484.

⁵⁰⁷ Kamer Kasım, s.119.

Denizi-Güney Kafkasya-Türkiye istikametinde gelişen “Turan Koridoru-Orta Koridor”u Özbekistan’ın da inşa ettiği hatla daha da güçlü hale gelmektedir.⁵⁰⁸

Özbekistan’ın ilk Cumhurbaşkanı Kerimov birtakım sebeplerden ötürü Türk dünyası bünyesinde entegrasyona olumlu yaklaşmamıştır. Ancak Kerimov sonrası iktidara gelen Mirziyayev selefinin aksine farklı politika uygulamış, Türk dünyası kapsamında iş birliğini canı gönülden desteklemiştir. Sağduyulu siyaset izleyen Mirziyayev, TDT çerçevesinde iş birliği geliştirmenin ülke açısından büyük bir fırsat olduğunun farkına varmıştır. Aynı zamanda Özbekistan’ın TDT’ye üyeliği, örgütün bütünlüğünü tamamlayarak daha güçlü ve etkin olma yolunda ilerlemesine katkıda bulunması açısından büyük önem arz etmektedir.

3.5. Özbekistan ve Türk Cumhuriyetleri Arasında İş Birliği: Olanaklar, Fırsatlar ve Zorluklar

3.5.1. Özbekistan-Türkiye

Ortak kökene, dile, dine, ortak gelenek ve göreneklere sahip olan iki kardeş ülkenin ilişkileri çok eski dönemlere kadar uzanmaktadır. Maverâünnehir ve Anadolu bölgeleri arasında daimi etkileşimin olduğu kayıtlarda bulunmaktadır. Osmanlı devleti ve Türkistan’daki Hanlıklar arasında gerek siyasi gerek sosyo-kültürel gerek ticari ilişkiler kurulmuştur.⁵⁰⁹ Sovyet dönemine gelindiğinde Türkiye, savaş sonrası mevcut konumunu korumak amaçlı yeni dış politika yönelimi doğrultusunda Özbekistan da dahil Türk topluluklarıyla ilişki kurmaktan kaçınmıştır.⁵¹⁰ Ancak Sovyetlerin parçalanarak Türk cumhuriyetlerinden biri Özbekistan’ın 1 Eylül 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte Türkiye-Özbekistan ilişkileri açısından yeni bir dönem başlamıştır. Türkiye 16 Aralık 1991 tarihinde Özbekistan’ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuştur. Bağımsızlığın ilk yılları iki kardeş ülke arasındaki ilişkiler gayet olumlu başlamıştır. Türk dünyasına ayrı ehemmiyet veren dönemin Türkiye

⁵⁰⁸ Fırat Purtaş,

⁵⁰⁹ Alişer Azamhocayev, “Yaşasın Özbekistan, Yaşasın Türkiye”, *Yeni Türkiye Özbekistan Özel Sayısı-I*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, 2022, Sayı:125, (ss.17-23), s.17.

⁵¹⁰ Mustafa Aydın, “Türkiye’nin Orta Asya-Kafkaslar Politikasında Türk Cumhuriyetleri”, *30. Yılında Türk Cumhuriyetleri (Ulusal Politika)*, Nobel Yayıncılık, 2021, (ss.8-12), s.8-9.

Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Özbekistan ile ilişkileri en iyi biçimde sürdürmeye özen ve çaba göstermiştir. Özbekistan'ın ilk Cumhurbaşkanı İslam Kerimov 16 Aralık 1991'de Türkiye'ye resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyaret sırasında Kerimov beklentilerini şu şekilde dile getirdi:

Eğer Türkiye bize destek olursa, Özbekleri bundan sonra kimse boyunduruk altına alamaz. Atatürk ilkeleri bizim Özbekistan'da yapmak istediklerimizle paraleldir, ben Atatürk'e hayranım ve onun Türkiye'de başardıklarını Orta Asya halklarının da başaracağını ümit ediyorum.⁵¹¹

Atatürk'ün Osmanlı İmparatorluğunun küllerinden ulus-devlet yaratmış olması Kerimov'un izleyeceği siyaset için yol gösterici özellikteydi.⁵¹² Türkiye, Özbek siyasetçileri için model bir ülkeydi: laiklik, demokrasi ve piyasa ekonomisi ülkeye olan hayranlığın ana sebeplerindendir. Özbekistan bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren Türkiye'nin kalkınma modelini desteklemiş ve örnek almıştır.⁵¹³ Ayrıca Kerimov Türkiye'nin sağlayacağı destek ve yardımlarla Sovyet döneminde yıpranan ülkeyi toparlayabileceklerine inandıklarını belirtmiştir.

28 Nisan 1992 tarihinde Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel'in Özbekistan ziyareti iki ülke ilişkilerinin gelişmesi açısından önemli bir olay olmuş ve aynı sene Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçiliği Taşkent'te açılmıştır. Demirel'in Özbekistan ziyareti sırasında 8 anlaşma imzalanmıştır. %50 hissesi Özbek tarafına %50 hissesi Ziraat Bankasına ait Türk-Özbek Bankası (UT-Bank) kurulmuştur. İki bin öğrenci Türk üniversitelerinde eğitim almak üzere Türkiye'ye getirileceği, hatta harp okulundan kontenjanlar ayrılacağı kararlaştırılmıştır. Demirel'in bu ziyareti sırasında Eximbank Özbekistan'a 250 milyon dolar ihracat kredisi vermiştir.⁵¹⁴ 30-31 Ekim 1992'de Ankara'da ilk defa altı Türk Cumhuriyeti devlet başkanlarının katılımıyla Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi gerçekleşmiştir. Uzun süre birbirinden ayrı kalmış kardeş ülkelerin yeniden bir araya gelmeleri büyük önem arz etmektedir. Söz

⁵¹¹ Özbekistan'la İnişli Çıkışlı İlişkiler, 1 Eylül 2016, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/ozbekistanla-inisli-cikisli-iliskiler> [Erişim tarihi 5.01.2023].

⁵¹² Turhan Dilmaç, s.102.

⁵¹³ Farkhad Alimukhamedov, Engin Akçay, "Redefining The Contemporary Relations Between Turkey and Uzbekistan", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2013, Sayı:36, (pp.235-242), p.236.

⁵¹⁴ Abdulvahap Kara, *Turgut Özal ve Türk Dünyası*, Kültür Sanat Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2012, s.191,197.

konusu buluşma Türk ülkelerinin çeşitli alanlarda iş birliğine doğru attıkları ilk somut adım olmuştur. Kerimov da bu zirveye katılım sağlamış ve desteklemiştir. Kerimov Türkiye'ye gerçekleştirdiği ilk ziyaretinde Türk dünyasına olan düşüncesini şu şekilde belirtmiştir: “*Ben Türk halklarının birliği düşüncesini savunuyorum. Bu birlik mutlaka gerçekleşmelidir. Politik bir birlikten ziyade ekonomik bir birlik kurulabilir. Bunun adına Türk Ortak Pazar'ı da diyebilirsiniz*”.⁵¹⁵ İşbu Ankara zirvesinde çeşitli konularda iş birliğini içeren Ankara Bildirisi imzalanmıştır.⁵¹⁶

1992 senesi Özbekistan-Türkiye ilişkilerinde bol etkileşimin olduğu verimli bir yıl olmuştur. Kardeşlik ve dostluğu geliştirmek, güçlendirmek amaçlı çeşitli alanlarda anlaşmalar imzalanmıştır. Türkiye Sağlık Bakanı, sağlık ve tıp alanlarında iş birliği yapmak üzere Özbekistan'a gelmiştir. Aynı zamanda Türkiye Dışişleri Bakanı çeşitli alanlarda etkileşimlerde bulunmak amacıyla Özbekistan'a ve diğer Türk Cumhuriyetlerine ziyaret gerçekleştirmiştir. Söz konusu ziyaret sırasında imzalanan protokole göre Türkiye'ye uluslararası forumlarda Özbekistan'ı temsil etme yetkisi sunulmuştur. Bu da Özbekistan'ın Türkiye'yi sağlam bir dost olarak gördüğü ve güven duyduğunun göstergesidir. Aynı sene Türkiye'nin Turizm Bakanı, Milli Eğitim Bakanı, Ulaştırma Bakanı, Sanayi ve Ticaret Bakanı iş birliği yapmak amacıyla Özbekistan'ı ziyaret etmiştir. Özbekistan'ın bağımsızlığının ilk yıllarında 100'u aşkın anlaşma ve iş birliği protokolleri imzalanarak ilişkiler pekiştirilmeye çalışılmıştır.⁵¹⁷

Özbekistan Cumhuriyeti'nin Ankara Büyükelçiliği Ocak 1993'ten itibaren faaliyete başlamıştır. İki ülkenin büyükelçiliklerinin açılması siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerin hızlanmasında önemli rol oynamıştır.⁵¹⁸ Turgut Özal 1993 yılının 4-15 Nisan ayında Özbekistan da dahil olmak üzere tüm Orta Asya Türk Cumhuriyetlerini ziyaret etmiştir. Özal'la birlikte Dışişleri Bakanı başta olmak üzere çeşitli üst düzey yetkililer, iş adamlarından oluşan 221 kişilik heyet katılım sağlamıştır. Gelen kalabalık

⁵¹⁵ Seyit Ali Budulgan, “Özbekistan'ın Jeopolitik Önemi”, *Asya Araştırmaları Dergisi*, 2020, Cilt:4, Sayı:2, (ss.167-183), s.175.

⁵¹⁶ Aidarbek Amirbek, Almasbek Anuarbekuly, Kanat Makhanov, “Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmişi ve Kurumsallaşması”, *ANKASAM-Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 2017, Cilt:1, Sayı:3, (ss.164-204), s.166.

⁵¹⁷ Murat Yıldız, “Türkiye-Özbekistan Siyasi İlişkileri”, *20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara, 2021, (ss.247-284), s.263.

⁵¹⁸ B.Kh. Imamov, “Diplomatic Relations Between Uzbekistan and Turkey (1991–2018)”, *Alma Mater*, 2021, (pp.85-90), p.86.

heyet tarafından Özbekistan'ın tarihi ve dini mekanlarının ziyaret edilmesi ata toprağın daha yakından tanınması açısından önemlidir. Söz konusu ziyaret sırasında birçok konular ele alınmıştır; önemli konulardan biri Orta Asya, Kafkasya ve Türkiye arasında ekonomik iş birliği teşkilatının kurulması düşüncesi olmuştur.⁵¹⁹ Bu fikir doğrultusunda faaliyete geçilerek Avrasya İş Konseyleri çatısı altında 12 Nisan 1993 tarihinde Türk-Özbek İş Konseyi kurulmuştur. İki ülke arasındaki ekonomik ve ticari ilişkileri geliştirmeyi amaç edinen Konsey'in kurulmasıyla ikili arasındaki ticaret hızla gelişim göstermiş ve Türk firmaları Özbekistan'da yatırım yapmaya başlamıştır. Böylece Özbekistan, Avrasya ülkeleri arasında en çok Türk yatırımı alan ülkelerden biri haline gelmiştir. Konsey iki ülkenin iş adamlarını bir araya getirerek ekonomik bağların gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.⁵²⁰

Türkiye ve Özbekistan arasında oldukça olumlu ilerleyen ilişkiler 1993 senesinden itibaren bozulmaya başlamış ve kriz dönemine girmiştir. İki Özbek muhalifin Özbekistan'dan kaçarak Türkiye'ye sığınmasıyla iki ülke arasında gerilim başlamıştır. Erk Partisinin kurucusu Muhammed Salih 1991 yılında cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılmış ancak kazanamamıştır. Kerimov seçim sonrası gücünü sağlama almak ve muhalefetin etkisini azaltmak amacıyla muhalefet üzerinde baskı uygulamaya başlamıştır. Bunun üzerine baskılara dayanamayan Muhammed Salih ve Birlik Partisi Genel Başkanı Abdurrahim Polat Özbekistan'ı terk ederek Türkiye'ye sığınmıştır. Salih Türkiye'de bulunan Özbek öğrencileri üzerinden siyasi faaliyetlerini Türkiye'de devam ettirmesi üzerine iktidarı için endişelenen Kerimov muhaliflerin iadesini talep etmiş ancak Türkiye bu talebi olumsuz yanıtlamıştır.⁵²¹ Türkiye'nin talebi reddetmesi üzerine Özbek tarafında Türkiye'ye karşı büyük kızgınlık ve kırgınlık oluşmuştur. Bunun üzerine Kerimov Türkiye'deki Özbekistan Büyükelçiliğini kapatmış ve Türkiye'de okuyan Özbek öğrencilerini de geri çağırmıştır. Türk girişimciler baskı altına alınmaya başlanmış, bazı iş adamları sınır dışı edilmiştir. Hatta Özbekistan Türk Dünyası

⁵¹⁹ Abdulvahap Kara, s. 220,222.

⁵²⁰ DEİK, <https://www.deik.org.tr/turkiye-avrasya-is-konseyleri-turkiye-ozbekistan-is-konseyi#:~:text=DE%C4%B0K%2FT%C3%BCrkiye%2D%C3%96zbekistan%20%C4%B0%C5%9F%20Konseyi,12%20Nisan%201993%20tarihinde%20kurulmu%C5%9Ftur.> [Erişim tarihi 8.01.2023].

⁵²¹ Eşref Yalınkılıçlı, "Uzbekistan as a Gateway for Turkey's Return to Central Asia", *Insight Turkey*, 2018, Vol. 20, No. 4, (pp. 27-43), p.29; Fahri Türk, "Transformasyon Sürecinde Özbekistan'da Siyasal Partiler ve Özbek Muhalefet Liderlerinin Türk-Özbek İlişkileri Üzerine Etkileri", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008, Cilt 10, Sayı 2, (ss.53-81), s.76.

çerçevesinde düzenlenen toplantılara mesafeli yaklaşıma başlamıştır. Bu olayların ardından 1994 senesinde Kerimov Türkiye’yi ziyaret etmiş ve M. Salih’in Özbek öğrencileri ile temas halinde bulunmasının endişe uyandırdığını belirtmesi üzerine cumhurbaşkanı Süleyman Demirel Salih’in siyasi faaliyetlerine izin verilmeyeceği güvencesini vermiştir.⁵²² 1995 yılı temmuz ayında Türkiye Başbakanı Tansu Çiller ilişkileri yumuşatmak amacıyla Taşkent’e resmi ziyaret gerçekleştirmiştir. Görüşme olumlu gerçekleşmiş ve Kerimov Türk yatırımcıları ülkesine yatırım yapmaları için teşvik etmiştir. Görüşme sıcak atmosferde gerçekleşiyse de siyasi soğukluk varlığını korumuştur. Mayıs 1996 senesinde Demirel Özbekistan’ı ziyaret etmiş ve iki ülke arasında Ebedi Dostluk ve İş birliği Anlaşması imzalanmıştır. Ancak ilişkiler beklenen düzeye çıkamamış ve anlaşma kâğıt üzerinde kalmıştır.⁵²³

Özbekistan ve Türkiye arasındaki soğukluğun diğer sebeplerinden biri Özbekistan’ın Türkiye’nin Türk Cumhuriyetlerine karşı yayılmacı siyaset güttüğü ve bölgeyi Pantürkizm aracılığıyla kontrol altına almak istediğini düşünmesidir. Kerimov (1997) bu düşüncesini şu şekilde belirtmiştir: *“Bir ağabeyden kurtulup, bir başka ağabeyin boyunduruğuna girmem.”*⁵²⁴ Özbekistan Sovyet kontrolünden henüz çıkmış olması hasebiyle söz konusu endişeye kapılması anlaşılır bir durumdur. Ancak dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Türkiye’nin emperyalist emeller beslemediği yalnızca Türk cumhuriyetleriyle bağları güçlendirmeyi hedeflediğini sürekli bir biçimde vurgulamıştır. Demirel Pantürkist politika izlemediğini her fırsatta dile getirmiştir: *“Pantürkist değiliz. Bütün isteğimiz, bu ülkelerin ayakları üzerinde dikilmesi. Son bin yılda Orta Asya halkları tek devlet çatısı altına girmedi. Hepimizin ayrı hükümeti olsun ve aynı kültürü, aynı dili paylaşalım. O zaman hepimiz mutlu oluruz.”*⁵²⁵

İki ülkenin ilişkilerini etkileyen diğer önemli husus da İslamcılık olmuştur. Laik bir sistem oluşturmak isteyen Özbekistan, ülke içinde özellikle Fergana bölgesinde güçlenmekte olan İslami köktendinciliğe (Özbekistan İslami Hareketi) karşı mücadele verirken Türkiye’de Refah Partisinin iktidara ortak olması Özbekistan’ı rahatsız

⁵²² Turhan Dilmaç, s.105. Not: Muhammed Salih 1998 yılında sınır dışı edilmiştir.

⁵²³ Murat Yıldız, s.269-270.

⁵²⁴ Murat Yıldız, s.267.

⁵²⁵ Abdulvahap Kara, s.164.

etmiştir. Zira, Türkiye'nin laik sistemi Özbekistan'ın ülke içinde inşa etmek istediği bir modeldi. Neyse ki 28 Şubat “post-modern darbe”nin sonucu olarak Refahyol hükümetin iktidardan düşmesi Kerimov’u rahatlatmıştı. Dönemin başbakanı Mesut Yılmaz 1998 yılı Nisan ayında Taşkent’e ziyaret gerçekleştirmiştir. Kerimov ziyaret sırasında iktidar değişikliğinden memnun kaldığını şu şekilde dile getirmiştir: *“Türkiye’nin aşırı dinci kesime karşı gittiği yoldan memnunuz. Türkiye devletinin gittiği bu yol, Orta Asya devletleri için de geçerlidir.”*⁵²⁶

16 Şubat 1999 tarihinde Taşkent’te Kerimov ve hükümet yetkililerini hedef alan iki teröristin altı arabayı patlatarak 120 kişinin yaralanmasına ve 16 kişinin ölümüne yol açan bir bombalı saldırı gerçekleştirilmiştir. Söz konusu saldırı Özbekistan topraklarına İslami rejimi getirmeyi amaçlayan bir terör örgütü olan Özbekistan İslami Hareketi tarafından yapılmıştır. Saldırıyı gerçekleştiren iki terörist Türkiye’de yakalanmıştır ve bunun üzerine Özbekistan Türkiye’den suçluların iadesini talep etmişse de Türkiye adil olmayan yargılama yapılması korkusuyla suçluları iade etmemiştir.⁵²⁷ Saldırı sonrası soruşturmalarda ÖİH liderlerinden Tahir Yoldaş’ın 1997 yılında Türkiye’de Erbakan ile görüştüğü ve Erbakan’ın Yoldaş’a 100 bin lira para verdiği iddia edilmiştir.⁵²⁸ Bunun üzerine iki ülke ilişkileri kopma noktasına gelmiştir. Özbekistan Türkiye’deki Özbek öğrencileri ülkesine geri çağırmış, diplomatik ilişkileri maslahatgüzarlık seviyesine indirmiştir.⁵²⁹ Bombalı saldırı sebebiyle ülke içinde kontrol sıkılaştırılmış ve güvenlik tedbirleri arttırılmıştır. Olay sonrası soruşturma ve tutuklamalardan FETÖ da payını almıştır. “Türk okulları” olarak bilinen Gülen bağlantılı okulların din propagandası yaptığı gerekçesiyle kapatılma kararı alınmıştır. 2000 yılı itibarıyla tüm Gülen okul ve kurumları kapatılmıştır.⁵³⁰ Özel okulların yanı sıra resmi Türk okulları, liselerinin de tamamı kapatılmış sadece -Özbek öğrenci kabul etmemek şartıyla- Taşkent’teki Türk İlköğretim Okulu açık kalmıştır. Türk firma yöneticileri ve iş adamları baskı altına

⁵²⁶ Turhan Dilmaç, s.106.

⁵²⁷ Assel Tutumlu, “Turkey-Central Asia Relations: A Strategic Overview”, Near East Institute, Report 1, 2020, p.20.

⁵²⁸ Turgay Düğen, s.81.

⁵²⁹ Murat Yıldız, s.270.

⁵³⁰ Çiğdem Balım- Y. Emre Gürbüz, “O’zbekiston Respublikasi: Özbek Modeli”, *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar- Türkiye ile İlişkiler*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2012, (ss.223-311), s. 294.

alınmış, hapis cezasına çarptırılmış ve bir kısmı sınır dışı edilmiştir. Ülkede bulunan 5000 Türk vatandaşı sayısı kısa zaman içinde 1500'e kadar azalmıştır.⁵³¹ 2018 yılında Türkiye'deki Polis Akademisi Başkanlığı tarafından hazırlanan FETÖ raporunda 1999 senesinde gerçekleşen Özbekistan'daki bombalı saldırıların arkasında FETÖ'un olduğu iddia edilmiştir. Özbekistan bu saldırıların ardından Türkiye'yle arasına mesafe koymasıyla birlikte Kerimov, 2000 yılında Bakü'de düzenlenen Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesine de katılım sağlamamış, ülke meclis başkanı düzeyinde temsil edilmiştir.⁵³²

2000 yılı itibariyle Türkiye-Özbekistan ilişkilerinde kısmen yumuşama meydana gelmiştir. Türkiye İçişleri Bakanı Saadettin Tanttan 17 Eylül 2000 tarihinde Özbekistan'a ziyaret gerçekleştirmiş ve bölgede yaşanan terör olaylarından dolayı Özbekistan'a güvenlik konusunda yardım teklifinde bulunmuştur. Ardından Ekim ayında Dışişleri Bakanı İsmail Cem Taşkent'i ziyaret etmiş ve Türkiye'nin Özbekistan'a silah yardımı ve askeri eğitim konularında destekte bulunacağı kararlaştırılmıştır.⁵³³ Ahmet Sezer döneminde Türkiye'nin laiklik konusundaki kesin tavrı ve Özbekistan'ın İslami hareketlere karşı tehdit algılamaları ikili ilişkilerin ortak zeminini oluşturmuştur. Sezer'in devletin laikliğine karşı hassas tavrı ikili ilişkilerde güven tazelemesi sağlamıştır. Sezer Kerimov'un davetiyle Özbekistan'ı ziyaret etmiş ve ziyaretin temeli teröre karşı iş birliği olmuştur. Görüşmede iki ülke arasında İşbirliği Hakkında Ortak Bildiri, Terörizm, Uyuşturucu Kaçakçılığı ve Örgütlü Suçlarla Mücadelede İşbirliği Ortak Bildirisi, Askeri ve Teknik İş Birliği Anlaşması imzalanmıştır.⁵³⁴ İlişkiler iyileştirilmeye çalışılırken 2001 yılında İstanbul'da gerçekleştirilen AGİT zirvesine Türkiye'nin Kerimov'un yanı sıra Salih'i de davet etmesi yeni bir gerilim oluşturmuştur. Bu olay Özbekistan'ın Türkiye'ye karşı güvensizlik duymasına sebebiyet vermiştir. 2003 yılında Başbakan Recep Tayyip Erdoğan geniş bir heyetle ilişkileri düzeltmek ve canlandırmak amacıyla Özbekistan'a resmi bir ziyaret düzenlemiştir.⁵³⁵ Ziyaret

⁵³¹ Ahmet Kanlıdere, "Özbekistan Cumhuriyeti", *Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları, 2017, (ss.153-185), s.164.

⁵³² Turgay Düğen, s.82.

⁵³³ Turhan Dilmaç, s.135.

⁵³⁴ Turgay Düğen, s.82.

⁵³⁵ Çiğdem Balım- Y. Emre Gürbüz, s.295.

sırasında Türk iş adamlarının ülkedeki etkinliğinin artırılması ve yaklaşık 1 milyar dolar olan ticaret hacminin genişletilmesi konularında anlaşmaya varılmıştır. Ek olarak, iki ülke arasında askeri eğitim konusunda iş birliği yapılması da ele alınmış, Özbek pilotların Türkiye’de eğitilmesi kararlaştırılmıştır. Erdoğan, Özbek tarafına Türk iş adamlarının Özbekistan’da karşılaştığı sorunların çözülmesi ve kolaylık sağlanması konusunda ricada bulunmuştur. Kerimov da bu talebi kabul etmiştir. Söz konusu ziyaretle ilişkilerin iyileştirilmesi amaçlanmış olsa da ilişkiler istenilen düzeye çıkamamış, siyasi soğukluk devamlılığını korumuştur.⁵³⁶

Eski Sovyet ülkesi olan Gürcistan, Ukrayna’da gerçekleşen “Renkli Devrimler” Orta Asya ülkelerinden Özbekistan’a da sirayet etmiştir ve böylece 2005 tarihinde Yeşil Devrim olarak da bilinen Andican Olayları meydana gelmiştir. Hizb-ut Tahrir ile ilişkisi olan Ekremiler grubuna mensup 23 iş adamının tutuklanması üzerine tutukluların akrabaları ve gruba mensup destekçileri 12 Mayıs 2005’te Fergana bölgesinde bulunan Andican şehrinde silahlı bir şekilde hapishaneyi basarak mahkûmları serbest bırakmıştır. Olayları bastırmak için güvenlik güçlerinin şiddet uygulaması ve birçok insanın hayatını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır.⁵³⁷ Söz konusu olay uluslararası tepkiye neden olmuş ve Kerimov despotlukla suçlanmıştır. Bu sırada Türkiye olaylar hakkında olumsuz yorum yapmamaya ve Özbekistan hükümetini rencide etmemeye çalışmıştır. Ancak Türkiye’nin insan hakları ihlalleri nedeniyle Özbekistan’ı kınayan BM raporuna imza atmasıyla ilişkiler tekrar soğumuştur.⁵³⁸ O sırada Kerimov, Dışişleri Bakanı Abdullah Gül’ün Taşkent’e gerçekleştireceği ziyareti iptal etmiştir. Askeri alanda imzalanan anlaşmalar da feshedilmiştir. Bu tarihten itibaren iki ülkenin diplomatik ilişkilerinde zayıflama görülmüştür.⁵³⁹ Kerimov, Türk yetkililerle aynı masada oturmayı reddederek 2009 yılında düzenlenen Türk Keneşi zirvesi de dahil olmak üzere Türkiye’nin öncülüğündeki hiçbir girişime katılım sağlamamıştır. Böylece bu kriz, iki ülke arasında

⁵³⁶ Murat Yıldız, s.271.

⁵³⁷ Salih Bıçakçı, “Andijon’da Nıma Bo’ldı? Özbekistan’da Terör, Güvenlik ve Demokrasi”, *Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu*, 2008, Cilt:3, Sayı:6, (ss. 1-22), s.13-14.

⁵³⁸ Ahmet Kanlıdere, s.165.;

⁵³⁹ Halit Hamzaoglu, “Turkey-Uzbekistan Relations: Strategic Cooperation And Partnership”, *International Journal of Social Sciences*, 2022, Volume:6, No:2, (pp.313-329), p.320.

gerçekleşen en büyük kriz olarak değerlendirilmiştir.⁵⁴⁰ Ancak şu hususu belirtmek lazım ki Kerimov yönetimi 2005 Olayından sonra Türkiye'ye karşı siyasi konularda muhafazakar bir çerçeveye sahip olmuş olsa da dış ekonomik ilişkilerini çeşitlendirmeyi hedeflemiştir. Bu sebeple ikili ilişkilerde yaşanan siyasi sorunlara rağmen Özbekistan ve Türkiye ticari ve ekonomik iş birliklerini istikrarlı bir şekilde sürdürmüştür. Türkiye'nin Özbekistan ile ticaret hacmi 1992'de 75 milyon dolardan 2015'te 1,5 milyar dolara çıkmıştır.⁵⁴¹

İlişkilerdeki durağanlığı ortadan kaldırmak amacıyla dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu 2012 yılında New York'ta düzenlenen BM Genel Kurulu görüşmesinde Özbekistan Dışişleri Bakanı Abdulaziz Komilov ile görüşmüştür.⁵⁴² Bu görüşmede ilişkilerin düzeltilmesi amacıyla 2013-2015 yıllarını ihtiva eden bir protokol imzalanması konusunda anlaşılmıştır.⁵⁴³ Kerimov ve Erdoğan, 7 Şubat 2014 tarihinde Soçi'de düzenlenen Kış Olimpiyat Oyunları açılış töreni çerçevesinde bir araya gelmişlerdir. Müzakereler sırasında iki ülkenin liderleri Kerimov ve Erdoğan yılda bir kez devlet başkanları düzeyinde toplantılar yapma konusunda anlaştılar.⁵⁴⁴ Ardından 10-12 Temmuz 2014'te Dışişleri Bakanı Davutoğlu ilişkileri geliştirmek amaçlı Taşkent'e resmi ziyaret gerçekleştirmiştir. Özbekistan Dışişleri Bakanı Komilov ile görüşen Davutoğlu *"İlişkilerin son yıllarda istenilen düzeyde olmaması hepimizi üzmüştür. İnşallah mevcut siyasi irade önümüzde bir yol açar"* diyerek üzüntüsünü dile getirmiştir. Görüşmede ilişkilerin ilerletilmesi konusu ele alınmış olursa dahi söylenenleri pratikte uygulama noktasında somut adımlar atılmamıştır.⁵⁴⁵

2016 yılında Kerimov'un vefatının ardından Şevket Mirziyayev, seçimlerde %88,61 oy kazanarak ülkenin ikinci cumhurbaşkanı olmuştur. Mirziyayev'in iktidara

⁵⁴⁰ Assel Tutumlu, "Turkey-Central Asia Relations: A Strategic Overview", Near East Institute, Report 1, 2020, p.20.

⁵⁴¹ Halit Hamzaoglu, s.320.

⁵⁴² S. Rıdvan Karluk, Ayşen Hiç Gencer, Orta Asya'da Oluşturulan Ekonomik ve Siyasi Entegrasyonlar Kapsamında Türkiye Özbekistan İlişkileri, International Conference On Eurasian Economies, 2016, (ss.220-227), s.224.

⁵⁴³ Assel Tutumlu, s.20.

⁵⁴⁴ B.Kh. Imamov, "Diplomatic Relations Between Uzbekistan and Turkey (1991–2018)", *Alma Mater*, 2021, (pp.85-90), p.87.

⁵⁴⁵ S. Rıdvan Karluk, Ayşen Hiç Gencer, s.224.

gelmesiyle beraber Özbekistan-Türkiye ilişkileri açısından yeni bir döneme girilmiştir. Kerimov döneminde bir türlü çözülemeyen sorunlu ilişkiler hükümet değişikliğiyle beraber yeni aşamaya geçmiş, uzlaşma ve yakınlaşma dönemi başlamıştır. Hem Mirziyayev yönetimi hem Türkiye, ilişkilerin geliştirilmesi, stratejik ortaklık ve iş birliğinin ilerletilmesinin önemli ve gerekli olduğunun farkındaydı. Bu doğrultuda Erdoğan yeni dönemde çeşitli alanlarda iş birliğinin arttırılmasını amaç edinerek 17-18 Kasım 2016 tarihinde Özbekistan’a resmi ziyaret gerçekleştirmiştir.⁵⁴⁶ İşbu ziyaret iki ülke arasında yıllardır mevcut olan soğukluğun giderilmesi ve dostluk-kardeşlik bağlarının derinleştirilmesi açısından büyük önem arz etmiş ve söz konusu görüşme sonrası ilişkiler daha da gelişim göstermiştir. 25-27 Ekim 2017 tarihinde bu sefer Mirziyayev Türkiye’ye resmi ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyaret sırasında Mirziyayev ekonomik iş birliğini arttırmak amacıyla birçok Türk iş adamının da katılım sağladığı Özbek-Türk İş Forumuna iştirak etmiştir. Ziyaret çerçevesinde ikili arasında havacılık, ulaştırma, diplomasi, eğitim, askeri, sağlık, kültür, ticaret, bankacılık alanlarında toplamda 26 anlaşma imzalanmıştır.⁵⁴⁷ Ziyaret sırasında iki ülke arasındaki ilişkileri “Stratejik Ortaklık” düzeyine çıkaran ortak bir deklarasyon imzalanmıştır. Bu gelişmeyle çeşitli konularda ortak stratejik hedeflere ulaşılması amaçlanmıştır.⁵⁴⁸ İki cumhurbaşkanı da basın toplantısında yirmi yıllık siyasi ve ekonomik gerilimin ardından ilişkilerin düzelmesine şükran ve memnuniyet duyduklarını dile getirmişlerdir. Erdoğan Türkiye’nin Özbekistan’ı Orta Asya’da stratejik ortak olarak gördüğünü belirtirken Mirziyayev de Türkiye’yi siyasi, ekonomik, askeri potansiyeli yüksek, uluslararası platformda güvenilir ve önemli ortak olarak gördüğünü dile getirmiştir.⁵⁴⁹ Aynı yıl Özbekistan Başbakan Yardımcısı Rüstem Azimov Türkiye’ye ziyaret gerçekleştirmiş, Türkiye-Özbekistan İş Forumuna katılmıştır. Yine aynı sene ekonomik ilişkilerin yanı sıra turizm alanında da ilişkileri derinleştirmek amacıyla Taşkent’te Türkiye Özbekistan Turizm Çalışma Grubu toplantısı gerçekleştirilmiştir. İşbu toplantıda turizm konusunda karşılıklı iş birliği ve vize kolaylığının sağlanması gibi konularda anlaşmaya varılmıştır.

⁵⁴⁶ Murat Yıldız, s.276.

⁵⁴⁷ AA, “Türkiye-Özbekistan ilişkileri güçleniyor”, 12.02.2018. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-ozbekistan-iliskileri-gucleniyor/1060872> [Erişim tarihi 18.01.2023].

⁵⁴⁸ Halit Hamzaoglu, s.323.

⁵⁴⁹ Eşref Yalınkılıçlı, “Uzbekistan as a Gateway for Turkey’s Return to Central Asia”, *Insight Turkey*, 2018, Vol. 20, No. 4, (pp. 27-43), p.31.

Söz konusu iş birliğinin sonucunda Özbekistan'dan Türkiye'ye gelen turist sayısı %46 artış gösterirken Türkiye'den Özbekistan'a giden turist sayısı %20 göstermiştir. Turizmdeki bu artış sadece ekonomik açıdan değil iki kardeş milletin birbirini yakından tanınması ve kaynaşması açısından da son derece önemlidir.⁵⁵⁰

Erdoğan 29 Nisan-1 Mayıs 2018 tarihleri arasında Özbekistan'a resmi ziyarette bulunmuştur. Görüşmeler sırasında iki ülke arasındaki ilişkilerin mevcut durumu ele alınmış, ikili arasında ticari-ekonomik, kültürel-insani alanlarda elde edilen başarılar gözden geçirilmiştir. Ziyaret sırasında ilişkileri stratejik ortaklık düzeyine çıkarmak için Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Konseyi kurulması için kararlar alınmış ve farklı alanlarda 25 anlaşmaya imza atılmıştır.⁵⁵¹ 30 Nisan'da Özbekistan Expo Merkezine geçen liderler Özbekistan-Türkiye İş Forumuna katılmıştır. İş forumunda toplam değeri 3 milyar dolar olan 50'den fazla yeni ortak yatırım projesinin hayata geçirilmesi konusunda mutabakata varılmıştır. Son yıllarda devletler arasındaki ticaret hacminin 2016'da 1,2 milyar doları, 2017'de bu rakamın 1,5 milyar doları bulduğu ve yakın gelecekte bunun 5 milyar dolara çıkartılması için tüm fırsatların bulunduğu da belirtilmiştir.⁵⁵²

Özbekistan, 17 yıllık bir aradan sonra 2018 yılında Bişkek'te düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler İş Birliği Konseyi toplantısına katılım sağlamış ve ardından 2019 yılında Bakü'de düzenlenen zirvede Türk Devletleri Teşkilatı'na resmi olarak üye olmuştur. Uzun zamandır Teşkilata mesafeli duran Özbekistan'ın Teşkilata üye olması tarihi bir olay olarak nitelendirilmiştir. İşbu zirvede 2022 Türk Devletleri Teşkilatı zirvesine Özbekistan'ın Semerkant kenti ev sahipliği yapacağı kararlaştırılmıştır.⁵⁵³

2019 yılı temmuz ayında Ankara'da düzenlenen Türkiye-Özbekistan Karma Ekonomik Komisyonu toplantısına Cumhurbaşkanı Yardımcısı Fuat Oktay'la Özbekistan Başbakan Yardımcısı Elyor Ganiyev katılım sağlamıştır. Bunun ardından Özbekistan Dışişleri Bakanı Komilov Türkiye-Özbekistan Ortak Stratejik Planlama

⁵⁵⁰ Murat Yıldız, s.277-278.

⁵⁵¹ Seyit Ali Budulgan, "Özbekistan'ın Jeopolitik Önemi", *Asya Araştırmaları Dergisi*, 2020, Cilt:4, Sayı:2, (ss.167-184), s.179.

⁵⁵² B.Kh. Imamov, p.89.

⁵⁵³ Halit Hamzaoglu, p.325.

Grubu Toplantısına katılma amacıyla Türkiye'ye ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyaret sırasında iki ülke arasında 2020-2021 yıllarını kapsayan iş birliği programı imzalanmıştır.⁵⁵⁴ 2018 yılında kurulan Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Konseyinin ilk toplantısı iki ülkenin cumhurbaşkanlarının katılımıyla 2020 senesinde Ankara'da gerçekleştirilmiştir. İşbu görüşmeler iki ülke iş birliğinin gittikçe artmakta olduğunu göstermektedir.⁵⁵⁵ Ziyaret sırasında ikili arasındaki ilişkiler tüm boyutlarıyla ele alınmış, stratejik ortaklık esasında ilişkilerin geliştirilmesi için atılması gereken adımlar masaya yatırılmıştır. Taraflar ikili ilişkilerin yanı sıra bölgesel ve küresel konuları da görüşmüştür. Ertesi gün 20 Şubat'ta Mirziyayev, Ankara'daki Millet Kütüphanesinin açılış törenine Onur Konuğu katılım sağlamıştır.⁵⁵⁶ 2020 Ekim ayında Savunma Bakanı Hulusi Akar Özbekistan'a resmi ziyarette bulunmuştur. Ziyaret sırasında askeri eğitim ve iş birliğinin yanı sıra savunma sanayii konularını da görüşmüşlerdir. Özbekistan Savunma Bakanı Kurbanov ile Askeri Mali İş Birliği Anlaşması ve Nakdi Yardım Uygulama Protokolünü imzalamışlardır.⁵⁵⁷ Ertesi yıl 2021 senesinde gerçekleştirilen Özbekistan-Türkiye İş Forumunda Cumhurbaşkanı Yardımcısı Fuat Oktay, küresel (COVID-19) salgına rağmen Özbekistan ile ticaret hacminin 2021 yılının ilk beş ayında önceki yıla nazaran % 93 arttığını ve 1.5 milyar dolar seviyesine ulaştığını belirtmiştir. Bu hızın olduğu gibi devam etmesini ve 2023 yılında 5 milyar doları geride bırakmayı hedeflediklerini dile getirmiştir.⁵⁵⁸

Mirziyayev 12 Kasım 2021 tarihinde gerçekleştirilen Türk Konseyi'nin sekizinci zirvesine katılmak üzere Türkiye'ye gelmiştir. Görüşmede Konsey'in ismi Türk

⁵⁵⁴ Murat Yıldız, s.280.

⁵⁵⁵ Aktam Xaitov, "Özbekistan-Türkiye: İşbirliğimiz Kapsamlı Stratejik Ortaklık Aşamasına Geldi", *Yeni Türkiye Özbekistan Özel Sayısı-II*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, 2022, Sayı:126, (ss.54-56), s.54.

⁵⁵⁶ Türk Devletleri Teşkilatı, 20.02.2020, https://turkicstates.org/tr/haberler/ozbekistan-cumhuriyeti-cumhurbaskani-sn-sevket-mirziyoyev-19-20-subat-2020-tarihleri-arasinda-turkiyeye-resmi-bir-ziyarete-bulunmustur_1968 [Erişim tarihi: 10.01.2023].

⁵⁵⁷ AA, Bakan Akar Özbekistan Cumhurbaşkanı Mirziyayev ile Görüştü, 27.10.2020 <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bakan-akar-ozbekistan-cumhurbaskani-mirziyoyev-ile-gorustu/2021203> [Erişim tarihi: 10.01.2023].

⁵⁵⁸ AA, Cumhurbaşkanı Yardımcısı Oktay: Özbekistan ile Ticaret Hacmimiz Yüzde 93 Arttı, 28.06.2021, <https://www.aa.com.tr/tr/politika/cumhurbaskani-yardimcisi-oktay-ozbekistan-ile-ticaret-hacmimiz-yuzde-93-artti/2287547> [Erişim tarihi: 10.01.2023].

Devletleri Teşkilatı olarak değiştirilmiş ve önemli konularda kararlar alınmıştır.⁵⁵⁹ 2022 yılı mart ayında iki ülke ilişkilerinin 30. yılı kutlanmıştır. Tayyip Erdoğan kardeş halk ve stratejik ortağı olan Özbekistan’la diplomatik ilişkilerin kurulmasının 30. yılını basın açıklamasında kutlamıştır. Erdoğan, karşılıklı saygı ve ortak çıkara dayalı ilişkilerin gelişmekte, güçlenmekte olduğunu ve sağlam bir zemine oturduğunu dile getirmiştir.⁵⁶⁰ Erdoğan, 29 Mart 2022 tarihinde ikili ilişkileri daha da geliştirmek, görüş alışverişinde bulunmak ve ikinci Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Konseyi toplantısına katılmak üzere Taşkent’e resmi ziyaret gerçekleştirmiştir.⁵⁶¹ Ziyaret sırasında 2. Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Konseyi sonuçlarına ilişkin ortak bildiri imzalamışlardır. Aynı zamanda iki ülke arasında “Tercihli Ticaret Anlaşması”, Savunma Bakanları arasında “Askeri Çerçeve Anlaşması” da dahil olmak üzere 10 anlaşma imzalanmıştır. Ayrıca, Erdoğan iki ülke arasındaki ticaret hacmini önce 5 milyar dolara sonra 10 milyar dolar seviyesine çıkartmayı hedeflediklerini de dile getirmiştir.⁵⁶² Türk firmalarının Özbekistan’daki yatırımlarının 1,5 milyar dolara ulaştığını belirten Erdoğan, müteahhitlik firmalarının ülkede bugüne kadar 5 milyar dolarlık 241 projeyi başarıyla tamamladığını da eklemiştir. Özbekistan ile turizm alanındaki iş birliğinin güçlendiğine işaret eden Türkiye’nin geçen yıl 270 binden fazla Özbek’i ağırladığını, yeni hedefin bu rakamı 500 bine çıkarmak olduğunu belirtmiştir.⁵⁶³

3.5.2. Özbekistan-Azerbaycan

İki kardeş ve dost ülke Özbekistan-Azerbaycan’ın ilişkileri çok eski dönemlere dayanmaktadır. İki ülke halkı, tarihin farklı dönemlerinde Orta Asya ve Kafkas

⁵⁵⁹ Türk Devletleri Teşkilatı 12.11.2021, <https://turkicstates.org/tr/haberler/turk-devletleri-teskilati-sekizinci-zirvesi-istanbulda-duzenlendi> 2394 [Erişim tarihi: 10.01.2023].

⁵⁶⁰ Daily Sabah, Turkey Celebrates 30th Anniversary of Bilateral Ties with Uzbekistan, 04.03.2022, <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/turkey-celebrates-30th-anniversary-of-bilateral-ties-with-uzbekistan> [Erişim tarihi: 06.01.2023].

⁵⁶¹ Daily Sabah, Turkey, Uzbekistan To Hold 2nd High-Level Cooperation Council, 29.03.2022, <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/turkey-uzbekistan-to-hold-2nd-high-level-cooperation-council> [Erişim tarihi: 06.01.2023].

⁵⁶² AA Haber, Türkiye ile Özbekistan Arasında 10 Anlaşma İmzalandı, 29.03.2022, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-ile-ozbekistan-arasinda-10-anlasma-imzalandi/2549603> [Erişim tarihi: 06.01.2023].

⁵⁶³ Hurriyet Daily News, 30.03.2022, <https://www.hurriyettailynews.com/turkey-will-increase-trade-volume-with-uzbekistan-erdogan-172594> [Erişim tarihi: 06.01.2023].

coğrafyasını içine alan çeşitli devletlerin sınırları içinde varlığını sürdürmüş ve etkileşimlerini devam ettirmişlerdir. Farklı dönemlerde aynı çatı altında bulunmaları, temasların çoğalmasına ve iki halk arasında kültürel benzerliklerin giderek artmasına sebebiyet vermiştir. Böylece iki toplum yüzyıllar boyunca dil, din ve kültür alanlarında paralel gelişim göstermiştir. Tarihin bazı dönemlerinde farklı hanedanlar tarafından yönetilen iki ülke, zaman zaman savaş yaşamasına karşın ticari, sosyal ve kültürel alanlarda ilişkiler devamlılığını korumuştur. Ortak kadere sahip olan iki kardeş halk, 19. yüzyılda Rusya'nın hem Orta Asya hem Kafkasya'da uyguladığı yayılmacı politikalara maruz kalmışlardır. İki kardeş ülke Sovyetler döneminde de birbirine arka çıkmış, Moskova'nın Orta Asya'ya sürgün ettiği Azerbaycan Türklerine Özbekistan ev sahipliği yapmış, kardeşlik ve dostluk duygusuyla onlara her konuda destek olmuştur.⁵⁶⁴ Türk cumhuriyetlerinin kaderinde dönüm noktası yaşatan Sovyetler'in çöküşünün ardından 31 Ağustos 1991 tarihinde Özbekistan bağımsızlığını ilan etmiş, 30 Ağustos 1991'de ise Azerbaycan bağımsızlığın tesis edilmesine ilişkin beyannameyi⁵⁶⁵ imzalamıştır. Bu tarihten sonra iki ülke uluslararası sistemde bağımsız bir cumhuriyet olarak ortaya çıkmıştır. Böylece bağımsızlığını kazanan Özbekistan ve Azerbaycan ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. SSCB'nin diğer cumhuriyetlerinde de görüldüğü gibi Özbekistan ve Azerbaycan da bağımsızlığın ilk yıllarında çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bir yandan Özbekistan ülke içinde gerçekleşen etnik çatışmaların engellenmesi, komşu devletlerle yaşanan su, sınır sorunlarının çözüme kavuşturulmasıyla meşgul ve terör eylemleriyle mücadele halinde bulunmaktaydı. Diğer yandan Ermenistan toprak iddiasıyla Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesine saldırılarda bulunmuş ve toprağın bir kısmını işgal ederek Hocalı Soykırımını olarak bilinen sivil katliamı gerçekleştirmiştir. İki ülke içindeki karmaşa ve sorunların ikili arasındaki ilişkilerin tesisini etkilediği ve istenilen düzeye ulaşamadığını belirtmekte fayda vardır. Ancak söz konusu sorunlara rağmen o dönemde o şartlar altında ilişkiler olabilecek en azami seviyede sağlanmıştır.⁵⁶⁶ İlk temaslar Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ayaz Mutallibov'un

⁵⁶⁴ Ali Asker, Gulrukh Dadakhon Khasan, "İki Taraflı ve Çok Taraflı İş Birliği Bağlamında Azerbaycan-Özbekistan İlişkilerinin Esas Parametreleri ve Hukukî Temelleri", *II. Uluslararası Soğuk Savaş Sonrası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Gelişmeler Bağlamında Güney Kafkasya Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İksad Yayınevi, Ankara, 12-13 Mayıs 2022, (ss.9-26), s.10

⁵⁶⁵ 18 Ekim 1991'de bu belgeye istinaden Azerbaycan parlamentosu Devlet Bağımsızlığının Yeniden Tesisine İlişkin Anayasal Aktı kabul etmiştir. İşbu belge 29 Aralık 1991'de yapılan referandumda onaylanmıştır.

⁵⁶⁶ Ali Asker, Gulrukh Dadakhon Khasan, s.15.

başkanlığındaki bir heyetin 19 Ekim 1991’de Özbekistan’a resmi ziyaret gerçekleştirmesiyle başlamıştır. Azerbaycan heyetinin Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov ile yaptığı görüşmede kendilerini katı merkezileşmiş gücün prangalarından kurtarmayı, eşsiz iklim koşulları, ekonomik potansiyel ve yeraltı zenginlikleri vurgulanmış, ahalinin yaşam standardını önemli ölçüde yükseltmenin önemine değinilmiştir. Müzakereler sırasında karşılıklı iş birliğinin temelini oluşturan önemli belgeler imzalanmıştır: Özbekistan Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Devletlerarası İlişkilerin Esaslarına İlişkin Antlaşma; Özbekistan Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında 1992 Yılında Ticaret ve Ekonomik İş Birliği İlkeleri Hakkında Anlaşmaya imza atılmıştır.⁵⁶⁷ Ardından 26 Şubat 1993 tarihinde Taşkent’te ikili arasında bir dizi belge imzalanmıştır: Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti arasında 1993 Yılı İçin Ticari ve Ekonomik İşbirliğine İlişkin Anlaşma; 1993 Yılı İçin Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti ile Merkez Bankası ve Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ile Merkez Bankası Arasında Teknik Kredi Konusunda Varılan Anlaşmaların Uygulanmasına İlişkin Protokol; Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında 1992 Yılına Ait Borç Yükümlülüklerinin ve Alacakların Yerine Getirilmesine Dair Usul ve Koşullara İlişkin Anlaşması imzalanmıştır.⁵⁶⁸

Bağımsızlığın ilk yıllarında iki ülkede yaşanan zorluklar ikili arasındaki ilişkileri etkilemiş ve diplomatik ilişkilerin geç tahsis edilmesine sebep olmuştur. Özbekistan ve Azerbaycan arasındaki diplomatik ilişkiler İslam Kerimov ve Haydar Aliyev’in iktidarda olduğu dönemde 2 Ekim 1995 tarihinde kurulmuştur.⁵⁶⁹ Bu tarihten itibaren iki kardeş ülkenin ilişkilerinin daha da derinleştiğini görmek mümkündür. Karşılıklı çıkarların yanı sıra dönemin cumhurbaşkanlarının şahsi ilişkilerinin güçlü olması diplomatik ilişkilerin ilerlemesini doğrudan etkilemiştir. Haydar Aliyev’in daveti üzerine İslam Kerimov ve heyeti, 27 Mayıs 1996 tarihinde Azerbaycan’a resmi ziyaret gerçekleştirmiştir. Söz konusu ziyaret iki ülke ilişkilerinin gelişmesine yeni bir hız

⁵⁶⁷ Азәр Н. Адьгезалов, “Формирование правовых основ межгосударственного сотрудничества Узбекистана и Азербайджана в период независимости”, *Политология. История. Международные отношения*, 2019, (сс.96-107), с. 98.

⁵⁶⁸ Азәр Н. Адьгезалов, с. 98-99.

⁵⁶⁹ Rimunə Hüseynova, “Heydər Əliyev və Azərbaycan-Özbəkistan münasibətləri (1993-2003’cü illər)”, *Tarix və onun problemləri*, 2014, (ss. 158-164), s.159.

katmıştır.⁵⁷⁰ İki cumhurbaşkanının ilişkileri ilerletme konusundaki yüksek isteği ve hevesi etkileşimin arttırılmasında önemli etken olmuştur. Ziyaret sırasında ikili arasındaki ilişkilerde mevcut olan boşluğun giderilmesi için ciddi adımlar atılmıştır. Kerimov ve Aliyev'in güçlü siyasi iradesi resmi belgelerin imzalanmasında kendini göstermiştir. İşbu ziyaret kapsamında devlet ve hükümet başkanları arasında toplamda 19 belge imzalanmıştır. Bu belgeler Özbekistan ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin hukuki temelini oluşturmalarının yanı sıra iki ülke halkının kardeşlik ve dostluk münasebetlerinin daha da güçlendirilmesi için büyük fırsatların mevcut olduğunu göstermiştir.⁵⁷¹ Ayrıca, devletlerarası diyalogu aktif olarak yürütmek ve iki ülke arasındaki iş birliğinin yasal temellerini atmak için büyükelçilikler açılmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Özbekistan Cumhuriyeti'ndeki Büyükelçiliği Haziran 1997'de Haydar Aliyev'in resmi ziyareti sırasında, Özbekistan Cumhuriyeti'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki Büyükelçiliği ise Temmuz 1998'de açılmıştır.⁵⁷² Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev Kerimov'un daveti üzerine 18-19 Haziran 1997 tarihlerinde Özbekistan'a resmi ziyaret gerçekleştirmiştir. İkili ilişkilerin gelişmesine ivme kazandıran Taşkent'teki bu ziyaret sırasında Bakü'de olduğu gibi 19 belge imzalanmıştır. Azerbaycan ile Özbekistan arasındaki iş birliğinin daha da geliştirilmesi, dostluk ve ortaklığın güçlendirilmesi konusunda önemli anlaşmalara varılmıştır.⁵⁷³ İmza töreninde konuşan Haydar Aliyev: *"Azerbaycan'da Özbekistan ile güvenilir ortaklık ilişkileri kurmak istiyoruz ve bu ilişkileri geliştirmek ve güçlendirmek için elimizden gelenin en iyisini yapacağız"* demiştir. İslam Kerimov da ilişkilerin geliştirilmesinin gerekliliğini şu şekilde ifade etmiştir:

Ben kalbimin derinliklerinde Azerbaycan ile Özbekistan arasında kardeşlik ilişkilerinin kurulabileceğine kesinlikle eminim. Bunun izahı çok basit. Bu, ortak tarihe sahip olmamız, dil benzerliği, kültür yakınlığı, hatta yakınlıktan öte, birçok anlamda ortak kültürel kökenlerimizin varlığı şeklinde yorumlanabilir.⁵⁷⁴

⁵⁷⁰ Vahid Ömərov, "Azərbaycan-Özbəkistan əməkdaşlığı", 23 aprel 2013 <https://sesqazeti.az/news/mia/344223.html> [Erişim tarihi: 06.01.2023].

⁵⁷¹ Rimunə Hüseynova, s.160.

⁵⁷² Azer Adigezalov, Bahtiyorjon Tadjibayev, "К вопросу о новом этапе Узбекско-Азербайджанского сотрудничества", *ISJ Theoretical & Applied Science*, 2020, Cilt: 82, Sayı: 2, (ss. 474-478), s.475.

⁵⁷³ Ильхом Саидов, "Узбекско-Азербайджанские отношения", *Qafqazşünaslıq* (elmi-nəzəri jurnal), No: 1 (2), Bakı 2021 (ss. 101-108), s.101.

⁵⁷⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Azerbaycan-Özbekistan devletler ve hükümetler arası belgelerin imza töreninin ardından yapılan ortak basın toplantısında açıklaması- 18

Azerbaycan ile Özbekistan arasında kurulan ilişkilerin gelişmesinde gerçekleştirilen en büyük projelerden biri de Büyük İpek Yolu'nun yeniden hayata geçirilmesiydi ve bu projenin uygulanmasına her iki ülke de ilgi duyuyordu. Söz konusu yolun işletilmesi Azerbaycan ve Özbekistan'a önemli faydalar sağlayacaktı. Belirtmek gerekir ki, Büyük İpek Yolu'nun yeniden canlandırılması için oluşturulan Avrupa-Kafkasya-Asya Ulaşım Koridoru (TRACECA), Mayıs 1993'te Brüksel'de ülkelerin ticaret ve ulaştırma bakanlarının (5 Orta Asya ve 3 Kafkas Cumhuriyetleri) katıldığı bir konferansta kurulmuştur.⁵⁷⁵ Aynı konferansta, Orta Asya'yı Hazar Denizi, Kafkaslar ve Karadeniz üzerinden Batıya bağlayan Doğu-Batı ulaşım koridorunun geliştirilmesi için Avrupa Birliği tarafından finanse edilen teknik yardım programının uygulanması konusunda anlaşmaya varılmıştı. Ancak bu yolun asıl etkinliği sonraki yıllara aitti.⁵⁷⁶ 13 Mayıs 1996 tarihinde Azerbaycan, Gürcistan, Özbekistan ve Türkmenistan cumhurbaşkanları İran'ın Serahs şehrinde ülkeleri arasındaki transit taşımacılığın düzenlenmesi alanında iş birliği anlaşması imzalamıştır. Ardından 8 Eylül 1998 tarihinde düzenlenen TRACECA programının uluslararası konferansına katılmak üzere Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov Bakü'ye resmi ziyaret gerçekleştirmiştir. İşbu konferansta imzalanan belgeler büyük siyasi ve ekonomik öneme sahiptir.⁵⁷⁷

Haydar Aliyev'in vefatının ardından 2003 yılında İlham Aliyev Azerbaycan Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Aliyev'in iktidara gelmesiyle birlikte Özbekistan-Azerbaycan ilişkilerinde belirgin bir ilerleme görülmüş, etkileşimler artmıştır. 23-24 Mart 2004 tarihlerinde İlham Aliyev Özbekistan'a resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Görüşme sırasında başta ticaret ve ekonomi olmak üzere ikili iş birliğinin ilerletilmesi için öncelikli alanların belirlenmesi, uluslararası terörizme karşı mücadele ve bölgesel güvenliğin güçlendirilmesi gibi konularda iş birliği yapma hususları ele alınmıştır.⁵⁷⁸ İki

Haziran 1997, "Heydar Aliyev Heritage" International Online Library, <https://lib.aliyevheritage.org/tk/93745882.html> [Erişim tarihi: 06.01.2023].

⁵⁷⁵ Rimunə Hüseynova, s.161.

⁵⁷⁶ Rimunə Hüseynova, s.161.

⁵⁷⁷ Азәр Н. Адыгезалов, с.100-101.

⁵⁷⁸ Azertac, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Özbəkistana Dövlət Səfəri, 23.03.2004 https://azertag.az/xeber/AZARBAYCAN_PREZIDENTI_ILHAM_ALIYEVIN_OZBAKISTANA_DO_VLAT_SAFARI_AZARBAYCAN_PREZIDENTI_ILHAM_ALIYEVIN_BAYANATI-308513 [Erişim tarihi 7.01.2023].

ülke siyasi ve ekonomik ilişkilerin yanı sıra insani ve kültürel ilişkilerin de gelişmesine ayrı önem vermiştir. Aliyev'in bu ziyareti esnasında Azerbaycanlı şair Nizami Gencevi anıtının açılışının gerçekleşmesi bunun somut bir göstergesidir. İslam Kerimov bu anıtı *"Kardeş Azerbaycan halkına saygı ve güvenin, kadim tarihi ve kültürünün, parlak bir geleceğin sembolü"* olarak vasıflandırmıştır.⁵⁷⁹ 11-12 Eylül 2008 tarihinde de İslam Kerimov Azerbaycan'a resmi ziyarette bulunmuştur. Ziyaret sırasında ikili arasında 5 hükümetler arası ve 3 bakanlıklar arası anlaşma imzalanmıştır. Uluslararası ve bölgesel alanlarda karşılıklı çıkarların ilerletilmesi konusunda fikir alışverişinde bulundular. Aynı zamanda ziyaret sırasında büyük Özbek şairi Ali Şir Nevaî anıtının açılışı gerçekleştirilmiştir.⁵⁸⁰

Özbekistan Azerbaycan'da gerçekleşen Dağlık Karabağ sorunu hakkında en başından beri kararlı duruş sergilemiştir. Özbekistan yapılan resmi açıklamalarda Dağlık Karabağ sorununu barışçıl ve diplomatik yollarla çözüme kavuşturulmasını desteklemiş ve anlaşmazlığın çözümünün ana koşulunun Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün yeniden sağlanması ve egemenliğinin korunması olduğuna vurgu yapmıştır. 2008 yılında başlatılan BM Genel Kurulu'nda Dağlık Karabağ sorunu ele alındığında, oylamada Rusya Ermenistan'dan yana olurken, KGAÖ üyesi Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan çekimser kalırken, Özbekistan o dönemde KGAÖ üyesi olmasına karşın, Azerbaycan'ın haklılığını açık bir şekilde savunmuştur.⁵⁸¹ Kerimov döneminde Özbekistan Ermenistan'la herhangi diplomatik ilişki kurmamış ve Ermenistan'ın işgal ettiği toprakları derhal terk etmesini bildirmiştir.⁵⁸²

27-28 Eylül 2010 tarihlerinde Özbekistan'da devlet başkanları düzeyinde görüşme gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmede ikili arasında birçok alanda ilişkileri

⁵⁷⁹ Vasif Nəbiyev, "2003-2015-ci illərdə Özbəkistan və Azərbaycanın mədəni-humanitar sahədə qarşılıqlı əlaqələri", https://www.academia.edu/32237713/%C3%96zb%C9%99kistan_Az%C9%99rbaycan_m%C9%99d%C9%99ni_humanitar_sah%C9%99d%C9%99_%C9%99laq%C9%99l%C9%99ri [Erişim tarihi 7.01.2023].

⁵⁸⁰ Азәр Н. Адыгезалов, s. 102.

⁵⁸¹ Atamoğlu Məmmədli, "Azərbaycan-Özbəkistan münasibətləri milli maraqlara xidmət edir", *Respublika*, 01.09.2019, https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2019_4050.pdf [Erişim tarihi: 7.01.2023]

⁵⁸² Ferruh Rahimov, "Bağımsızlık Döneminde Azerbaycan-Özbekistan İlişkileri, *International Congress on Afro- Eurasian Research V*, 2019, (ss.325-326), s.325.

pekiştirmeye yönelik Ortak Deklarasyon imzalanmıştır.⁵⁸³ İkili arasında ticari, ekonomik, bilimsel ve teknik alanlarda anlaşmalara varılmıştır. Ekonomik kuruluşlar arasında doğrudan bağların geliştirilmesi, iki ülke girişimcileri arasındaki temasların güçlendirilmesi için elverişli ekonomik, mali ve yasal koşullar oluşturulacağı belirtilmiştir. İki devlet başkanı, enerji, ticaret, sanayi, mühendislik, tarım, ulaşım, haberleşme ve diğer karşılıklı yatırım alanlarındaki yatırımları destekleme, koruma ve geliştirme konusunda mutabık kalmışlardır.⁵⁸⁴ Şu husus belirtilmelidir ki, iki ülke arasında ticari ve ekonomik ilişkilerin önceliğine önemle değinilmesine karşın bu alandaki ilişkiler istenilen düzeyde gerçekleştirilememiştir. İkili arasındaki siyasi ilişkiler sağlam bir temele oturtulmuşken ekonomik ilişkiler sağlam bir zeminden yoksun kalmıştır. Aliyev işbu ziyaretinde ekonomik ilişkilerin ilerletilmesi konusunda şu şekilde çağrıda bulunmuştur: “...İkili ekonomik ilişkilerin en azından siyasi ilişkiler düzeyine yaklaşması arzu edilir, ki bu bence en doruk noktasındadır.”⁵⁸⁵ 11-12 Ekim 2012 tarihlerinde Kerimov Azerbaycan’a resmi ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret, çok taraflı iş birliğinin daha da geliştirilmesi, stratejik ortaklığın güçlendirilmesi ve kapsamlı bir etkileşim programının oluşturulması açısından önemli bir aşama olmuştur.⁵⁸⁶ Ziyaret sırasında devlet başkanları arasında Ortak Bildiri imzalanmıştır; Özbekistan Cumhuriyeti hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti arasında Ekonomik İşbirliği Programının Uygulanmasına Yönelik Eylem Planı; Özbekistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı ile Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı arasında 2013-2015 Yıllarını Kapsayan İşbirliği Programı oluşturulmuştur.⁵⁸⁷

2016 yılında İslam Kerimov’un vefatının ardından Şevket Mirziyayev cumhurbaşkanı olmuştur. Mirziyayev’in iktidara gelişinden sonra da Özbekistan-Azerbaycan ilişkileri kardeşlik, dostluk ve stratejik ortaklık kapsamında ilerlemeye

⁵⁸³ Azerbaycan-Özbekistan stratejik iş birliği derinleşiyor, 28.06.2022, <https://www.yenisafak.com/dusunce-gunlugu/azerbaycan-ozbekistan-stratejik-is-birligi-derinlesiyor-3836492> [Erişim tarihi: 06.01.2023].

⁵⁸⁴ Азәр Н. Адьгезалов, s.103.

⁵⁸⁵ Roman Muzalevsky, “Azerbaijan and Uzbekistan agree to look beyond politics”, 2010, <https://jamestown.org/program/azerbaijan-and-uzbekistan-agree-to-look-beyond-politics/> [Erişim tarihi: 06.01.2023].

⁵⁸⁶ Шерзод Файзиев, “Отношения между Узбекистаном и Азербайджаном имеют большие перспективы”, “Dövlət İdarəçiliyi”, 2012, № 4(40). (ss.171-181), s.174.

⁵⁸⁷ Азәр Н. Адьгезалов, s.104.

devam etmiştir. 2018 yılında iki ülke aktif temaslarını geniş yelpazede sürdürmüştür. Örneğin Özbekistan Parlamentosu Birinci Başkan Yardımcısı Sadiq Safayev, Parlamento Yasama Meclisi Başkan Yardımcısı Sarvar Otamuratov, Kültür Bakanı Bakhtiyor Sayfullayev, Savunma Bakanı Abdusalom Azizov, İçişleri Bakanı Pulat Babajanov başkanlığındaki Özbekistan heyetlerinin Azerbaycan'a yaptığı ziyaretleri sayabiliriz.⁵⁸⁸ 19-22 Şubat 2018 tarihlerinde Taşkent'te ilk kez Özbekistan-Azerbaycan İş Forumu gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan Girişimler Konfederasyonu başkanı Mammad Musayev başkanlığındaki Azerbaycan heyeti Özbekistan'a ziyaret gerçekleştirmiştir. İşbu ziyaret sırasında, 20'den fazla Azerbaycanlı şirket temsilcileri ve Özbekistan'ın bilhassa ticaret, inşaat, ilaç, ambalaj üretimi alanlarında etkin olan 50'den fazla işletme başkanının katılımıyla bir iş forumu düzenlenmiştir. Söz konusu İş Forumu'nun sonucunda Özbekistan Ticaret ve Sanayi Odası ile Azerbaycan Girişimler Konfederasyonu arasında iş birliği anlaşması imzalanmıştır. Bu çalışmalar neticesinde iki ülke arasındaki ticaret cirosunda önemli ölçüde artış meydana gelmiştir. Bilhassa 2018 yılının ilk yedi ayında iki ülke arasındaki ticaret hacmi önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 129 artmıştır.⁵⁸⁹ Görsel veri (tablo 2⁵⁹⁰) incelendiğinde 2016 yılından sonra iki ülke ticaret hacminin sürekli olarak arttığını ve istikrarlı bir şekilde büyüdüğünü görmek mümkündür.

⁵⁸⁸ Azerbaijan, Uzbekistan: Potential Opportunities for Cooperation, 2018, <https://www.azernews.az/nation/137529.html> [Erişim tarihi: 10.02.2023]

⁵⁸⁹ Azerbaijan, Uzbekistan: Potential Opportunities for Cooperation, 2018, <https://www.azernews.az/nation/137529.html> [Erişim tarihi: 10.02.2023]

⁵⁹⁰ Ali Asker, Gulrukh Dadakhon Khasan, s.18.

Tablo 2: Azerbaycan-Özbekistan ticaret hacmi (2011-2019) Milyon ABD doları

Yıl	İhracat	İthalat	Ticaret Hacmi
2011	21.881,7	50.555,2	72.436,8
2012	11.523,4	8.027,4	19.550,8
2013	10.678,5	10.769,4	21.447,9
2014	37.900,3	23.611,9	61.512,2
2015	10.872,7	6.168,7	17.041,4
2016	3.418,8	11.910,4	15.329,2
2017	3.959,3	26.041,3	30.000,6
2018	9.351,1	34.597,3	43.948,4
2019	28.870,51	53.092,35	81.962,86

12 Ekim 2018 tarihinde Azerbaycan Savunma Bakanı Zakir Hasanov ve Özbekistan Savunma Bakanı Abdusalom Azizov askeri ve teknik konularda iş birliğinin daha da geliştirilmesi konusunda görüşme gerçekleştirmiştir. Özbekistan'ın Azerbaycan ile askeri eğitim alanında tecrübe alışverişinde bulunmak üzere ortak tatbikatlar düzenlemeyi planladıkları belirtilmiştir. Görüşme sırasında Özbek askeri uzmanlarının Azerbaycan'daki uluslararası tatbikatlara gözlemci sıfatıyla katılacakları kaydedilmiştir. Görüşme sonunda ikili savunma bakanlıkları arasında 2019 yılı için Askeri İş Birliği Planı imzalanmıştır.⁵⁹¹ 15 Ekim 2019 tarihinde Mirziyayev Azerbaycan'a resmi ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyaret sırasında, Mirziyayev ve İlham Aliyev iki ülke arasındaki iş birliği konularını ele almışlardır. İki lider, iş birliği kapsamında öncelikli hedefler belirleyerek, önde gelen şirketler ve girişimciler düzeyinde iş birliği kurulması için çalışmalar yapılması kararını almışlardır. Ayrıca, sanayi, tarım, ulaştırma ve diğer öncelikli sektörlerde iş birliğinin geliştirilmesine önem verilmiştir. Bunun yanında ikili hükümetler arası komisyonun faaliyetlerinin yeniden başlatılması ve Özbekistan ve Azerbaycan bölgelerinden gelecek olan heyetlerin karşılıklı ziyaretlerinin düzenlenmesi konusunda anlaşmaya varılmıştır. Bu anlaşmalar, iki ülke arasındaki dostluğun ve iş

⁵⁹¹ Azerbaycan-Özbekistan stratejik iş birliği derinleşiyor, 28.06.2022, <https://www.yenisafak.com/dusunce-gunlugu/azerbaycan-ozbekistan-stratejik-is-birligi-derinlesiyor-3836492> [Erişim tarihi: 10.02.2023].

birliğinin daha da güçlenmesine katkı sağlayacaktır.⁵⁹² Temmuz 2019’da Azerbaycan Başbakan Yardımcısı Ali Ahmedov, ikili ilişkileri görüşmek üzere Özbekistan Başbakan Yardımcısı Aziz Abdukhakimov ile bir araya gelmiştir. Görüşmede iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik iş birliğinin güçlendirilmesi konuları ele alınmıştır.⁵⁹³ 27 Ocak 2021 tarihinde, Özbekistan Cumhuriyeti Yatırım ve Dış Ticaret Bakanlığı, Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı ve Azerbaycan İhracat ve Yatırım Teşvik Fonu ile iş birliği kapsamında Özbekistan-Azerbaycan çevrim içi iş forumu toplantısı düzenlemiştir. Her iki ülkenin yüksek düzey yöneticileri, uzmanları ve diplomatik temsilcilerinin katıldığı foruma tekstil, gıda, otomotiv, tarım, inşaat malzemeleri ve ekonominin diğer sektörleri dahil Azerbaycan ve Özbekistan’dan büyük şirketlerin 100’den fazla temsilcisi katılım sağlamıştır. Konferansta ticaret, ekonomik, kültürel ve insani alanlarda ikili ilişkilerin geliştiği ve ikili arasındaki ticaretin 2020 yılında yüzde 12 arttığı belirtilmiştir.⁵⁹⁴

Dağlık Karabağ meselesi Özbekistan ve Azerbaycan ilişkileri için son derece önem arz eden bir konudur. Özbekistan’ın ilk Cumhurbaşkanı Kerimov, Azerbaycan’ı destekleyerek Ermenistan ile diplomatik ilişki kurmaktan kaçınmıştır. Mirziyayev döneminde de Özbekistan’ın bu meselede Azerbaycan’a desteği vurgulanmıştır. Bu bağlamda BDT ülkeleri arasında Kerimov ve Mirziyayev dönemlerinde ziyaret yapılmamış tek ülke Ermenistan’dır. Özbekistan ayrıca bugüne kadar Ermenistan’da büyükelçilik açmamıştır.⁵⁹⁵ 27 Eylül 2020 tarihinde başlayan ve 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı esnasında Özbekistan siyasi olarak ilk başta tarafsız tutum sergilemiştir. Özbekistan Dışişleri Bakanlığı’nın açıklaması ülkenin söz konusu meseleye karşı yaklaşımını açıkça ortaya koymuştur:

Özbekistan Cumhuriyeti, Azerbaycan-Ermenistan sınırında yaşanan çatışmalar ile ilgili kaygı duyuyor. İki ülke arasındaki problemin daha da büyümesi ve sivil nüfus kayıplarının yaşanması, Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinin toplumsal ve ekonomik bağlarını zayıflatarak bölgesel güvenliğe zarar verebilir. Bu nedenle Özbekistan devleti, istikrar ve huzur için karşılıklı siyasi ve diplomatik görüşmelerin yapılması çağrısında bulunuyor. Vefat

⁵⁹² Ильхом Саидов, “Узбекско-Азербайджанские отношения”, *Qafqazşünaslıq* (elmi-nəzəri jurnal), No: 1 (2), Bakı 2021 (ss. 101-108), s. 102.

⁵⁹³ Atamoğlan Məmmədli, 01.09.2019, № 190.

⁵⁹⁴ Ильхом Саидов, s. 103.

⁵⁹⁵ Mustafa Kemal Öztopal, “Azerbaycan ile İlişkileri Bağlamında Türkistan Devletlerinin Dağlık Karabağ Konusundaki Tutum ve Tepkileri”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2021, Cilt 7, Sayı 1, (ss.216-232), s.225.

edenlerin ailelerine ve dostlarına başsağlığı diliyoruz.⁵⁹⁶

Görüldüğü üzere Özbekistan, toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi ve savaşın sonlandırılması yönünde çağrıda bulunarak, müzakere yoluyla anlaşmaya varılmasına dikkat çekmiştir. Orta Asya'daki diğer Türk devletleri gibi Özbekistan'ın temel mesajı taraflar arasındaki çatışmanın sonlandırılması ve barışçıl bir çözümün sağlanmasıdır.⁵⁹⁷ Resmi açıklamalardaki tarafsız yaklaşımın aksine Özbek aydınları tarafından yapılan açıklama, Dağlık Karabağ konusundaki tutumlarını belirlemesi açısından önemlidir. Açıklamada işgalin kınanması ve Özbek halkının Azerbaycan ile dayanışma içinde olduğu vurgulanarak, dünya kamuoyuna Azerbaycan'ın mücadelesinde yanında yer alınması ve işgalci Ermenistan'a karşı tepki gösterilmesi için çağrıda bulunulmuştur.⁵⁹⁸

21-22 Haziran 2022 tarihlerinde İlham Aliyev Özbekistan'a resmi ziyaret gerçekleştirmiştir. İşbu ziyaret sırasında Stratejik İşbirliğinin Derinleştirilmesi Hakkında Bildiri de dahil olmak üzere 19 anlaşma imzalanmıştır. Görüşme sırasında karşılıklı ticaret hacminin artırılması, ticari ve bölgesel bağların güçlendirilmesi, ekonominin çeşitli sektörlerinde ortak yatırım projelerinin teşvik edilmesi, ulaştırma ve transit sektörlerindeki fırsatların etkin kullanılması konularına değinilmiştir. Bu ziyaret ilişkilerin yeni bir düzeye çıkmasında önemli bir adım olmuştur.⁵⁹⁹

3.5.3. Özbekistan-Kazakistan

Orta Asya bölgesinde lider konumundaki iki önemli devlet Özbekistan ve Kazakistan'ın ortak sınırlara, ortak tarihsel süreçler, kültürel çeşitlilik, dil, din ve ortak kökene sahip olmaları ilişkilerinin temelini oluşturmaktadır. Özbekistan ve Kazakistan arasındaki ilişkiler karmaşık yapıya sahip olup hem olumlu hem de sorunlu yönleri içermektedir.

⁵⁹⁶ Ali Asker, Gulrukh Dadakhon Khasan, s.19.

⁵⁹⁷ Ali Asker, Gulrukh Dadakhon Khasan, s.19.

⁵⁹⁸ Mustafa Kemal Öztopal, s.226.

⁵⁹⁹ Азербайджано-Узбекские отношения- хорошее прошлое и перспективное будущее, 21 июня 2022 <https://report.az/ru/vneshnyaya-politika/azerbajdzhano-uzbekskie-otnosheniya-horoshee-proshloe-i-perspektivnoe-budushee-kommentarij/>, [Erişim tarihi: 27.09.2023].

Özbekistan ve Kazakistan, 1991 yılında Sovyetler'in dağılmasıyla birlikte bağımsızlıklarını ilan etmiş ve kendi dış politikalarını şekillendirmeye başlamışlardır. Bölgede stratejik öneme sahip olan iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler 23 Kasım 1992 tarihinde tesis edilmiştir.⁶⁰⁰ Bağımsızlığın ilk yıllarında iki ülke de işbirliğini geliştirme potansiyeline ve gerekli fırsatlara sahip olmuş olsa da bu imkanları yeteri kadar değerlendirememiştir. Özbekistan ve Kazakistan arasında işbirliğini düzenleyen anlaşmalar imzalanarak ilişkiler yasal bir çerçeveye oturtulmuştur. 31 Ekim 1998 yılında Ebedi Dostluk Anlaşması ve 14 Haziran 2013 yılında Stratejik Ortaklık Anlaşması imzalanarak işbirliğinin temel hukuki belgesi oluşturulmuştur. İki cumhuriyet arasında çeşitli işbirliği alanlarında 170'ten fazla belge imzalanmıştır.⁶⁰¹ 2013 yılındaki Stratejik Ortaklık Anlaşması Nazarbayev'in Özbekistan'a yaptığı ziyaret sırasında devlet başkanları düzeyinde ticari-ekonomik, ulaştırma-iletişim, su-enerji, çevre, kültürel, insani, askeri-teknik ve diğer ikili işbirliği alanlarını pekiştirmek üzere imzalanmıştır. Ziyaret sırasında iki ülkenin İçişleri Bakanlıkları ile Gümrük Hizmetleri arasında işbirliğine ilişkin belgeler de imzalanmıştır. Özbekistan Cumhuriyeti Kültür ve Spor Bakanlığı ile Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Enformasyon Bakanlığı, 2013-2015 Kültür Alanında İşbirliği Programını kabul etmiştir. Cumhurbaşkanı ayrıca Kazakistan Cumhuriyeti'nin Taşkent Büyükelçiliği'nin yeni binasının ve büyük Kazak şairi ve düşünürü Abai Kunanbayev'in anıtının açılışına da katılım sağlamıştır.⁶⁰² Özbekistan ve Kazakistan arasında birçok resmi ve hukuki anlaşmaların imzalanmış olması ikili ilişkilerin stratejik boyutlu olduğunun hukuksal kanıtıdır. İki ülke, arasındaki sınır meselesi gibi birtakım sorunlara rağmen siyasi, ekonomik, insani ilişkileri geliştirmenin temelini atmıştır. İslam Kerimov, “Özbekistan ve Kazakistan birbirine sadık, ortak ve müttefik ülkeler olmuştur ve olmaya devam etmektedir” diyerek

⁶⁰⁰ Embassy of Republic of Kazakhstan in the Republic of Uzbekistan, <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-tashkent/activities/2275?lang=en> [Erişim tarihi: 27.09.2023].

⁶⁰¹ Seilbek S. Asanov, Malik A. Augan, Yermek S. Chukubayev, “Kazakh-Uzbek Relations in the Context of Regional Security”, *Revista UNISCI*, 2017, no:45, (pp. 267-288), p.276.

⁶⁰² Мирзохид Рахимов, “Взаимоотношения Узбекистана и Казахстана: основные тенденции и фактор устойчивости Центральной Азии”, *Central Asian Analytical Network*, 18 Апрель 2016, https://www.caa-network.org/archives/6994#_ftn2 [Erişim tarihi: 27.09.2023].

iki komşu ülkenin siyasi, ekonomik ve insani alanlarda aktif şekilde bütünleşmesinin gerekli olduğuna özel bir vurgu yapmaktadır.⁶⁰³

Özbekistan ve Kazakistan arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin 1990'lı yıllardan 2000'li yılların ortalarına kadar olan dönemde birtakım nedenlerden dolayı nispeten düşük düzeyde olduğunu belirtmek gerekir. Ancak bu durum Özbekistan cumhurbaşkanının Astana'ya gerçekleştirdiği ziyaret sırasında değişmiştir. Kerimov ve Nazarbayev Özbekistan ve Kazakistan arasında Serbest Ticaret Bölgesi Oluşturulmasına İlişkin Anlaşmayı imzalamış ve sonraki yıllarda ikili arasındaki dış ticaret cirosu önemli ölçüde artış göstermiştir.⁶⁰⁴ 2012 yılında ticaret hacmi 2,5 milyar doları aşmış, Kazakistan'dan Özbekistan'a ihracat 1,344 milyar dolara, Özbekistan'dan Kazakistan'a ithalat ise 817 milyon dolara ulaşmıştır. 2015 yılında ülkeler arasındaki ticaret hacmi muhtemelen 3,2 milyar doları aşmıştır. İkili arasındaki ekonomik ilişkilerin genişletilmesi için büyük fırsatlar vardır. Örneğin Özbekistan'ın Kazakistan'a otomobil ve kamyon, otobüs, tarım makineleri, hazır tekstil ürünleri, elektrikli ve hafif sanayi ürünleri, inşaat malzemeleri, cam vb. ihracatı için önemli kaynaklar mevcuttur. Kazakistan ise haddelenmiş metal ürünler, ferroalyajlar, kereste ve ahşap ürünleri de dahil olmak üzere Özbekistan'a tedarik ettiği ürün yelpazesini genişletebilir.⁶⁰⁵ Devletler arasında karşılıklı yarar sağlayan işbirliğinin öncelikli alanı aynı zamanda ulaştırma ve transit taşımacılık alanıdır. Kilit konulardan biri, örneğin Özbekistan'dan Kazakistan üzerinden Rusya'ya veya Kazakistan'dan Özbekistan üzerinden çeşitli Asya ülkelerine malların transit ve tedariki için karşılıklı tarife ve tarife dışı tercihlerin sağlanmasıdır. 2015 yılında Özbek yüklerinin Kazakistan topraklarından geçişi 2 milyon tonun üzerinde, Kazak yüklerinin Özbekistan topraklarından geçişi ise 3 milyon tonun üzerinde gerçekleşmiştir. Kazakistan ve Özbekistan'ın transit göstergelerinde önemli artış Orta Asya'yı diğer bölgelere bağlayacak bir dizi yeni uluslararası iletişim projesinin başlatılmasıyla bağlantılı olarak bekleniyor.⁶⁰⁶

⁶⁰³ Canat Mominkulov, "Kazak-Özbek İlişkileri Stratejik Ortaklığa Doğru", *ORSAM*, 24 Nisan 2013, <https://www.orsam.org.tr/tr/kazak-ozbek-iliskileri-stratejik-ortakliga-dogru/> [Erişim tarihi: 27.09.2023].

⁶⁰⁴ Seilbek S. Asanov, Malik A. Augan, Yermek S. Chukubayev, p.276.

⁶⁰⁵ Seilbek S. Asanov, Malik A. Augan, Yermek S. Chukubayev, p.277.

⁶⁰⁶ Мирзохид Рахимов, https://www.caa-network.org/archives/6994#_ftn2 [Erişim tarihi: 27.09.2023].

Orta Asya'nın en büyük devletleri olan Özbekistan ve Kazakistan'ın ilişkileri, bölgenin sürdürülebilir kalkınması, bölgesel işbirliğinin güçlendirilmesi açısından son derece önemlidir. İkisinin geliştireceği ilişkiler bölgenin statükosunu doğrudan etkileme potansiyeline sahiptir. İki devlet arasındaki coğrafi yakınlık etkileşim olanağı sağlamış olmasına karşın 2016 yılına kadar iki ülke arasındaki ilişkiler yeteri düzeye yükseltilememiş ve sorunlara ortak çözümler geliştirilememiştir. Ancak 2016 senesindeki lider değişikliği dış politikada özellikle komşu devletlerle ilişkilerde olumlu değişikliklerin yaşanmasına sebep olmuştur. Mirziyayev iktidara gelmesinin ardından Orta Asya ülkeleriyle ilişkileri geliştirmeyi öncelik olarak belirlemiş ve bu doğrultuda Kazakistan'la da bağları geliştirmek üzere harekete geçmiştir. 2017 yılında Mirziyayev'in Kazakistan ziyareti sırasında ekonomi, askeri, taşımacılık alanlarında bir dizi işbirliği anlaşması, Stratejik Ortaklığın daha da Geliştirilmesi ve İyi Komşuluğun Güçlendirilmesine İlişkin Ortak Deklarasyon imzalanmıştır.⁶⁰⁷ Mirziyayev'in 6 Aralık 2021 tarihinde Kazakistan'a yaptığı ziyaret büyük ehemmiyet arz etmektedir. Zira ziyaret sırasında bölgesel güvenliğin sağlanmasına ilişkin konular gündeme getirilmiş, Stratejik İlişkilerin Müttefiklik İlişkileri Seviyesine Yükseltilmesine Dair Bildiri imzalanmıştır. İmzalanan deklarasyonun ana hükümleri şunlardır: Özbekistan Cumhuriyeti ve Kazakistan Cumhuriyeti Yüksek Devletlerarası Konseyi, Parlamentolararası İşbirliği Konseyi ve Dışişleri Bakanları Konseyi'nin kurulması; Kurumsal normun yanı sıra iki ülke arasındaki ilişkilerin temelini oluşturan ticari ve ekonomik ilişkilerin derinleştirilmesine odaklanılmasına karar verilmiştir. Devlet başkanları, karşılıklı ticaret hacminin önümüzdeki yıllarda 5 milyar dolara, orta vadede ise 10 milyar dolara çıkarılması için hükümetlere tedbir alma talimatı vermiştir.⁶⁰⁸ Özbekistan ile Kazakistan'ın yakınlaşması, ikili ilişkilerin güçlendirilmesine yönelik yasal ve kurumsal çerçevenin oluşturulması, genel olarak çok taraflı işbirliğine, Orta Asya'nın bölgesel güvenliğine olumlu etki yaratacaktır. Bölgede entegrasyonun güçlendirilmesi ve güvenliğin sağlanmasına ikilinin geliştireceği ilişkiler

⁶⁰⁷ Catherine Putz, "Brothers Again: Uzbekistan and Kazakhstan", *The Diplomat*, March 24 2017, <https://thediplomat.com/2017/03/brothers-again-uzbekistan-and-kazakhstan/> [Erişim tarihi: 27.09.2023].

⁶⁰⁸ Özbekiston Milliy Axborot Agentligi, Декларация о союзнических отношениях между Республикой Узбекистан и Республикой Казахстан, 06.12.2021, https://uza.uz/ru/posts/deklaraciya-o-soyuznicheskix-otnosheniyax-mezhdu-respublikoy-uzbekistan-i-respublikoy-kazaxstan_326819 [Erişim tarihi: 27.09.2023].

büyük etki edecektir.⁶⁰⁹ 2017 yılı sonunda iki ülke arasındaki ticaret cirosu 2 milyar ABD dolarına ulaşarak 2016 yılına göre %31 artış göstermiştir. 2020 yılında Kazakistan %9,3'lük dış ticaret payı ile Çin'in ardından Özbekistan'ın üçüncü büyük ticaret ortağı olmuştur. Kazakistan, Özbekistan'ın Orta Asya'daki ticaret ortakları arasında birinci sırada yer almış ve bu da iki ekonominin önemini ve birbirine bağlılığını göstermektedir.⁶¹⁰ Kazakistan cumhurbaşkanının Aralık 2022 yılında Özbekistan'a yaptığı ziyaret, ikili ilişkileri üst düzeye taşımıştır. Tarihi olarak nitelendirilen bu ziyaret sırasında Müttefiklik İlişkilerinin Kurulmasına İlişkin Anlaşma ve Kazak-Özbek Devlet Sınırının Çizilmesine İlişkin Anlaşmalara imza atılmıştır. Tokayev, müttefik ilişkileri güçlendirmeye yönelik ortak çabaların Orta Asya'da sürdürülebilir büyümeye, istikrara ve güvenliğe önemli ölçüde katkıda bulunacağını ifade etmiştir.⁶¹¹

Yıllarca Özbekistan ve Kazakistan arasındaki ilişkilere gölge düşüren sorun, Sovyetler Birliği topraklarının ortak sorunu olan sınır meselesi olmuştur. Özbekistan ve Kazakistan arasındaki idari sınırın uzunluğu 2200 km'den fazladır. İki ülke arasındaki sınırların sınırlandırılması iki aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada sınırın toplam uzunluğunun %90'sı belirlenmiştir. İlgili anlaşma iki devletin başkanları tarafından 16 Kasım 2001'de Astana'da imzalanmıştır. Sınırın toplam uzunluğunun yaklaşık %4'ünü kaplayan bazı bölümlerine ilişkin sorunlar hala çözülmeyi bekliyordu. Daha sonraki temasların bir sonucu olarak, 2002 yılında Bagys ve Türkistanets yerleşim bölgeleri, Arnasay barajı vb. bölgelerdeki sınır hattının geçişine ilişkin devletlerarası müzakereler tamamlanmıştır. Eylül 2002'de Astana'da Kazakistan ve Özbekistan cumhurbaşkanları arasında "Kazak-Özbek Sınırının Belirli Bölümleri Hakkında" anlaşma imzalanmıştır. Ancak 2002 sınır belirleme anlaşması, tüm sınır bölgelerini düzenlememiş yalnızca bazı ihtilafli arazilerin mülkiyeti sorununu çözüme kavuşturmuştur.⁶¹² 2003 yılının başında Özbekistan ve Kazakistan hükümetleri karşılıklı anlaşmayla devlet sınır hatlarına ilişkin

⁶⁰⁹ Umarbek Nuriddinov, "Bilateral Cooperation Between Uzbekistan and Kazakhstan: Will the Dynamics Continue?", CABAR, January 14 2022, <https://cabar.asia/en/bilateral-cooperation-between-uzbekistan-and-kazakhstan-will-the-dynamics-continue> [Erişim tarihi: 27.09.2023].

⁶¹⁰ Umarbek Nuriddinov, [Erişim tarihi: 27.09.2023].

⁶¹¹ Dana Omirgazy, "Kazakhstan, Uzbekistan Sign Treaty on Allied Relations, Agreement on Border Demarcation to Foster Strategic Partnership", The Astana Times, 23 December 2022, <https://astanatimes.com/2022/12/kazakhstan-uzbekistan-sign-treaty-on-allied-relations-agreement-on-border-demarcation-to-foster-strategic-partnership/> [Erişim tarihi: 27.09.2023].

⁶¹² Мирзохид Рахимов, https://www.caa-network.org/archives/6994#_ftn2 [Erişim tarihi: 27.09.2023]

ek açıklamalar yapmıştır. Sonuç olarak, Bagys ve Türkistanets yerleşimlerini birbirine bağlayan (Taşkent'in kuzeydoğusunda bulunan) bir arsa Özbekistan'a, Bagys köyü ve Çardara rezervuarı ile Arnasai Gölü arasındaki kıstağın toprakları Kazakistan'a devredilmiştir. Böylece Kazak "bölgesi", Kazakistan topraklarının geri kalanıyla doğrudan ulaşım bağlantılarını elde etmiştir. 2003 yılında Özbekistan ile Kazakistan arasında sınır belirleme süreci başlamıştır. Sınır çizgisinin çizilmemesi, esas olarak bölge sakinlerinin geçiş kurallarının ihlaliyle bağlantılı sınır olaylarına yol açtığı için sorun olgunlaşmıştı. Bunun sonucunda da silahlı saldırılar ve hatta ölümler yaşanmıştır.⁶¹³ Kerimov sonrası göreve gelen Mirziyayev sınır sorunlarının çözümünü önceliklerden biri olarak belirlemiştir. İktidar değişikliği sonrası 2017 yılı itibariyle iki devlet arasındaki sınır sorunlarına ilişkin epey ilerleme kaydedilmiştir.⁶¹⁴ Aralık 2022 tarihinde Kazakistan devlet başkanının Taşkent'e yaptığı ziyaret sırasında Özbekistan ve Kazakistan Devlet Sınırlarının Belirlenmesine İlişkin Anlaşma imzalanmıştır. Ardından 2023 senesinde sınırların belirlenmesine ilişkin anlaşma Kazakistan ve Özbekistan tarafından onaylanmıştır.⁶¹⁵ Uzunluğu 2.357 km olan Özbekistan ve Kazakistan sınırı, 8 bin sayfadan oluşan anlaşmayla ve 1.301 işaret ile belirlenmiştir. Kazakistan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü, Kazakistan ve Özbekistan arasında devlet sınırının belirlenmesine ilişkin 19 yıllık sürecin tamamen sona erdiğini ifade etmiştir.⁶¹⁶

3.5.4. Özbekistan-Kırgızistan

İki kardeş ülke Özbekistan ve Kırgızistan'ın ilişkilerinin temel dayanaklarını ortak köken, dil, din, kültür ve ortak ahlaki değerler oluşturmaktadır. Her ne kadar iki ülke arasında bağımsızlıktan bu yana çeşitli sınır sorunları, su kaynaklarına ilişkin

⁶¹³ Seilbek S. Asanov, Malik A. Augan, Yermek S. Chukubayev, p.273.

⁶¹⁴ Altynbek Joldoshev, "Kimlik ve Sınır: Orta Asya'da Sınır Sorunları", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2019, (ss.303-326), s.312.

⁶¹⁵ Burç Eruygur, "Özbek Cumhurbaşkanı Kazakistan'la Sınır Anlaşmasını Onayladı", AA Haber, 3 Temmuz 2023, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/uzbek-president-ratifies-border-deal-with-kazakhstan/2935968> [Erişim tarihi: 27.09.2023]

⁶¹⁶ TRT Haber, "Kazakistan ile Özbekistan arasında 19 yıllık, devlet sınırlarını belirleme süreci tamamlandı", 10 Temmuz 2023, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/kazakistan-ile-ozbekistan-arasinda-19-yillik-devlet-sinirlarini-belirleme-sureci-tamamlandi-780676.html> [Erişim tarihi: 27.09.2023]

anlaşmazlıklar ve etnik çatışmalar yaşanmış olsa da diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi yönündeki çabalar göz ardı edilmemelidir.

Özbekistan ve Kırgızistan Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte 1991 yılında bağımsızlığına kavuşmuştur. İki ülke arasındaki ilk temaslar Mart 1991’de Kerimov’un Kırgızistan’a düzenlediği resmi ziyaretle gerçekleşmiştir. “Kırgızistan ile Özbekistan arasında Dostluk ve İşbirliği Anlaşması”nın imzalandığı bu ziyaret, 1990 Oş Olayları’ndan sonra ülkeler arasındaki dostane ilişkilerin gelişmesi açısından tarihi önem taşımıştır. Anlaşma, iki akraba halkın dostluğunun ve kardeşliğinin yeni devlet düzeyinde güçlendirilmesi için sağlam bir temel oluşturmuştur. 16 Şubat 1993 tarihinde Kırgızistan Cumhuriyeti ile Özbekistan Cumhuriyeti arasında diplomatik ilişkiler tesis edilmiştir. 1996 yılında Taşkent’te temel devletlerarası belge olan “Ebedi Dostluk Antlaşması” imzalanmıştır. O dönemde “Ebedi Dostluk Antlaşması” sadece Orta Asya’da değil, BDT genelinde türünün ilk belgesi haline gelmiştir.⁶¹⁷

Bağımsızlık sonrası iki ülke arasında ilişkilerin ilerlemesini engelleyen birtakım faktörler mevcuttu. Bunlardan biri Sovyet dönemindeki yanlış sınırlandırmadan kaynaklı sınır sorunlarıdır. Sovyetleri dağıtan 1991 tarihli Minsk Anlaşması ve Almatı Bildirgesi gibi Sovyet sonrası yapılan anlaşmalarda cumhuriyetlerin sınırları konusunda statükonun korunması gerektiği vurgulanmıştır. Bu sebeple Orta Asya cumhuriyetleri arasında sınır meseleleri 2000’li yıllara kadar gündeme gelmemiştir. Ancak 1999 yılında Fergana Vadisi’nde Batken Olayları’nın patlak vermesiyle sınır sorunları güncel hale gelmiştir.⁶¹⁸ Böylece Özbekistan ve Kırgızistan arasındaki sınırların sınırlandırılması ve belirlenmesi konusundaki çalışmalar 2000’li yıllarda başlamıştır. 2011-2013 yılları arasında karma sınır komisyonları birçok görüşmeler gerçekleştirilmiş, 2014 yılında sorunları çözmek için “Kırgız-Özbek Hükümetlerarası Devlet Sınırlarının Sınırlanması ve Sınırlandırılması Komisyonu” adında özel bir komisyon kurulmuştur.⁶¹⁹ Ancak ikili

⁶¹⁷ Данияр Сыдыков, “30-лет Кыргызско-Узбекской дружбы, равные векам”, KABAR, 25 Январь 2023, <https://kabar.kg/news/30-let-kyrgyzsko-uzbekskoi-druzhby-ravnye-vekam/> [Erişim tarihi: 28.09.2023]

⁶¹⁸ Altynbek Joldoshev, “Kırgızistan’ın Özbekistan ve Tacikistan ile Sınır ve Su Paylaşım Sorunları: Fergana Vadisi Çıkmazı”, *Bağımsızlığının 30.yılında Kırgız Cumhuriyeti: Dış Politika ve Uluslararası İlişkiler*, Astana Yayınları, Ankara, 2021, (ss.31-51), s.35.

⁶¹⁹ Alaeddin Yalçinkaya ve Khusan Abıdzhonov, “Özbekistan ve Kırgızistan’daki Anklav/Eksklav Alanlarının Çözüm Süreci”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2020, Cilt:9, Sayı:4, (ss. 2653-2667), s.2661.

arasındaki bütün görüşmeler ve çalışmalara rağmen herhangi bir ilerleme kaydedilememiştir. Her iki ülkede bulunan anklav toprakları sebebiyle de sınır sorunlarının çözüme kavuşturulması oldukça karmaşık bir süreç olmuştur. Özbekistan'ın Kırgızistan'da dört eksklavı Soh, Şahimerdan, Çon-Karakalça ve Taş-Tepe bulunurken Kırgızistan'ın da Özbekistan'da Barak eksklavı mevcuttur. Kırgızistan'da bulunan Özbekistan'ın iki eksklavı Soh ve Şahimerdan jeopolitik öneme sahiptir. Soh eksklavından doğal gaz çıkarılmaktadır. Bunun yanında Soh'ta SSCB'nin askeri üssü mevcuttu, ancak günümüzde uluslararası askeri tatbikat yeri olarak kullanılmaktadır.⁶²⁰ Bu bölgelerde Özbek ve Kırgız nüfusunun fazlalığından dolayı her an etnik çatışmanın çıkması olasıdır, zira 1990 senesinde Özbekistan sınırına yakın olan Oş kentinde toprak anlaşmazlığından kaynaklanan çatışma ortaya çıkmış⁶²¹ ve 2010 tarihinde de aynı kentte 1990 yılındaki Oş çatışmasının devamı niteliğinde Özbek-Kırgız çatışması meydana gelmiştir. Soh kenti de devamlı çatışmaların yaşandığı bölgedir. Bu çatışmalar iki ülkenin ilişkilerini olumsuz etkilemektedir. Örneğin 2013'teki Soh sakinleri ve Kırgız Sınır Birlikleri arasında yaşanan çatışma iki ülke arasında krize neden olmuş ve sınırlar karşılıklı olarak kapatılmıştır. Sınırların kapatılması da Soh'ta yaşayanları olumsuz etkilemiş, sakinlerin dışarıyla olan bağı kesmiştir.⁶²² Bunun yanında 1999 yılında Özbekistan İslami Hareketi'nin Tacikistan sınırından geçip Kırgızistan ve Özbekistan'a saldırmasıyla Batken Olayı ortaya çıkmıştır. Örgüt liderinin Kırgızistan'a Kırgızistan'la sorunu olmadığını asıl hedefin Özbekistan olduğunu söylemesi üzerine Kırgızistan'ın iki yüzlü davranması Özbekistan'ı rahatsız etmişti. Bunun üzerine Kerimov Kırgızistan'ın kararlı davranmasını istemiş ve örgütün üs kurduğu Kırgız köylerine hava saldırısı yapmıştır. Örgütün saldırıları ardından Soh'u çevreleyen sınır hatlarına mayınlar yerleştirmiştir. Kırgızistan bu durumu askeri

⁶²⁰ Levent Demirci, "Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın Kesişimindeki Sorunlu Vadi: Fergana", *Savunma Bilimleri Dergisi*, 2012, Cilt:11, Sayı:2, (ss. 33-69), s.44.

⁶²¹ Semanur Öncü, s.77

⁶²² Altynbek Joldoshev, "Kimlik ve Sınır: Orta Asya'da Sınır Sorunları", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2019, (ss.303-326), s.315.

müdahale olarak değerlendirmiştir. Bu olay Özbek-Kırgız ilişkilerinde gerilime yol açmıştır.⁶²³

Özbekistan ve Kırgızistan arasında ilişkilerin gerilimine yol açan ikinci büyük sorun su sorunudur. Su sorunu Orta Asya’da en çok Özbekistan’ın maruz kaldığı bir sorundur. Bölgede en çok nüfusa sahip ve tarıma elverişli toprakları barındıran Özbekistan olduğundan dolayı nehirlerin %50’den fazlasını Özbekistan kullanmaktadır. Ancak ülkeyi besleyen su kaynaklarının %85’i ülke sınırları dışından gelmektedir. Bu iki önemli nehir Kırgızistan ve Tacikistan’dan başlamış olan Amu Derya ve Sıri Derya’dır. Yani Tacikistan ve Kırgızistan yukarı çığır ülkeyken Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan da aşağı çığır ülkedir.⁶²⁴ Özbekistan ile Kırgızistan arasında su paylaşımı konusunda gerilim ilk kez 1993 yılında meydana gelmiştir. Özbekistan, borcunu geç ödeyen Kırgızistan’a doğalgaz aktarımını durdurmuş ve bunun üzerine elektrik sıkıntısı çeken Kırgızistan elektrik ihtiyacını karşılamak için Toktogul rezervuarındaki suyu kışın kullanmak zorunda kalmış ve su kaybını telafi etmek için yazın Özbekistan’a su tedarikini sınırlandırmıştır.⁶²⁵ Yaz aylarında tarımsal sulamaya ihtiyaç duyan Özbekistan, Orta Asya’daki nehirlerin tüm bölge devletlerinin ortak bir malı olduğunu ve tek bir ülkenin kontrolü altına alınamayacağını dile getirmiştir.⁶²⁶ Böylece iki ülke arasında su paylaşımına yönelik gerilim ortaya çıkmıştır. Orta Asya cumhuriyetleri bölgesel su sıkıntısını koordineli çalışarak çözebileceklerinin farkına vararak 1995 yılında Nukus Bildirisi imzalamışlardır. Bildiride, Orta Asya ülkeleri bölgede artan su sıkıntısının ve çok taraflı işbirliğinin geliştirilmesi ihtiyacına dikkat çekmişler ve su kaynakları üzerine daha önce imzalanan anlaşmaları yeniden

⁶²³ Timuçin Kodaman, Haktan Bırsel, “Bağımsızlık Sonrası Özbekistan ve Dış Politikası”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2006, Cilt: 16, Sayı: 2 (ss. 413-442), s.418; Altynbek Joldoshev, s.315.

⁶²⁴ Levent Demirci, s.48-49.

⁶²⁵ Zhandos Kudaebergenov, “Kırgızistan ve Özbekistan Arasındaki Sınır Aşan Su Sorunlarının Ulusal Çıkarlar Bağlamında Analizi”, *Avrasya Araştırma Enstitüsü*, 2021, <https://www.eurasian-research.org/publication/kirgizistan-ve-ozbekistan-arasindaki-sinir-asan-su-sorunlarinin-ulusal-cikarlar-baglaminda-analizi/?lang=tr#:~:text=K%C4%B1rg%C4%B1zistan%2C%20k%C4%B1%C5%9F%C4%B1n%20%C3%BClkenin%20elektrik%20t%C3%BCketimi,gitmesi%20gerek%20su%20tedarikini%20s%C4%B1n%C4%B1rlad%C4%B1rmaktad%C4%B1r>. [Erişim tarihi: 29.09.2023]

⁶²⁶ Altynbek Joldoshev, “Kırgızistan’ın Özbekistan ve Tacikistan ile Sınır ve Su Paylaşım Sorunları: Fergana Vadisi Çıkmazı”, *Bağımsızlığının 30.yılında Kırgız Cumhuriyeti: Dış Politika ve Uluslararası İlişkiler*, Astana Yayınları, Ankara, 2021, (ss.31-51), s.39.

düzenlemişlerdir.⁶²⁷ Ek olarak, Kırgızistan ile Özbekistan arasında sürekli yaşanan çatışmalar nedeniyle 1998 yılında Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan arasında “Sirdarya Nehri havzasındaki su ve enerji kaynaklarının ortak kullanımına ilişkin” bir anlaşma imzalanmıştır. Buna göre Kırgızistan, yazın suyun büyük kısmını Kazakistan ve Özbekistan’a verme yükümlülüğünü üstlenirken, karşılığında Özbekistan ve Kazakistan’ın kışın Kırgızistan’a elektrik sağlayacağı konusunda anlaşmaya varılmıştır. Kaynakların kesin miktarlarının yıllık olarak müzakereler sürecinde belirleneceği planlanmıştır.⁶²⁸ Bu anlaşma karşılıklı yarar sağlayan işbirliği, iyi komşuluk ve yükümlülükler uyum gibi olumlu ilkeleri içeriyordu. Ancak anlaşma kağıt üzerinde kalmış ve çözüme yönelik birçok ayrıntılar geliştirilmemişti. Örneğin çeşitli enerji kaynakları için tek bir tarife politikasına varmak mümkün olmamıştır. Taraflar anlaşmanın şartlarını ihlal etmiş, her ihlale karşılık suçlamalar eşlik etmiş ve nihayetinde anlaşma etkisini yitirmiştir.⁶²⁹

Enerji kaynakları açısından sınırlı olan Kırgızistan, hidroelektrik santraller aracılığıyla elektrik ihtiyacını karşılamaya çalışmaktadır. Kırgızistan’da hidroelektrik santrallerinin inşaatının yeniden başlamasıyla İslam Kerimov endişelerini sert bir dille dile getirmiştir. Bu tür kararların Orta Asya’da nehir akışı boyunca yaşayan tüm ülkelerin onayıyla alınması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca tektonik fayların bulunduğu yerlerde hidroelektrik santrallerinin inşasının büyük sorunlara sebep olabileceğini ve mansap ülkelerin tarımına ciddi zararlar verebileceğini savunarak Kırgızistan’ın Kambar-Ata-1 HES’ne karşı çıkmıştır.⁶³⁰

2016 yılında iktidar değişikliği sonucunda Özbekistan’ın Kırgızistan da dahil olmak üzere komşu devletlerle yaşadığı gerilimli dönemler son bulmuştur. Bölgesel ilişkileri geliştirmeyi öncelik olarak belirleyen Mirziyayev, yönetime gelir gelmez

⁶²⁷ Гулбара Акунова, “Особенности водной дипломатии в Центральной Азии”, *Проблемы постсоветского пространства*, 2021, 8(2), (с.229-241), с.232.

⁶²⁸ Zhandos Kudaebergenov, <https://www.eurasian-research.org/publication/kirgizistan-ve-ozbekistan-arasindaki-sinir-asan-su-sorunlarinin-ulusal-cikarlar-baglaminda-analizi/?lang=tr#:~:text=K%C4%B1rg%C4%B1zistan%2C%20k%C4%B1%C5%9F%C4%B1n%20%C3%BClkenin%20elektrik%20t%C3%BCketimi,gitmesi%20gereken%20su%20tedarikini%20s%C4%B1n%C4%B1rland%C4%B1rmaktad%C4%B1r>. [Erişim tarihi: 29.09.2023]

⁶²⁹ Гулбара Акунова, с.234.

⁶³⁰ Altynbek Joldoshev, s.41.

komşu devletlere resmi ziyaretler gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu kapsamda 17 yıl aradan sonra Özbekistan'dan Kırgızistan'a ilk üst düzey ziyaretin 4-5 Eylül 2017 tarihlerinde gerçekleştirilmesiyle iki ülke arasında yeni bir dönem başlamıştır. Tarihi gün olarak nitelendirilen bu ziyaret sırasında 1.378 km'lik ortak sınırların 1.170 km'lik kısmı yani %80'den fazlasının çizilmesine ilişkin anlaşma imzalanmıştır. Sınırın geri kalan 200 km'lik kısmının tez zamanda çözüme kavuşturulacağı üzerinde mutabakata varılmıştır.⁶³¹ Bunun yanı sıra HES'i desteklemeyen Kerimov'un aksine Mirziyayev yapıcı yaklaşım sergileyerek Kambarata-1 HES projesini onaylamış hatta birlikte inşa edeceklerini dile getirmiştir.⁶³² Ayrıca 6 Ekim 2017'de Özbekistan-Kırgızistan arasında Kırgızistan'ın en büyük hidroelektrik santrali projesi olan Kambar Ata HES-1 projesi üzerinde mutabakat zaptı imzalanmıştır. Kırgız sınırları içinde yer alan ancak Özbekistan kontrolü altında olan Orto-Tokoy su rezervi, imzalanan anlaşmayla Kırgızistan denetimine geçmiştir. Anlaşmaya göre Özbekistan su rezervlerinin %90'ını kullanmaya devam edecek, ekipman, işlem maliyetlerini Özbekistan hükümeti karşılayacaktır.⁶³³ Özbekistan Başbakanının Ağustos 2018 tarihinde Kırgızistan ziyaretinde sınır meselesinin çözümüne ilişkin gelişmeler yaşanmıştır. Görüşmede imzalanan anlaşmayla sınırların %92'si çözüme kavuşmuştur. Ayrıca Özbekistan sınırları içinde yer alan Kırgızistan'ın Barak eksklavı Özbekistan'a bırakılmış ve Özbekistan, Kırgızistan'a eşit ölçüde sınırdaki toprağı tahsis etmiştir.⁶³⁴ 23-25 Mart 2021 tarihinde Özbek-Kırgız delegasyonları Taşkent'te sorunlu sınır müzakereleri için bir araya gelmiştir. Bu görüşmede toprak değişimleri de dahil olmak üzere sınır sorunlarının çözüme kavuştuğuna dair bir protokol imzalanmış ve sınır sorunlarının %100 çözüldüğü dile getirilmiştir.⁶³⁵ 2022 yılının sonuna kadar sınır

⁶³¹ Nezir Aliyev, Uzbekistan, Kyrgyzstan Sign Historic Border Agreement, AA News, September 6 2017, <https://www.aa.com.tr/en/todays-headlines/uzbekistan-kyrgyzstan-sign-historic-border-agreement/902294> [Erişim tarihi: 29.09.2023]

⁶³² Канымгул Элкеева, “Как Бишкек и Ташкент будут строить ГЭС?”, Радио Азаттык, 7 сентября 2017, <https://rus.azattyk.org/a/28721985.html> [Erişim tarihi: 29.09.2023]

⁶³³ Özbekistan ve Kırgızistan Arasındaki “Su Problemi” Çözüme Kavuştu, Avrasya İncelemeler Merkezi, 9 Ekim 2017, <https://avim.org.tr/tr/Bulten/OZBEKISTAN-VE-KIRGIZISTAN-ARASINDAKI-SU-PROBLEMI-COZUME-KAVUSTU> [Erişim tarihi: 29.09.2023]

⁶³⁴ Alaeddin Yalçınkaya ve Khusan Abıdzhonov, s.2662.

⁶³⁵ Burak Çalışkan, Özbekistan ve Kırgızistan Arasındaki Sınır Anlaşmasının Getirdikleri, İNSAMER, 9 Ocak 2023, <https://www.insamer.com/tr/ozbekistan-ve-kirgizistan-arasindaki-sinir-anlasmasinin-getirdikleri.html> [Erişim tarihi: 29.09.2023]

meselesini çözmeyi hedeflemişlerdir. 11 Mart 2022 tarihinde düzenlenen görüşmede iki ülke de sınır konusunda anlaşmaya varmıştır.⁶³⁶ Söz konusu anlaşmayı Özbekistan ve Kırgızistan Kasım 2022’de kendi parlamentolarında onaylamışlardır. İşbu anlaşmaya göre Kempir-Abad Barajı Özbekistan’a geçmiş ancak iki ülke baraj kullanımında eşit haklara sahip olacaktır. Özbekistan baraj karşılığında Kırgızistan’a 19.699 hektarlık arazi vermeyi kabul etmiştir.⁶³⁷ 27 Ocak 2023 tarihinde Özbekistan ve Kırgızistan devlet başkanları Bışkek’te toplantı gerçekleştirmiştir. Bu toplantıyı önemli kılan husus, iki ülke arasındaki sınırların sınırlandırılmasının tamamlanması olmuştur. Mirziyayev bütün konuları titizlikle incelediklerini ve artık iki ülke arasında hiçbir sorunun kalmadığını, tarihte ilk kez Kırgızistan’la bu düzeyde ilişkilere ulaştıklarını ifade etmiştir.⁶³⁸ Siyasi çatışmanın çözülmesiyle birlikte iki ülke arasındaki ilişkileri benzeri görülmemiş bir düzeye taşıma fırsatı ortaya çıkmıştır.

3.5.5. Özbekistan-Türkmenistan

Özbekistan ve Türkmenistan arasındaki ilişkilerin temelini diğer Türk cumhuriyetleriyle olduğu gibi ortak köken, kültür, din ve dil oluşturmaktadır. İki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler 7 Şubat 1993 tarihinde tesis edilmiş olup Özbekistan’ın Aşgabat’taki Büyükelçiliği 1995 yılında, Türkmenistan’ın Taşkent’teki Büyükelçiliği 1996 senesinde açılmıştır. İki ülke arasında dostane ilişkilerin yaşandığı gibi gerilimli dönemler de yaşanmıştır. Tüm Orta Asya ülkelerinin ikili ilişkilerinde önemli bir gerilim kaynağı olan sınır anlaşmazlıkları da dahil olmak üzere çeşitli faktörler ikili ilişkilerini olumsuz etkilemiştir.⁶³⁹

⁶³⁶ Dilara Cansın Keçialan, Kırgızistan Özbekistan Sınır Anlaşmazlığında Çözüm Arayışları, ANKASAM, 24 Kasım 2022, <https://www.ankasam.org/kirgizistan-ozbekistan-sinir-anlasmazliginda-cozum-arayislari/> [Erişim tarihi: 29.09.2023]

⁶³⁷ Burak Çalışkan, <https://www.insamer.com/tr/ozbekistan-ve-kirgizistan-arasindaki-sinir-anlasmasinin-getirdikleri.html> [Erişim tarihi: 29.09.2023]

⁶³⁸ Gazeta.uz, “Qirg‘iziston — eng yaqin qo‘shni va vaqt sinovidan o‘tgan do‘st” — Shavkat Mirziyoyev, 27 Yanvar 2023, <https://www.gazeta.uz/oz/2023/01/27/kg-border/> [Erişim tarihi: 29.09.2023]

⁶³⁹ Hooman Peimani, “Turkmenistan Reconsiders Relations with Uzbekistan”, *The Central Asia-Caucasus Analyst*, June 4 2003, <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/8101-analytical-articles-caci-analyst-2003-6-4-art-8101.html> [Erişim tarihi: 1.10.2023]

1990'lı yıllarda ikili arasındaki ilişkiler çok gergin hale gelmiştir; gerilimin ana kaynağı etnik çatışmalar ve sınır sorunları olmuştur. Türkmenistan'ın Özbekistan'ın Hive ve Harezmi bölgeleri üzerinde tarihi iddiaları bulunmaktaydı. Türkmen milliyetçiler, Hive ve Harezmi'de yaşayanların çoğunluğunun Türkmen kökenli olduğunu iddia etmişlerdir. Aynı zamanda Özbek milliyetçileri, Türkmenistan'daki Taşauz (Daşoğuz) ve Türkmenabad (eski adıyla Çerjev) bölgelerinde Özbek nüfusunun çoğunluğunun bulunduğunu ve Özbekistan'ın bu topraklar üzerinde haklı bir iddiaya sahip olduğunu dile getiriyordu. Ancak bu tür iddialar sınırların yeniden çizilmesine yol açacaktı ve Taşkent veya Aşkabat'taki yetkililer tarafından dikkate alınmamıştır. Hükümetler, bu konuların gündeme getirilmesinin neredeyse tüm Orta Asya sınırlarını müzakereye açacağını farkındaydı ve bu sebeple Sovyet idari sınırlarına bağlı kalmayı tercih etmişlerdir. Müzakerelerin asıl konuları sınır çizgisinin tam olarak nereye çizileceği, sınır rejiminin türü ve birbirlerinin topraklarındaki kiralanmış arazilerin durumu ile ilgiliydi.⁶⁴⁰ Türkmenistan ile Özbekistan arasındaki bağımsızlık sonrası ilişkiler, petrol ve gaz tesislerine ilişkin toprak kiralamalarına odaklanan anlaşmazlıklar nedeniyle de hızla bozulmuştur. Türkmenistan, Özbekistan'ın Türkmenistan'daki tesisleri uzun vadeli kiralamasından duyduğu rahatsızlığı dile getirerek, bunun ülkeyi önemli gelirlerden mahrum bıraktığını iddia etmiştir. Özbekistan ise bu tesislerin mülkiyetinin kendisine verilmesini talep etmiştir. Konu nedeniyle ilişkiler o kadar gerginleşti ki, 1995'ten sonra bu konulara ilişkin tüm hükümetler arası ve bakanlıklar arası müzakereler askıya alınmış, iki ülke arasındaki ticaret 1990'ların ortalarında neredeyse durmuş; demiryolu, hava ve otobüs bağlantıları kesilmiştir. 16 Ocak 1996 tarihinde iki devlet başkanlarının Dostluk ve İşbirliği Anlaşmasının imzalandığı toplantı sonrasında bir tür uzlaşmaya varılmıştır. Özbekistan, Türkmenistan'ın tarafsızlık hakkını tanımayı kabul etmiş; Taşkent'in bölgesel bir kolektif güvenlik düzenlemesi oluşturma umuduyla uzun süredir karşı çıktığı bir durumdu. Karşılığında Türkmenistan, Özbekistan'ın Türkmenistan sınırında mülk sahibi olmasına izin vermeyi kabul etmiştir. Özbekistan, mevcut kira anlaşmalarına ilişkin ödemeleri artırmış ve Türkmenistan

⁶⁴⁰ International Crisis Group, "Central Asia: Border Disputes and Conflict Potential", ICG Asia Report N° 33, 4 April 2002, p.9.

topraklarından çıkardığı petrolden elde edilen gelirin bir kısmını Türkmenistan'a ödemeyi kabul etmiştir.⁶⁴¹

1998 yılında ilişkileri olumsuz etkileyen bir mesele daha gerçekleşmiştir. Türkmenistan Özbekistan'a vize zorunluluğu getirmiş ve buna karşılık Özbekistan da Türkmenistan'a vize zorunluluğu uygulamıştır. Bu değişimin doğrudan kurbanları sınır sakinleri ve göçmen işçiler olmuştur.⁶⁴² Bunun üzerine Taşkent ve Aşgabat, sınıra 150 km'lik mesafede yaşayanlara 10 gün boyunca vizesiz seyahat etme hakkı tanımıştır. Böylelikle başlangıçta vize rejimi, sınır sakinleri ve bavul tüccarlarını etkilememiştir.⁶⁴³

Türkmen-Özbek ortak komisyonu, sınırların sınırlandırılmasına ilişkin çalışmayı Ağustos 2000'de tamamlamıştır. 21 Eylül'de iki devlet başkanı, komisyonun çalışmalarını düzenleyen bir anlaşma imzalamış ve komisyona sınırın çizilmesine başlanması talimatını vermiştir. 2000 yılında her iki taraf da sınır karakolları kurmaya ve kendi bölgelerini çitlerle çevirmeye başlamıştır. Mart 2001'de Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Niyazov, 2001 yılı sonuna kadar Özbekistan sınırına 1.700 kilometrelik bir çit çekilmesi gerektiğine karar vermiştir. Sınırlandırma anlaşması bir miktar ilerleme sağlamış gibi görünse de, sınırdaki kontrolün artırılması aslında daha büyük bir gerilime yol açmıştır. Haziran 2001'de Özbek vatandaşlarla Türkmen sınır muhafızları arasında çıkan çatışmalarda dört kişi hayatını kaybetmiştir. Buna rağmen 2001'in sonlarına kadar, yalnızca sınırlı sayıda kontrol noktası olması sebebiyle sınırı geçmek nispeten kolay olmuştur. Ancak yılın sonuna gelindiğinde, Türkmenistan tarafından Özbek sınırı boyunca en az yedi yeni karakol inşa edilmişti ve 1 Ocak 2002'de Özbek yetkilileri Türkmenistan'ın bir yıl önce benzer bir uygulamasına karşılık olarak sınırı geçen tüm Türkmen vatandaşları için 6 ABD doları tutarında bir ücret uygulamaya koymuştur.⁶⁴⁴ Tüm bu önlemler, geçimini küçük işletmelerden sağlayan veya sınırın diğer tarafında akrabaları bulunan Özbekler başta olmak üzere binlerce insanı olumsuz

⁶⁴¹ Arslan Kasymov, "Feuding Neighbours", Institute for War and Peace Reporting, 21 February 2005, <https://iwpr.net/global-voices/feuding-neighbours> [Erişim tarihi: 1.10.2023]

⁶⁴² Arslan Kasymov, <https://iwpr.net/global-voices/feuding-neighbours> [Erişim tarihi: 1.10.2023]

⁶⁴³ International Crisis Group, "Central Asia: Border Disputes and Conflict Potential", ICG Asia Report N° 33, 4 April 2002, p.10.

⁶⁴⁴ International Crisis Group, "Central Asia: Border Disputes and Conflict Potential", ICG Asia Report N° 33, 4 April 2002, p.10.

etkilemişti. Sıkı sınır kontrolünden kaynaklı yaşanan çatışma örneği Aralık 2001’de, Harezm bölgesindeki birkaç yüz Özbek’in, ziyaret için Türkmenistan sınırının diğer tarafındaki mezarlığa geçmeye çalışmasıyla ortaya çıkmıştır. Yaklaşık 200 kişi sınır ücretini ödemeyi reddederek sınırı aşmıştır. Silahlı sınır muhafızlarının tehdidiyle geri dönmek zorunda kalmışlardır. Bu olayların üzerine 2002 yılında gerilim daha çok artmıştır. Ağır sosyo-ekonomik koşullar altında yaşayan sınır sakinleri sınırın açılması ve halka iş sağlanmasını talep ederek eylemler düzenlemiştir. Çatışmalar sırasında bir köylü sınır muhafızları tarafından vurularak öldürülmüştür. Olaylardan sonra doğrulanmamış haberler göre sınır ücretinin kaldırılacağı duyurulmuştur.⁶⁴⁵

Özbekistan Türkmenistan ilişkilerini olumsuz etkileyen diğer bir olay, Kasım 2002’de Türkmen hükümetinin darbe girişimi olarak yorumladığı Cumhurbaşkanı Niyazov’a yönelik başarısız suikast girişimi olmuştur. Niyazov, Özbekistan’ın Aşgabat’taki Büyükelçisi Abdurashid Kadirov’u, iddia edilen darbenin lideri Boris Shikhmuradov’a yardım etmekle suçlamış ve sınır dışı etmiştir. Bu suçlama Türkmen-Özbek ilişkilerine ciddi zarar vermiş ve Özbek büyükelçisini Özbekistan’a gitmek zorunda bırakmıştır. Sonraki günlerde Türkmen yetkililer, Türkmenistan’ın Özbekistan sınırı yakınında yaşayan Özbekleri zorla yeniden yerleştirmiştir.⁶⁴⁶ Özbek tarafı, bu saldırıda Özbekistan yetkililerinin herhangi bir müdahalesinin olmadığını, Şikhmuradov’un Türkmenistan’a girişinde herhangi bir yardımda bulunmadığını beyan etmiştir.⁶⁴⁷ İslam Kerimov da terör saldırısına ilişkin mesajında, bu haberin Özbekistan’da derin endişe ve öfke yarattığı, her zaman terörün bütün biçimlerini kınadığını ve bu kötülüğe karşı mücadelede tam işbirliğine hazır olduğunu dile getirmiştir.⁶⁴⁸ Suikast girişimi sonrası 2004 yılının sonlarına doğru ikili ilişkilerde gerilimin yumuşadığına dair işaretler görülmüştür. 19 Kasım 2004 tarihinde iki ülke

⁶⁴⁵ Memorial Human Rights Center, “Ужесточение режима на Туркмено-Узбекской границе вызывает волнения населения в приграничных районах Туркменистана”, 11 Ноябрь 2008, <https://memohrc.org/ru/news/uzhestochenie-rezhima-na-turkmeno-uzbekskey-granice-vyzyvaet-volneniya-naseleniya-v> [Erişim tarihi: 1.10.2023]

⁶⁴⁶ Hooman Peimani, “Turkmenistan Reconsiders Relations With Uzbekistan”, *The Central Asia-Caucasus Analyst*, June 4 2003, <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/8101-analytical-articles-caci-analyst-2003-6-4-art-8101.html> [Erişim tarihi: 1.10.2023]

⁶⁴⁷ Zamira Eshanova, “Turkmenistan: In Sign of Rising Tension, Ashgabat Expels Uzbek Ambassador”, *Radio Free Europe*, December 23 2002, <https://www.rferl.org/a/1101757.html> [Erişim tarihi: 1.10.2023]

⁶⁴⁸ Коммерсантъ, “Туркмения вторглась на территорию Узбекистана”, 18 Декабрь 2002, <https://www.kommersant.ru/doc/356340> [Erişim tarihi: 1.10.2023]

devlet başkanları Özbekistan'ın Buhara kentinde bir araya gelmiş, Dostluk ve İşbirliği Anlaşmasının yanı sıra Sınır Bölgelerinde Yaşayanlar İçin Seyahati Kolaylaştıran bir anlaşma da imzalanmıştır. Ancak sınırların çizilmesi, su kaynaklarının paylaşımı, sınır ötesi benzin ve silah kaçakçılığı gibi sorunlar devam etmiştir.⁶⁴⁹

Türkmenistan'da 2007 yılında gerçekleşen iktidar değişikliği Özbekistan ve Türkmenistan ilişkilerine yeni bir dinamizm kazandırmıştır. Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un Ekim 2007'de Türkmenistan'a yaptığı resmi ziyaret ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbanguli Berdimuhamedov'un Mart 2008'de Özbekistan'a yaptığı resmi ziyaret, Özbek-Türkmen ilişkilerinde yeni bir dönüm noktası açmıştır. Bu görüşmelerde taraflar, iki ülke arasındaki siyasi, ticari, ekonomik, kültürel ve insani işbirliğinin yanı sıra bölgesel güvenlik ve istikrarın güçlendirilmesine ilişkin konuları ele almış ve iyi komşuluk ilişkileri ile karşılıklı yarara dayalı işbirliğinin geliştirilmesini amaçlayan çok sayıda belgeye imza atmışlardır.⁶⁵⁰ 2008 yılı sonunda ülkeler arasındaki ticaret cirosu neredeyse %50 artarak 132,3 milyon dolara ulaşmıştır. Özbekistan'ın ihracatının temelini mineral gübreler, ulaştırma ve iletişim hizmetleri, tarım makineleri, inşaat malzemeleri, tütün ürünleri, meyve ve kuruyemişler, demirli metaller oluşturmuştur. Özbekistan'a Türkmenistan'dan propilen polimerleri, ulaştırma ve iletişim hizmetleri, mineraller ve inorganik kimyasal ürünler ithal edilmektedir. İki ülke, ulaştırma ve transit alanında büyük potansiyele sahiptir. Özbekistan ve Türkmenistan, avantajlı coğrafi konumları sayesinde Asya ile Avrupa, Kuzey ile Güney arasındaki uluslararası ticareti geliştirebilecek tüm fırsatlara sahiptir. İki ülkenin iç içe geçmiş kara ve demiryolları ağıları, Orta Asya ülkelerini dünyanın hemen hemen tüm büyük pazarlarına bağlayan ekonomik açıdan rekabetçi ulusötesi ulaşım koridorları oluşturmaktadır. Ulaştırma altyapısının geliştirilmesi ve güçlendirilmesi için aktif olarak işbirliği yapmışlardır.⁶⁵¹ İki ülke devlet başkanı 2009 yılındaki görüşmenin ardından 2012 yılı ekim ayında Aşgabat'taki buluşması ikili ilişkilerde somut bir ilerleme olarak

⁶⁴⁹ Freedom House, The Worst of the Worst 2005 - Turkmenistan, 10 May 2006, <https://www.refworld.org/docid/4917f82dc.html> [Erişim tarihi: 2.10.2023]

⁶⁵⁰ Uzreport, Узбекистан-Туркменистан: укрепление взаимовыгодного сотрудничества, 23 Fevral 2009 yil <https://uzreport.news/economy/uzbekistan-turkmenistan-ukreplenie-vzaimovyyigodnogo-sotrudnichestva> [Erişim tarihi: 2.10.2023]

⁶⁵¹ Uzreport, Узбекистан-Туркменистан: укрепление взаимовыгодного сотрудничества, 23 Fevral 2009 yil <https://uzreport.news/economy/uzbekistan-turkmenistan-ukreplenie-vzaimovyyigodnogo-sotrudnichestva> [Erişim tarihi: 2.10.2023]

kabul edilmiş ve son derece dostane bir atmosferde gerçekleşmiştir. Devlet başkanları, güvenlik, sürdürülebilir kalkınma ve küresel sorunlar gibi konularda ortak görüş bildirmiştir. Kerimov mevkidaşını dış politika, siyasi ve bölgesel konularda desteklemiş ve ekonomik başarısını takdir etmiştir.⁶⁵²

Çeşitli dış faktörler de ikili işbirliğini olumlu yönde etkilemiş ve yönlendirmiştir. İlk olarak Taşkent, Tacikistan'daki Rogun hidroelektrik santralının tamamlanmasını engelleme çabalarında Aşkabat'ın desteğini istemekteydi. İkincisi, Türkmenistan ve Özbekistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kazakistan'dan doğuya doğru Çin'in Sincan eyaletine doğru uzanan Orta Asya-Çin doğal gaz boru hattı aracılığıyla Çin'e gaz tedarikini artırmakla ilgilenmekteydiler. Önemli miktarda gaz rezervine sahip bir ülke olan Özbekistan'ın da yeni ulaşım yollarına ve gaz endüstrisine yönelik yatırımlara ihtiyacı vardı. Son olarak Özbekistan ve Türkmenistan'ın pozisyonlarını birleştiren üçüncü faktör de rejimlerinin benzerliği olmuştur. İnsan haklarının bastırılmasının, ülke içindeki muhalefete yönelik saldırıların, ekonomi ve toplumun diğer alanları üzerindeki kontrolün sistematik örneklerine her iki ülkede de kolaylıkla rastlamak mümkündür. İki ülkenin karşılıklı desteği ve işbirliği, böylece Batı'dan ve diğer bölgelerden gelen eleştirilere karşı koymaya yardımcı olmaktaydı.⁶⁵³

2016 yılında iktidara gelen Mirziyayev, komşuluk ilişkilerini geliştirme doğrultusunda ilk resmi ziyaretini 6 Mart 2017 tarihinde Türkmenistan'a gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret sırasında iki devletin başkanları, önceki anlaşmaların hayata geçirilmesi, Türkmen-Özbek işbirliğinin mevcut durumu ve beklentileri ile ilgili geniş yelpazedeki konuları tartışmış ve Stratejik İşbirliğine İlişkin Anlaşma imzalanmıştır.⁶⁵⁴ 1-5 Mayıs 2017 tarihinde Özbekistan ve Türkmenistan hükümetleri tarafından oluşturulan ortak çalışma grubu, iki ülke arasındaki sınırların tespitine ilişkin çalışmalarda bulunmak üzere Taşkent'te bir araya gelmiştir. Mirziyayev'in

⁶⁵² Alexander Kim, "Uzbekistan And Turkmenistan: Can Common Interests Push Old Quarrels Aside?", The Jamestown Foundation Global Research and Analysis, October 23 2013, <https://jamestown.org/program/uzbekistan-and-turkmenistan-can-common-interests-push-old-quarrels-aside/> [Erişim tarihi: 2.10.2023]

⁶⁵³ Alexander Kim, <https://jamestown.org/program/uzbekistan-and-turkmenistan-can-common-interests-push-old-quarrels-aside/> [Erişim tarihi: 2.10.2023]

⁶⁵⁴ Ministry of Foreign Affairs of Turkmenistan, The State Visit of The President of The Republic of Uzbekistan to Turkmenistan Started, March 7 2017, <https://www.mfa.gov.tm/en/news/211> [Erişim tarihi: 2.10.2023]

Türkmenistan ziyaretinin ardından iki ülke sınırlarının hukuki olarak resmileştirilmesine ilişkin görüşmeler ivme kazanmıştır. Görüşme sırasında saha çalışma planı konusunda anlaşmaya varılmıştır.⁶⁵⁵ Türkmenistan devlet başkanının 2018 yılının Nisan ayında Özbekistan'a düzenlediği ziyaretinde Özbekistan ve Türkmenistan arasında çözülmemiş hiçbir sorunun kalmadığı, tüm alanlarda karşılıklı anlayışın sağlandığı dile getirilmiştir. Ayrıca 2017 yılında art arda görüşmeler sonucunda imzalanan mutabakatlar sonuç vermeye başlamış ve 2018 yılının ilk çeyreğinde taraflar arasındaki ticaret hacminin %55 artış gösterdiği belirtilmiştir.⁶⁵⁶ 2021 yılı ekim ayında iki devlet başkanları ulaştırma, taşımacılık, su tasarrufu teknolojileri, adalet ve sosyal koruma alanları gibi birçok alanda işbirliğinin genişletilmesine ilişkin 23 belge imzalanmış⁶⁵⁷ ardından Temmuz 2022'de tekrar bir araya gelerek sınır ticareti ve bölgeler arası işbirliği, ulaşım, trafik, tarım, turizm, ortak su kullanımı, ticaret, bilim-teknik, kimya, sanayi, dış ilişkiler, gümrük, demiryolları, adalet, gençlik politikaları ve yayıncılık gibi alanlarda çeşitli anlaşmalar imzalanmıştır. İkili ve bölgesel düzeyde karşılıklı yarar sağlayan pratik işbirliğini güçlendirmeye yönelik yürütülmektedir.⁶⁵⁸ Ocak 2023 tarihinde Buhara'da Özbekistan ile Türkmenistan arasındaki Devlet Sınırının sınırlandırılması ve çizilmesine ilişkin Özbek-Türkmen Ortak Hükümetlerarası Komisyonunun çalışma gruplarının daimi olarak düzenlene gelen bir toplantısı gerçekleştirilmiştir. Görüşmede Komisyon'un ortak toplantısına yönelik hazırlıklar değerlendirilmiştir. Özellikle Özbek-Türkmen Devleti sınırının çizilmesine ilişkin hukuki ve teknik belge taslakları nihai hale getirilerek üzerinde mutabakata varılmış ve protokol imzalanmıştır.⁶⁵⁹

⁶⁵⁵ AVİM, Özbekistan ve Türkmenistan Arasında Sınır Tespiti, 8 Mayıs 2017, <https://avim.org.tr/tr/Bulten/OZBEKISTAN-VE-TURKMENISTAN-ARASINDA-SINIR-TESPITI> [Erişim tarihi: 2.10.2023]

⁶⁵⁶ Hukuki Haber, Özbekistan ile Türkmenistan Arasında Çözülmemiş Hiçbir Sorun Kalmadı, 23 Nisan 2018, <https://www.hukukihaber.net/ozbekistan-ile-turkmenistan-arasinda-cozulmemis-hicbir-sorun-kalmadi> [Erişim tarihi: 2.10.2023]

⁶⁵⁷ Газета.uz, О чём договорились Шавкат Мирзиёев и Гурбангулы Бердымухамедов, 5 октября 2021, <https://www.gazeta.uz/ru/2021/10/05/agreements-tm/> [Erişim tarihi: 2.10.2023]

⁶⁵⁸ Perizat Risbekkızı, A New Level of Strategic Partnership: Uzbekistan-Turkmenistan Relations, July 23 2022, <https://www.ankasam.org/a-new-level-of-strategic-partnership-uzbekistan-turkmenistan-relations/?lang=en> [Erişim tarihi: 2.10.2023]

⁶⁵⁹ Yangi O'zbekiston, В Бухаре состоялись переговоры по демаркации Узбекско-Туркменской Государственной границы, 23 января 2023, <https://yuz.uz/ru/news/v-buxare-sostoyalis-peregovor-po-demarkatsii-uzbeksko-turkmenskoy-gosudarstvennoy-granits> [Erişim tarihi: 2.10.2023]

SONUÇ

Orta Asya'nın merkezinde konumlanan, bölgenin en esaslı devletlerinden biri olan Özbekistan, köklü bir tarihi devlet geleneğine sahiptir. Bu topraklar, tarih boyunca ağırlıklı olarak Türk devletleri olmak üzere çeşitli güçlü devletlere ev sahipliği yapmıştır. Samaniler, Karahanlılar, Timurlular, Babürler, Şeybaniler gibi nice devletler bu topraklarda varlıklarını sürdürmüş ve bölgeye muazzam zengin tarih ve eşsiz medeniyet bırakmıştır. Bölgede pek çok güçlü devletin teşekkül etmesi bölgenin yönetsel olarak büyük tecrübeye sahip olması, güçlü bir devlet anlayışının oluşmasına yol açmıştır. Bu birikim bölgenin kesintisiz olarak güçlenmesine, güçlü bir siyasi ve askeri yapıya sahip devletlerin şekillenmesine sebebiyet vermiştir. Bahsi geçen topraklarda eskilerden beri mevcudiyetini idame ettiren en kadim, kalabalık, zengin tarih ve kültüre sahip Türk boylarından biri olan Karluklar için günümüzde kullanılan "Özbek" terimi sonradan ortaya çıkmıştır. Altın Orda Hükümdarı Özbek Han'ın yönettiği kitleye verilen isim olan "Özbek", başlangıçta şahıs ismi olarak ortaya çıkmış, sonradan bir Türk topluluğunu temsil eder hale gelmiştir. Özbek Han'ın soyundan gelen Ebu'l-Hayr Han'ın dönemi Özbek devletinin güçlendiği ve sağlam temellerinin atıldığı bir dönem olmuştur. Ancak uzun süre devam eden Moğol saldırı ve istilaları, Özbeklerin son derece yıpranarak güç kaybetmesine sebep olsa da Şeybani Hanın yönetime gelmesiyle Özbekler tüm Türkistan'a hakim olarak eski kuvvetini geri kazanmış ve bölgede bir güç haline gelmiştir. Ancak Horasan'da yükselmekte olan bir diğer kuvvet Safevi devleti ile uzun süre aralıklı olarak devam eden güç mücadeleleri ülkenin zayıflamasına yol açmış ve nihayetinde Şeybaniler bölünerek Özbek Hanlıkları ortaya çıkmıştır. Her ne kadar başlangıçta üç Hive, Buhara ve Hokand Hanlıkları ileri noktalara gelerek bölgeye katkı sağlamış olsalar da aralarında ortaya çıkan nüfuz mücadeleleri zayıflamayı beraberinde getirmiştir.

Türkistan, jeopolitik konumu itibarıyla tarihin ilk dönemlerinden beri büyük devletlerin ortaya çıktığı, bölgeye sahip olmayan güçlerin ilgi odağı olduğu bir coğrafya olmuştur. Büyük güçlerin bölgeye yakından ilgi duyması bölgenin önemini artırırken aynı zamanda bu toprakların nice mücadelelere tanıklık etmesine sebebiyet vermiştir. Bu mücadelelerden biri 19. yüzyılın sonlarında gerçekleşmiş ve Özbek devlet geleneğinin kesintiye uğramasıyla sonuçlanmıştır. Bu süreçte Hanlıklar birlik olarak hareket etmeyi tercih etmek yerine güç mücadelesine girişmişlerdir. Neticede bu durum,

Türkistan'a yayılma hedefinde olan Çarlık Rusya'nın işgal sürecini kolaylaştırmıştır. Bölge, Çarlık Rusya'sının ardından Sovyetler Birliği'nin sömürgesi haline gelmiştir. Böylece Özbeklerin yüzyıllardır devam eden devlet geleneği yöneticilerin iktidar çatışmasına kurban olmuştur. Özbekistan Sovyetler Birliğinde bir sömürge olarak varlığına devam ettirirken çeşitli zulümlere, sosyalist sistemin baskı politikalarına, Rusların Ruslaştırma siyasetine maruz kalmıştır. Özbekler bölgede kadim tarihe sahip, en kalabalık ve gelenek-göreneklerine, en çok milli kimliğine ve dinine bağlı toplumlardan olması sebebiyle ağır asimile politikalarını yaşamıştır. Dönemin önde gelen düşünürleri bölgenin maddi ve manevi sömürüye açık hale gelmesinin altında yatan sebebin eğitimsizlikten kaynaklandığının farkına varmıştır. Bunun sonucunda "Ceditçilik Hareketi" olarak bilinen milli uyanış ortaya çıkmıştır. Başlangıçta başta İsmail Gaspıralı olmak üzere Kırım Tatarları tarafından başlatılan bu akım Türkistan'a yayılmış ve milli farkındalığın daha çok artmasına yol açmıştır. Ancak Türkistan'da yetişen birçok Ceditçi aydınlar Ruslar tarafından baskılara maruz kalmış, sürgüne gönderilmiş veya idam ettirilmiştir. Türkistan'ın yaşadığı belki de en ağır zulüm ve haksızlıklardan biri bölgenin Ruslar tarafından çeşitli Türk boylarının isimleriyle farklı idari yapılanmaların oluşturulması sonucunda birbiriyle bağı bulunmayan yeni ulusların ortaya çıkmasıdır. Diğer bir deyişle sömürgeci güçler Türkistan coğrafyasında suni sınırlar çizerek milli hüviyetinden uzak yapay ve suni milletler oluşturmayı amaçlamıştır. Böylece Türkistan bölgesi kalıcı bir şekilde parçalanmıştır. Bu işlem sonrasında Sovyetlerde yaşayan çeşitli etnik kökene sahip bütün toplulukları sosyalist düzene uygun tek tip Sovyet insanı olarak dönüştürme yolunda harekete geçilmiştir. Söz konusu hedefe ulaşmak için eğitim, dil, din gibi sosyo-kültürel alanlarında psikolojik ve fiziksel baskılar uygulanarak "Homo Sovieticus" Sovyet ideolojisine uygun biçimde şekillendirilmiş insanlar yaratma yönünde çalışmalar yürütülmüştür. Burada bahsedilen Sovyetleştirme Ruslaştırmayla özdeştir. Zira, Sovyetlerde bulunan çeşitli etnik yapıları Rus kültürü çatısı altında birleştirmek amaçlanmıştır.

1985 yıllarına doğru Sovyetler Birliği dağılma eşiğine gelmesiyle birlikte Gorbaçov tarafından ülkede "Glasnost ve Perestroyka" reformu uygulamaya koyulmuştur. Reform Sovyetleri duraksama döneminden kurtarmak amacıyla öne atılmış olmasına karşın ülkede ters tepki yaratmış ve Birlik Cumhuriyetlerinde çeşitli milliyetçi ayaklanmalar patlak vermiştir. Bütün cumhuriyetlerde karmaşa dönemi yaşanırken Özbekistan SSC de sosyal çalkantı süreçlerinden geçmiştir. Her ne kadar

zorlu ve meşakkatli sorunlarla karşı karşıya kalmışsa da zorlukların üstesinden gelmeyi başarmıştır. Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte 31 Ağustos 1991 tarihinde bir ulus-devlet olarak Özbekistan Cumhuriyeti kurulmuştur. Sovyetlerin dağılımının ardından Komünist sistemin meşruiyetini yitirmesiyle birlikte Özbekistan da dahil olmak üzere post-sosyalist ülkelerde rejim değişikliğiyle “transformasyon süreci” başlamıştır. Bu süreç her ne kadar ülkelerde tamamlanmamış ve yetersiz kalsa da “demokrasiye geçiş” kavramıyla ifade edilmektedir. Eski Birlik ülkelerinin çoğunluğu biçimsel olarak sosyalist rejimden demokrasi sistemine geçiş yapmış görünse de pratikte otoriter rejime bağlı kalmışlardır. Crawford ve Lijphard’a göre bunun ana sebeplerinden biri “sosyalist geçmiş miras”ın günümüzü de etkilemekte olmasıdır. Başka bir deyişle “bugünün ve geleceğin üzerinde hala geçmişin gölgesi mevcuttur.” Geçmiş miras Post-Sovyet ülkelerinin liberalleşme süreçlerine zarar vermektedir. İkinci etken ise post-komünist dönemde rejim değişikliği yaşanmasına rağmen bu değişiklikten siyasi elitlerin etkilenmediği ve eski rejime sadık kaldıkları, yani iktidarda komünist yöneticilerin varlıklarını sürdürmesi demokrasiye geçişi zorlaştıran faktörlerdendir. Post-Sovyet ülkesi olarak Özbekistan da bahsi geçen süreçlerden geçmiştir. Birinci devlet başkanı İslam Kerimov ülkeyi otoriter rejimle yönetmiştir. Otoriter bir liderlik tarzının, istikrarsızlığın, sosyal ve etnik çatışmanın üstesinden gelmenin en iyi yolu olduğunu savunmuştur. 8 Aralık 1992 tarihinde otoriter bir rejimin varlığını örtmek amacıyla demokratik kavramlarla süslenen bir anayasa kabul edilmiştir. Ülkelerin anayasaları yazıldığı dönemin durumunu yansıtmaya eğilimine sahiptir. Özbekistan’ın Anayasası da ortaya çıktığı dönemin vaziyetini aksettirdiğini anayasasının sert niteliğe sahip olduğundan anlaşılmaktadır. Özbekistan, anayasa çalışmalarının başladığı dönemlerde diğer Birlik ülkelerinde olduğu gibi çalkantılı süreçlerden geçmiştir. Bu bağlamda devlet düzenini korumaya yönelik anayasa oluşturulmuştur. Bunun yanında anayasa, ülkede siyasi elitlerin güçlü konumda bulunduğu dönemde yazılmış ve bu sebeple anayasa metninde iktidarın gücünün sağlamaştırılmasına ilişkin maddelerin olduğunu görmek mümkündür.

Bağımsızlığın ilk yıllarında iç politikada egemenliği pekiştirmeye yönelik siyaset izleyen Özbekistan, dış politikasını istikrar ve güvenlik mekanizmaları etrafında şekillendirmiştir. Ülke içinde gerçekleşen iç dinamikler dış politikanın karakterini biçimlendirmektedir. Özbekistan’da gelişen radikal akımlardan kaynaklı güvenlik sorunları, ülkenin dış siyasette tedbirli ve çekimser tutum sergilemesine sebebiyet

vermiştir. Siyasi konjonktür ve çevre ülkelerdeki istikrarsızlık ülkenin dış politika yapılanmasını da etkilemiştir. Aşırılık yanlısı grupların Özbek siyasi hayatını etkilemesini önleme ilkesi genel bir dış politika karakterine dönüşmüştür. Bu radikal yapılar, bağımsızlıktan bu yana ülkenin hem iç siyasetinin hem de dış politika karakterinin temel sorunlarından biri olmuştur.

SSCB'nin dağılmasının ardından Orta Asya'da bir güç boşluğu oluşmasıyla küresel güçlerin ilgisi tekrar bu topraklara kaymıştır. Jeopolitik önemi, zengin doğal kaynakları, nüfusu, askeri gücü, küresel ve bölgesel güçlerin bulunduğu konumda yer alması gibi özelliklerden dolayı bölgenin önemli devletlerinden Özbekistan, büyük güçlerin rekabet alanı haline gelmiştir. İngiliz jeopolitik Mackinder Orta Asya'nın "heartland" yani "dünyanın kalbi" olarak adlandırılan bölgede yerleştiği ve dünyanın kalbine hükmedenin dünyaya hakim olacağını belirtmiştir. Bu durum küresel güçlerin bölgeye ve bölge ülkelerine olan ilgisini arttırmaktadır. Dünya siyasetinin ekseninde durumdaki olan Orta Asya'nın "kalpgâh"ında konumlanan Özbekistan, stratejik hamlelerin merkezinde yer almaktadır. Özbekistan da dahil olmak üzere bu durumla karşı karşıya kalan ülkeler büyük güçler arasında denge politikası uygulamaktadır. Kerimov ulusal çıkarları gözeterek küresel güçler arasında denge politikası oluşturma çabası içinde olmuştur. Ülke, güçlü devletlerin güdümü altına girmeden bağımsız hareket ederek dış politika yürütmüştür. Esnek ve dengeleyici dış siyaset yapısına sahip olan Özbekistan yeri geldiğinde Rusya'ya yaklaşırken yeri geldiğinde Batı'yla yakın ilişkiler kurmuştur. Kerimov'un komşu devletlerle ilişkileri incelendiğinde devamlı olarak sorunlar yaşadığı gözlenmektedir. Başta Kırgızistan ve Tacikistan olmak üzere bütün sınır komşularıyla su, sınır sorunları ve etnik çatışmalar yaşanmış ve vefatına kadar çözüme kavuşturulmamıştır.

Kerimov'un vefatının ardından 2016 yılında Mirziyayev'in iktidara gelişiyle Özbekistan siyasi hayatında dönüm noktası yaşanmıştır. Yeni başkan ile birlikte dinamik yeni Özbekistan inşa etme süreci başlamış olup ülke çapında büyük dönüşümler ve çeşitli yenilikler uygulamaya koymaya başlamış, Kerimov döneminde yavaş ilerleyen demokratikleşme ve dönüşüm süreci hızlandırılmıştır. İç siyasette Kerimov'un aksine sergilediği reformist tutumun yanı sıra dış ilişkilerde de selefinin dış siyaset anlayışını takip etmemiş olup uluslararası ve bölgesel alanda dışa açık, dinamik ve çok yönlü bir dış politika oluşturmaya yönelmiştir. Kerimov dönemindeki soyutlayıcı dış siyaset yaklaşımına son vererek uluslararası arenada daha aktif ve etkin bir şekilde yer almaya

başlamıştır. Mirziyayev'in dış ilişkilerde temel önceliği ortak çıkarlar doğrultusunda Orta Asya bölgesi ile iş birliği geliştirilmek ve Kerimov döneminde ülkenin komşu devletlerle yaşadığı sorunlu döneme son vermektir. Her iki dönemde de dış siyaset ulusal çıkarlar temelinde yürütülmüş, bölge ülkelerine öncelik verilmiştir, ancak Mirziyayev'in anlaşmazlıklara karşı yapıcı yaklaşıma sahip olması ve belirsizliklere karşı fazlasıyla tereddütle yaklaşmadan daha açık ve dinamik tutum sergilemesi Kerimov'un dış siyaset anlayışından ayıran ana özelliklerdendir. Mirziyayev'in yapıcı politika izlemesi diğer cumhuriyetleri de etkilemiş ve nihayetinde sorunlara ortak çözümler sunulabilmiştir. Bu durumda devlet başkanlarının karakteristik özellikleri de dış politika çizgisini şekillendiren unsurlardandır.

Üçüncü bölümde Özbekistan'ın bağımsızlıktan bu yana Türk dünyasıyla ilişkisi incelenirken Türk dünyası kavramı, Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlık sonrası entegrasyon çabaları, Türk devletleri arasında entegrasyonun en somut örneği olan Türk Devletleri Teşkilatı'nın kurumsallaşma aşamaları ele alınmıştır. Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte Türk cumhuriyetleri arasında işbirliği oluşturma ve bölgesel bütünleşme fırsatı doğmuştur. İlk aşamada Türk devletleri arasında kardeşlik duygusu üst seviyelerde yaşanmış olup Türkiye de uzun yıllar sonra kardeşlerine kavuşma sevincini yaşamıştır. Başlangıçta olumlu ilerleyen ikili ve çoklu işbirliği süreci ilerleyen yıllarda bir takım nedenlerden kaynaklı duraksama dönemine geçmiştir. Bazı Türk cumhuriyetleri ilişkileri geliştirme konusunda kararlı bir tutum sergilerken bazılarının siyasi rejimi, yöneticilerinin siyasi tutumları gibi birçok etkenlerden dolayı ilerleme yaşanmamıştır. Başlangıçta görece gelişim kaydedilmesine karşın sonraki dönemlerde yoğun ilişkiler kurulmuştur.

Bağımsızlığın ilk yıllarında Özbekistan'ın Türkiye ve Türk dünyasıyla ilişkileri olumlu başladıysa da ilerleyen yıllarda birtakım sebeplerden ötürü tamamen kopma noktasına gelmiştir. Kerimov'un Türk dünyası çerçevesinde entegrasyona yönelik tutumu temelde Türkiye ile ilişkilere paralel olarak gelişim göstermiştir. Türkiye'yle olumlu başlayan etkileşim güvensizlik ve tehdit algılamaları sebebiyle aksamaya uğramıştır. Bu durumda Türkiye ve Türk dünyasına yönelik tutumunun yine güvenlik ekseninde şekillendiğini söylemek mümkündür. Mirziyayev'in göreve gelmesiyle birlikte Türkiye ve Türk dünyasıyla yakınlaşma dönemi başlamış olup Kerimov dönemindeki sorunlar çözüme kavuşmuştur. Mirziyayev Türk dünyası çerçevesinde entegrasyon girişimini desteklemiş olup 2019 yılında Türk Devletleri Teşkilatı'na üye

olarak tarihi bir adım atmıştır. Son derece sağduyulu olan bu karar hem Özbekistan açısından önem arz ederken hem de örgütün eksik parçasının tamamlanması anlamına gelmektedir. Türk dünyası çerçevesinde entegrasyon ve bütünleşme sürecinin vazgeçilmez aktörlerinden biri olan ülke, büyük stratejik önem arz etmektedir. Özbekistan'ın TDT  yeliği, Türk devletleri arasında gerçek bir birliğin oluşmasında katalizör bir rol oynamaktadır. Aynı zamanda bu üyelik, Özbekistan'ın temel çıkarlarını karşılamaktadır. Bu durumda söz konusu üyelik, hem ülkenin hem de Teşkilat'ın çıkarlarına hizmet eden karşılıklı bir ihtiyaı yansıtmaktadır.

Özbekistan'ın beşeri potansiyeli, coğrafi konumu, askeri gücü, yer altı zenginlikleri, yüksek turizm ve ekonomik potansiyeli ülkeyi özgün ve vazgeçilmez konuma taŐımakta, Türk dünyasında belirgin bir rol oynamasına neden olmaktadır.

- 1) Orta Asya'da en fazla nüfusa sahip olan Özbekistan'ın TDT  yeliği, örgüt üyelerine büyük iç pazar fırsatı sunarken aynı zamanda Teşkilat'ın uluslararası arenadaki ağırlığı ve etki gücünü arttıracaktır.
- 2) Özbekistan'ın ticaret ve ulaşım yollarının kavŐaęında konumlanması bölgesel ve küresel sistemde önemli bir aktör haline gelmesine yol açmaktadır. Ülkenin bu stratejik konumu bölge ülkeleri arasındaki ulaşımın kolayca sağlanabilmesi açısından Türk dünyasındaki yerini önemli kılmaktadır. Bu konum ‘‘Orta Koridor’’ bağlamında kapsamlı ilişkilerin gelişmesine fırsat sağlayacaktır. Kara üzerinden taşımacılığı güçlendirmeyi hedefleyen bu Koridor, denize açılımı olmayan Özbekistan için de büyük avantajdır. Diğer bir deyişle TDT, denize iki kere kapalı olan ülkenin enerji kaynaklarını dünya pazarına ulaştırmak için büyük bir fırsattır.
- 3)  lke, GFP analitik merkeze göre askeri güç bakımından bölge ülkeleri arasında birinci sırada yer almaktadır.  ye  lkeler, Özbekistan'ın güçlü askeri kapasitesini bölgesel barışın sağlanması ve güvenliğin arttırılması yönünde kullanma fırsatını elde edecektir.
- 4)  lkede Mirziyayev göreve başlamasından bu yana liberalleşme ve rekabetçi piyasa ekonomisi oluşturmak için 2017'den beri reformlar yürütülmekte ve GSY H'si yıldıan yıla artış göstermektedir. Bu durum yabancı yatırımcıların ilgisini çekmektedir. Ekonomik reform, basitleştirici düzenlemeler, gümrük kolaylıkları ve teşvikler, TDT  yeleri için güvenilir bir yatırım ortamı

oluşturmaktadır. Bu durumda üyelik, iki taraf için tam anlamıyla kazan-kazan durumu oluşturmaktadır.

- 5) Özbekistan zengin doğal kaynaklara sahip olan ve enerji ihtiyaçlarını büyük ölçüde kendi kendine karşılayabilen sayılı ülkelerden biri olarak ön plana çıkmaktadır. Hem yurt içi tüketimini karşılayabilen hem de enerji ihracatı konusunda kendini geliştiren Özbekistan'ın doğal kaynakları başında doğal gaz, petrol ve kömür gelmektedir. Bölgede Türkmenistan'dan sonra ikinci büyük doğal gaz üreticisidir ve altın rezervi bakımından dünyada 4. sırada olan ülke 2022 yılında dünyanın en büyük birinci altın satıcısı durumuna gelmiştir. Özbekistan'ın yer altı kaynaklarında bu denli zengin olması Türk dünyasındaki önemini arttırmakta ve TDT ülkeleri için enerji güvenliği sağlarken aynı zamanda enerji sektöründe altyapı projelerine yönelik yatırımlar yapma olanağı sunmaktadır.
- 6) Özbekistan muazzam tarihi ve medeniyetiyle dünya çapında ayrı bir kimlik ve önem kazanmıştır. Maddi ve manevi değerleriyle Orta Asya'nın en önde gelen devletlerinden olan ülke, topraklarında sayısız bilim ve ilim insanları yetiştirerek dünya medeniyetine büyük katkı sağlamıştır. İpek Yolu güzergahı üzerinde bulunan Semerkant, Buhara, Hive gibi tarihi öneme sahip şehirlere ev sahipliği yapan Özbekistan muazzam turizm potansiyeline sahiptir. Ülkenin kadim tarihi geçmişi ve zengin kültürel mirası Özbekistan'ı Türk dünyasında özel bir konuma sahip kılmakta ve ayrı bir değer katmaktadır. Mirziyayev'in uyguladığı reformlar sayesinde turizm sektöründe de yükselişler kaydedilmektedir. Bu gelişme, kardeş ülkelerle kaynaşma ve daha yakından tanımak amacıyla Türk devletleri arasında turizm alanında karşılıklı işbirliği olanaklarını arttıracaktır.

Sonuç olarak Özbekistan'ın Türk devletleri politikası uluslararası ilişkiler ve bölgesel işbirliğinde her iki taraf için olumlu sonuçlar doğuracaktır. Türk dünyasının tamamlayıcı parçası olan Özbekistan stratejik konumu, askeri gücü, doğal kaynakları, beşeri ve turizm potansiyeliyle Türk dünyasında ve örgüt çerçevesinde eşsiz konuma sahiptir. Bu bağlamda ülkenin örgüte üyeliği yıllardır arzulanan bir gelişme olmuştur. Mirziyayev'in Türk dünyasında işbirliği ve entegrasyona karşı benimsediği olumlu yaklaşım sayesinde Özbekistan, Türk devletleri arasında güçlü bağlar kurarak kültürel, ekonomik ve siyasi alanlarda işbirliği fırsatlarını değerlendirmeye başlamıştır.

Mirziyayev'in dış politikada etkin rol almaya başlaması ve Türk dünyası kapsamında işbirliğini arttırması Özbekistan'ın uluslararası arenada daha saygın konuma gelmesini sağlamıştır. Her ne kadar Kerimov döneminde Türk dünyasına mesafeli durarak büyük fırsatlar kaçırılmış olsa da 2016 yılından itibaren kısa sürede Özbekistan ve Türk dünyası arasında ilerlemeler kaydedilmiştir ve Mirziyayev'in bu uygulamaları Türk dünyasında işbirliği geleceğinin daha da parlak olacağına işaret etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdülkerimov Bahtiyar, “Özbekistan’ın Nüfusu 1 Ocak İtibarıyla 36 Milyonu Aştı”, AA Haber, 13 Ocak 2023, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ozbekistanin-nufusu-1-ocak-itibariyla-36-milyonu-asti/2786894> [Erişim tarihi: 24.09.2023].
- Abdülkerimov Bahtiyar, “Türk Devletleri Teşkilatı Dokuzuncu Zirvesi Semerkant Bildirisi Yayımlandı”, AA Haber, 12 Kasım 2022, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turk-devletleri-teskilati-9-uncu-zirvesi-semerkant-bildirisi-yayimlandi/2736190> [Erişim tarihi: 17.08.2023].
- Abdülkerimov Bahtiyar, Orta Asya Ülkelerinin Sovyetler’den Miras Sınır Sorunu, 30 Nisan 2021, Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/orta-asya-ulkelerinin-sovyetlerden-miras-sinir-sorunu/2225665#:~:text=%C3%96zbekistan%20ile%20Tacikistan%20aras%C4%B1daki%201332,iyi%20kom%C5%9Fuluk%20politikas%C4%B1yla%20%C3%A7%C3%B6z%C3%BCme%20kavu%C5%9Fturuldu.> [Erişim tarihi: 11.07.2023].
- Abdülkerimov Bahtiyar, Özbekistan TÜRKPA’ya Üye Olma Kararı Aldı, AA Haber, 22 Haziran 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ozbekistan-turkpa-ya-uye-olma-karari-aldi/2281526> [Erişim tarihi: 20.09.2023].
- Abdülkerimov Bahtiyar, Özbekistan’a yılın 7 ayında 3 milyon 680 bin turist geldi, AA Haber, 28 Ağustos 2023, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ozbekistana-yilin-7-ayinda-3-milyon-680-bin-turist-geldi/2977417> [Erişim tarihi: 24.09.2023].
- Adigezalov Azer, Bahtiyorjon Tadjibayev, “К вопросу о новом этапе Узбекско-Азербайджанского сотрудничества”, *ISJ Theoretical & Applied Science*, 2020, Cilt: 82, Sayı: 2, (ss. 474-478).
- Afşarata Halil, Gamze Küçük Bayram, “Türkiye-Özbekistan Ekonomik İlişkileri”, *Yeni Türkiye Özbekistan Özel Sayısı-I*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, 2022, Sayı:125, (ss.217-222).
- Akademi Hakkında, TWESCO, <https://twesco.org/page/about> [Erişim tarihi: 20.09.2023].
- Akademi Hakkında, TWESCO, <https://twesco.org/page/about> [Erişim tarihi: 20.09.2023].
- Akçapa Mevlüt, “Türk Devletleri Teşkilatı’nın Tarihsel Gelişimi: Teşkilatın Dünyü, Bugünü ve Yarını”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 2023, cilt:11, sayı:34, (ss.473-491).
- Akengin Hamza, “Türk Dünyası ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Üzerine Jeopolitik Bir Değerlendirme”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2017, Cilt:4, Sayı:1, (ss.1-11).

- Akıllı Erman, "Turksoy, Turkic Council and Cultural Diplomacy: Transactionalism Revisited", *Bilig*, 2019, Sayı: 91, (ss. 1-25).
- Aleskerov Alesker, Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasi Rejim Değişimleri, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Doktora Tezi), 2007.
- Alimukhamedov Farkhad, Engin Akçay, "Redefining The Contemporary Relations Between Turkey and Uzbekistan", *Dumlupınar University Journal of Social Sciences*, 2013, Issue:36, (pp.235-242).
- Aliyev Nezir, Uzbekistan, Kyrgyzstan Sign Historic Border Agreement, AA News, September 6 2017, <https://www.aa.com.tr/en/todays-headlines/uzbekistan-kyrgyzstan-sign-historic-border-agreement/902294> [Erişim tarihi: 29.09.2023]
- Alpargu Mehmet, Muhammed Bilal Çelik, "Özbek Hanlıkları", *Özbekistan*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2021, (ss.27-81).
- Altın Madencileri Derneği, <https://altinmadencileri.org.tr/dunya-altin-uretiminde-ilk-20-ulke/> [Erişim tarihi: 22.09.2023].
- Altstadt Audrey L., "Nationality Education Policy in The Russian Empire and The Soviet Union", *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, 1989, vol:10, no:2, (pp. 450-463).
- Altynbek Joldoshev, "Kimlik ve Sınır: Orta Asya'da Sınır Sorunları", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2019, (ss.303-326).
- Amirbek Aidarbek, Almasbek Anuarbekuly, Kanat Makhanov, "Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmişi ve Kurumsallaşması", *ANKASAM-Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 2017, Cilt:1, Sayı:3, (ss.164-204).
- Andican Ahat, *Değişim Sürecinde Türk Dünyası*, Emre Yayınları, İstanbul, 1996.
- Armaoğlu Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, Kronik Kitap, İstanbul, 2020.
- Arslan Mukaddes, "Türkpa ve Türk Dünyasına Yönelik Adımlar (2008-2019)", 9. *Uluslararası Atatürk Kongresi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2021, Ankara, (ss.1425-1452).
- Asankanov Abilabek, Ethnic Conflict in The Osh region in Summer 1990: Reasons and Lessons, <https://archive.unu.edu/unupress/unupbooks/uu12ee/uu12ee0d.htm> [Erişim tarihi: 15.06.2023].
- Asanov Seilbek S., Malik A. Augan, Yermek S. Chukubayev, "Kazakh-Uzbek Relations in the Context of Regional Security", *Revista UNISCI*, 2017, no:45, (pp. 267-288).
- Asker Ali, "Özbekistan Cumhuriyeti: Dış Siyasette Yön Arayışları ve Dönüşüm Eğilimleri (1991-2021)", İçinde: *Modern Dünyada Türk Cumhuriyetleri*, Nobel Yayınları, Ankara, 2023 (ss. 189-220). s.199.
- Asker Ali, "Özbekistan'da Anayasal Dönüşüm ve Siyasi Rejimin Niteliği", *Özbekistan*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2021, (ss.297-310).

- Asker Ali, “Parlamente Diplomasinin Gelişiminde Türk Devletleri Parlamente Asamblesinin Çok Yönlü Faaliyetleri”, *Parlamente Diploması*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, 2023, (ss.11-46).
- Asker Ali, Gulrukh Dadakhon Khasan, “İki Taraflı ve Çok Taraflı İş Birliği Bağlamında Azerbaycan-Özbekistan İlişkilerinin Esas Parametreleri ve Hukukî Temelleri”, *II. Uluslararası Soğuk Savaş Sonrası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Gelişmeler Bağlamında Güney Kafkasya Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İksad Yayınevi, Ankara, 12-13 Mayıs 2022, (ss.9-26).
- Avcı Erkan, “Değişen Dünyada Değişen Özbekistan”, *BİLGESAM*, 2018, no:1380.
- Avcı Erkan, “Türkiye’nin Orta Asya Politikalarının Dönemsel Analizi”, *Bilge Strateji*, 2022, cilt:13, sayı:24, (ss.209-242).
- AVİM, Özbekistan ve Türkmenistan Arasında Sınır Tespiti, 8 Mayıs 2017, <https://avim.org.tr/tr/Bulten/OZBEKISTAN-VE-TURKMENISTAN-ARASINDA-SINIR-TESPITI> [Erişim tarihi: 2.10.2023]
- Aydın Gülşen, Authoritarianism Versus Democracy in Uzbekistan: Domestic and International Factors, (Middle East Technical University the Department of International Relations Thesis of Master of Science) 2004.
- Aydın Mustafa, “Türkiye’nin Orta Asya-Kafkaslar Politikasında Türk Cumhuriyetleri”, *30. Yılında Türk Cumhuriyetleri Bölgesel Politika*, Nobel Yayıncılık, 2021, (ss.1-13).
- Azamhodayev Alişer, “Yaşasın Özbekistan, Yaşasın Türkiye”, *Yeni Türkiye Özbekistan Özel Sayısı-I*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, 2022, Sayı:125, (ss.17-23).
- Azerbaijan, Uzbekistan: potential opportunities for cooperation, 2018, <https://www.azernews.az/nation/137529.html> [Erişim tarihi: 10.02.2023]
- Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev’in Azerbaycan-Özbekistan devletler ve hükümetler arası belgelerin imza töreninin ardından yapılan ortak basın toplantısında açıklaması- 18 Haziran 1997, “Heydar Aliyev Heritage” International Online Library, <https://lib.aliyevheritage.org/tk/93745882.html> [Erişim tarihi: 06.01.2023].
- Azerbaycan-Özbekistan stratejik iş birliği derinleşiyor, 28.06.2022, <https://www.yenisafak.com/dusunce-gunlugu/azerbaycan-ozbekistan-stratejik-is-birligi-derinlesiyor-3836492>
- Azerbaycan-Özbekistan stratejik iş birliği derinleşiyor, 28.06.2022, <https://www.yenisafak.com/dusunce-gunlugu/azerbaycan-ozbekistan-stratejik-is-birligi-derinlesiyor-3836492> [Erişim tarihi: 10.02.2023]
- Azertac, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Özbəkistana Dövlət Səfəri, 23.03.2004 https://azertag.az/xeber/AZARBAYCAN_PREZIDENTI_ILHAM_ALIYEVIN_OZBAKISTANA_DOVLAT_SAFARI_AZARBAYCAN_PREZIDENTI_ILHAM_ALIYEVIN_BAYANATI-308513 [Erişim tarihi 7.01.2023].

- Azizxo'jayev Alisher, *O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga sharh*, O'zbekiston NMİU, 2008.
- Bakan Akar Özbekistan Cumhurbaşkanı Mirziyayev ile Görüştü, AA, 27.10.2020 <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bakan-akar-ozbekistan-cumhurbaskani-mirziyoyev-ile-gorustu/2021203>
- Baktybek Kyzy Aidana, "Özbekistan Perspektifinden Türk Devletleri Teşkilatının Önemi", ANKASAM, 22 Kasım 2022, <https://www.ankasam.org/ozbekistan-perspektifinden-turk-devletleri-teskilatinin-onemi/> [Erişim tarihi: 19.08.2023].
- Balım Çiğdem - Y. Emre Gürbüz, "O'zbekiston Respublikasi: Özbek Modeli", *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar- Türkiye ile İlişkiler*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2012, (ss.223-311).
- Bazarbayev Kanat Kaldybekovich, Tursun Hazret, Sadykova Raikhan, "Jadidism as an Educational System and a Political Movement in Turkestan (Central Asia)", *International Education Studies*, 2013, Vol. 6, No. 1, (pp.85-94).
- Bazarbayeva Kanat Kaldybekovich, Gumadullayeva Assel, Rustambekova Muhabbat, "Jadidism Phenomenon In Central Asia", *Procedia- Social and Behavioral Sciences*, 2013, (pp. 876 – 881).
- Bazarov Otabek, "Actual Issues of Interethnic Relations in Uzbekistan (on the example of the late of 1980s and the early of 1990s of the XX century)", *Anglisticum Journal (IJLLIS)*, 2018, Vol:7. Issue:7, (p.22-28).
- Beylur Suat, Zhengizkhan Zhanaltay, Omirbek Hanayi, Azimzhan Khitakhunov, "Tarihi İpek Yolunun Yeniden Canlandırılmasında Orta Koridor Mevcut Durum - Potansiyel - Güncel Meseleler", Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2022.
- Bıçakçı Salih, "Andijon'da Nima Bo'ldı? Özbekistan'da Terör, Güvenlik ve Demokrasi", *Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu*, 2008, Cilt:3, Sayı:6, (ss. 1-22).
- Bıyıklı Mustafa, "Türk Dili Konuşan Ülkeler Arasında Siyasal Kültür ve Ortak Stratejilerin Kurumsallaşması", *Türk Stratejik Kültür Havzaları*, GRTC Yayın, 2019, (ss.77-104).
- Bıyıklı Mustafa, "Türk Dünyası Ortak Kuruluşu Olarak Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı (TWESCO), Rolü ve İş Birlikleri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Afro-Avrasya Özel Sayısı, 2016, (ss. 404-418).
- Bingöl Yılmaz, "Bilgi Çağında Demokrasiye Geçiş Tartışmaları", *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 2009, Cilt: 4 Sayı: 2, (ss.109-126).
- Bozbağ Süleyman Servet, İslam Kerimov Dönemi Özbekistan Dış Politikası ve Küresel Güçler, (Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Küresel Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2019.

- British Petroleum Company, BP Statistical Review of World Energy 2021, <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-full-report.pdf> [Erişim tarihi: 22.09.2023].
- Budak Türkan, “Söylemler ve Eylemler Bağlamında: Türkiye’nin Orta Asya Politikası”, *BİLGESAM*, 2015, no:1345, (ss.1-10).
- Budulgan Seyit Ali, “Özbekistan’ın Jeopolitik nemi”, *Asya Araştırmaları Dergisi*, 2020, Cilt:4, Sayı:2, (ss.167-183).
- Bulduk R. Tanku, Bağımsız Özbekistan’ın Demokratikleşme Süreci ve Sorunları, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 1996.
- Cafersoy Nazım, “Bağımsızlık Sonrası Rusya-Özbekistan İlişkileri”, *Türk Dünyası ve Kültür Araştırmaları*, 25 Mart 2016, https://www.altayli.net/bagimsizlik-sonrasi-rusya-ozbekistan-iliskileri.html#_edn24 [Erişim tarihi 10.07.2023].
- Cengiz İsmail, *Muhammed Salih ve Özbekistan’da Demokratikleşme*, Hasret Yayınlar, 1994, <https://k.ogren-sen.com/edebiyat/6930/index.html?page=2>
- Cental Intelligence Agency, The World Factbook, October 3 2023, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/uzbekistan/> [Erişim tarihi: 24.09.2023].
- Cumhurbaşkanı Yardımcısı Oktay: Özbekistan ile Ticaret Hacmimiz Yüzde 93 Arttı, AA, 28.06.2021, <https://www.aa.com.tr/tr/politika/cumhurbaskani-yardimcisi-oktay-ozbekistan-ile-ticaret-hacmimiz-yuzde-93-artti/2287547>
- Çalışır Abdulkadir, Türk Dili Konuşan lkeler İş Birliği Konseyi: Orta Asya’da Bölgesel İş Birliği ve Entegrasyon, (Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2019.
- Çalışkan Burak, “Özbekistan’da Değişimin İlk İki Yılı”, 7 Ocak 2019, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/ozbekistanda-degisimin-ilk-iki-yili/1357831> [Erişim tarihi: 27.07.2023].
- Çalışkan Burak, Özbekistan ve Kırgızistan Arasındaki Sınır Anlaşmasının Getirdikleri, İNSAMER, 9 Ocak 2023, <https://www.insamer.com/tr/ozbekistan-ve-kirgizistan-arasindaki-sinir-anlasmasinin-getirdikleri.html> [Erişim tarihi: 29.09.2023]
- Çaman Efe, Kenan Dağcı, “Özbekistan’da İşlam, Siyasi Sistem ve Radikalizm”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 2014, Vol:5, Sayı:8, (ss.8-22).
- Çapraz Hayri, “Çarlık Rusya’sının Türkistan’da Hâkimiyet Kurması”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011, Sayı:24, (ss.51-78).
- Çetinak zlem ztrk, Muhsin Kar, “Özbekistan Ekonomisi”, *Özbekistan*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2021, (ss. 274-267).

- Çığır Erman, Özbekistan’da Demografik Yapı, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası Coğrafyası Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2010.
- Dadabayev Timur, “Uzbekistan as Central Asian Game Changer? Uzbekistan’s Foreign Policy Construction in the Post-Karimov Era”, *Asian Journal of Comparative Politics*, 2018, No. 2 (20): (p.1-14).
- Daily Sabah, Turkey Celebrates 30th Anniversary of Bilateral Ties with Uzbekistan, 04.03.2022, <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/turkey-celebrates-30th-anniversary-of-bilateral-ties-with-uzbekistan>
- Daily Sabah, Turkey, Uzbekistan To Hold 2nd High-Level Cooperation Council, 29.03.2022, <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/turkey-uzbekistan-to-hold-2nd-high-level-cooperation-council>
- Daniyarova Aimoor, “Bölgesel İşbirliğinin Sembolü: Çin-Kırgızistan-Özbekistan Demiryolu”, ANKASAM, 5 Ocak 2022, <https://www.ankasam.org/bolgesel-isbirliginin-sembolu-cin-kirgizistan-ozbekistan-demiryolu/> [Erişim tarihi: 21.09.2023].
- Daryo, “O‘zbekiston armiyasi dunyodagi eng kuchli armiyalar reytingida 62-o‘rinni egalladi”, 6 Yanvar 2023, <https://daryo.uz/2023/01/06/ozbekiston-armiyasi-dunyodagi-eng-kuchli-armiyalar-reytingida-62-orinni-egalladi>
- Daryo.uz, 1990-yilgi O‘sh fojiasi qanday yuz bergan edi?, 25.04.2019, <https://daryo.uz/2019/04/25/1990-yilgi-osh-fojiasi-qanday-yuz-bergan-edi> [Erişim tarihi: 15.06.2023].
- Daunton Nichola, “Uzbekistan: The Central Asian country is opening up to the world, here’s why you should visit”, Euronews, March 10 2023, <https://www.euronews.com/travel/2023/03/10/uzbekistan-the-central-asian-country-is-opening-up-to-the-world-heres-why-you-should-visit> [Erişim tarihi: 24.09.2023].
- DEİK, <https://www.deik.org.tr/turkiye-avrasya-is-konseyleri-turkiye-ozbekistan-is-konseyi#:~:text=DE%C4%B0K%2FT%C3%BCrkiye%2D%C3%96zbekistan%20%C4%B0%C5%9F%20Konseyi,12%20Nisan%201993%20tarihinde%20kurulmu%C5%9Ftur.> [Erişim tarihi 8.01.2023].
- Demir Bekir, “Yakın Tarihe Bir Bakış: 1990 Sonrası Rusya’da Etno-Politik Ayrışma Süreci”, 2000, <https://www.circassiancenter.com/tr/yakin-tarihe-bir-bakis-1990-sonrasi-rusyada-etnopolitik-ayrisma-sureci/>
- Demirci Levent, “Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan’ın Kesişimindeki Sorunlu Vadi: Fergana”, *Savunma Bilimleri Dergisi*, 2012, Cilt:11, Sayı:2, (ss. 33-69).
- Devrisheva Khalida, “Türk ve Rus Kaynakları Işığında 1989 Fergana Olayları”, *Belgi Dergisi*, 2019, Cilt:2, Sayı:17, (ss. 1170-1187).
- Dickens Mark, “The Uzbeks”, 1990, https://www.academia.edu/436104/The_Uzbeks [Erişim tarihi: 12.06.2023].

- Dilmaç Turhan, *Özbekistan’da Ulus Kimlik-Dış Politika İlişkisi*, Ötüken Neşriyat A.Ş. İstanbul, 2019.
- Diyarbakırlıoğlu Kaan, “Sovyetler Birliği’nde Dağılmaya Giden Sürecin Türki Cumhuriyetlere Yansımaları: Dönemler ve Değişim Dinamikleri”, *Kapadokya Akademik Bakış*, 2021, Cilt:5, Sayı:2, (ss.62-82).
- Durmuş İlhami, “Türk Adının Ortaya Çıkışı, Anlamı ve Yayılışı”, *Gazi Akademik Bakış*, 2017, cilt:10, sayı:20, (ss.37-47).
- Düğün Turgay, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Orta Asya Siyaseti”, *21. Yüzyılda Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Orta Asya Siyaseti*, Eğitim Yayınevi, 2021, (ss.51-102).
- Ekici Yunus, “Bolşevik İhtilâlinin Ortaya Çıkması ve Sebepleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, Cilt: 27, Sayı: 1, (ss. 265-275).
- Elebayeva Aynur B., “The Osh Incident: Problems For Research”, *Post-Soviet Geography*, 1992, vol:33, issue:2, (pp.78-88).
- Elnur İsmayilov, Türkan Budak, “Bağımsızlık Sonrası Özbekistan’ın Enerji Politikası”, *BİLGESAM*, 2015, no:1203, (ss.1-7).
- Embassy of Republic of Kazakhstan in the Republic of Uzbekistan, <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-tashkent/activities/2275?lang=en> [Erişim tarihi: 27.09.2023]
- Eravcı Ali, “Tarihsel Süreçte Özbekistan”, *Özbekistan*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2021, (ss.1-24).
- Erdoğan Aysel, “Sovyet Rusya Rejiminin Türkistan Halklarına Yönelik Asimile Politikası”, *Toros Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2018, sayı:9, (ss.251-269).
- Erdoğan Aysel, “Sovyetler Birliği’nin Dağılmasından Sonra Orta Asya’da Gerçekleşen Yeni Büyük Oyun”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2020, Cilt:9, Sayı:2, (ss.989-1015).
- Erol Mehmet Seyfettin, “Özbekistan’ın 2022-2026 Kalkınma Stratejisinin Ana Hedefleri”, *Yeni Türkiye Özbekistan Özel Sayısı-I*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, 2022, Sayı:125, (ss.49-52).
- Erol Mehmet Seyfettin, “Türkiye-Özbekistan ya da “Türk Dünyası Jeopolitiği”nin Yükselişi”, *ANKASAM*, 28 Mayıs 2018, <https://www.ankasam.org/turkiye-ozbekistan-ya-da-turk-dunyasi-jeopolitiginin-yukselisi/> [Erişim tarihi: 23.08.2023].
- Erol Mehmet Seyfettin, Kadir Ertaç Çelik, “Türk Dünyası’nda İşbirliği Denemesi: Türk Keneşi ve Kazakistan”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2017, cilt:17, sayı:2, (ss. 15-32).
- Erol Mehmet Seyfettin, Oğuz Ş., “Changes in the Geopolitics of Central Asia in the Post-Cold War”, *Journal of TESAM Academy*, 2023, vol:10, issue:1, (pp.75-91).

- Eruygur Burç, “Özbek Cumhurbaşkanı Kazakistan’la Sınır Anlaşmasını Onayladı”, AA Haber, 3 Temmuz 2023, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/uzbek-president-ratifies-border-deal-with-kazakhstan/2935968> [Erişim tarihi: 27.09.2023]
- Eshanova Zamira, “Turkmenistan: In Sign of Rising Tension, Ashgabat Expels Uzbek Ambassador”, *Radio Free Europe*, December 23 2002, <https://www.rferl.org/a/1101757.html> [Erişim tarihi: 1.10.2023]
- Euronews, Özbekistan Yaptığı Reformlarla Yabancı Yatırımcıların İlgisini Çekiyor, 12 Mayıs 2023, <https://tr.euronews.com/next/2023/05/09/ozbekistan-yaptigi-reformlarla-yabanci-yatirimcilarin-ilgisini-cekiyor> [Erişim tarihi: 23.09.2023].
- Fazendeiro Bernardo Teles, “Uzbekistan’s Defensive Self-Reliance: Karimov’s Foreign Policy Legacy”, *International Affairs*, 2017, Vol: 93, Issue: 2, (pp.409–427).
- Fernández-Montesinos Federico Aznar, “Geopolitical Movements in Central Asia”, *Documento de Análisis IEEE* 56/2022.
- Freedom House, The Worst of the Worst 2005 - Turkmenistan, 10 May 2006, <https://www.refworld.org/docid/4917f82dc.html> [Erişim tarihi: 2.10.2023]
- G’ulomova Diyora, Ozodbek Karimov, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaning tuzilishi, Международная конференция академических наук, 2022, (ss.104-111).
- Gazeta.uz, “Qirg’iziston — eng yaqin qo’shni va vaqt sinovidan o’tgan do’st” — Shavkat Mirziyoyev, 27 Yanvar 2023, <https://www.gazeta.uz/oz/2023/01/27/kg-border/> [Erişim tarihi: 29.09.2023]
- Gazeta.uz, «Узбекистан заинтересован в сотрудничестве в рамках Тюркского совета», 3 Сентября 2018, <https://www.gazeta.uz/ru/2018/09/03/summit/> [Erişim tarihi: 24.09.2023].
- Gazeta.uz, O‘zbekiston uran ishlab chiqaruvchi mamlakatlar reytingida beshinchi o‘rinni egalladi, 18 Sentabr 2021, <https://www.gazeta.uz/oz/2021/09/18/wna-uranium/> [Erişim tarihi: 22.09.2023].
- Gel’man Vladimir, “Post-Soviet Transitions and Democratization: Towards Theory-Building”, *Democratization*, Vol.10, No.2, 2003, (pp.87–104).
- Gleason Gregory, “Orta Asya’da 1924 Sınır Düzenlemeleri: Modern Sınır İlişkilerinin Tarihi Boyutları”, 2014, https://www.altayli.net/orta-asyada-1924-sinir-duzenlemeleri-modern-sinir-iliskilerinin-tarihi-boyutlari.html#_edn15
- Global Firepower, https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=uzbekistan [Erişim tarihi: 21.09.2023].
- Gökçelik Şevval Beste, “Türk Konseyi’nden Türk Devletleri Teşkilatı’na”, 15 Kasım 2021, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/TURK-KONSEYI-NDEN-TURK-DEVLETLERI-TESKILATI-NA>
- Gömeç Saadettin Yağmur, “Yeni Yüzyıla Girerken Türk Cumhuriyetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, 2013, sayı:206, (ss.317-330).

- Gömeç Saadettin Yağmur, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2018, 8. Baskı.
- Gündüz Ahmet, “1917 Bolşevik İhtilâlinin Türk Dünyasındaki Yansımaları”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi*, 2005, Cilt: 6, Sayı: 1, (ss.1-12).
- Güneş Hakan, “Başkanlık, Parlamentarizm ve Yerel Ağlar: Özbek ve Kırgız Siyasal Sistemlerinin Yeniden Düzenlenmesi”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2011, (ss.23-43).
- Güneş Yasemin, Orta Asya Cumhuriyetlerinin Demografik Yapısı, (Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2011.
- Hamilton Academics, <https://academics.hamilton.edu/central-asian-history/keller-russian-turkestan-modernization> [Erişim tarihi: 20.04.2023].
- Hamzaoglu Halit, “Analyzing Uzbekistan Foreign Policy: Principles and Priorities”, *Current Approaches in Social, Human, and Administrative Sciences*, İksad Publishing House, 2020, (pp.193-225).
- Hamzaoglu Halit, “Turkey-Uzbekistan Relations: Strategic Cooperation and Partnership”, *International Journal of Social Sciences*, 2022, Volume:6, No:2, (pp.313-329).
- Hasan Dedehan, (Editör: Mustafa Kundakçı), *Ana Türkistan Hasreti (Şiirler)*, Karabük Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Hasanoğlu İbrahim, “25. Yıldönümü Münasebetiyle: Ahıska Türklerinin Fergana Faciası”, *Bizim Ahıska*, 2014, (ss.11-16).
- Hasanoğlu İbrahim, “Homo Sovieticus: SSCB’de Sovyet Halkı İnşası Çabaları”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2015, cilt:10, sayı:1, (ss.311-340).
- Heritage, 2023 Index of Economic Freedom, <https://www.heritage.org/index/country/uzbekistan> [Erişim tarihi: 23.09.2023].
- Hiro Dilip, *Inside Central Asia: A Political and Cultural History of Uzbekistan, Turkmenistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkey, And Iran*, Overlook Duckworth, 2009.
- Hoşcan Mehmet, Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizi ve Dünya Ekonomisiyle Uyumlarında Türkiye’nin Rolü, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası Finans Yüksek Lisans Tezi), 1992, s.43.; Füsün Kara, *Rusya’nın Orta Asya’ya (Türkistan) Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi*, İksad Yayınevi, 2021.
- <https://www.mfa.gov.tr/turk-konsevi-II-zirvesi-biskekte-duzenlendi.tr.mfa> [Erişim tarihi: 17.08.2023].
- <https://www.turkicstates.org/tr/logo-ve-bayrak> [Erişim tarihi: 17.08.2023].

- Hudaynazarov Bayram, Sovyetler Birliği'nin Dağılma Süreci (N. Kruşcev ve M. S. Gorbacev Dönemleri), (İstanbul Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2003.
- Hukuki Haber, Özbekistan ile Türkmenistan Arasında Çözülmemiş Hiçbir Sorun Kalmadı, 23 Nisan 2018, <https://www.hukukihaber.net/ozbekistan-ile-turkmenistan-arasinda-cozulmemis-hicbir-sorun-kalmadi> [Erişim tarihi: 2.10.2023]
- Hurriyet Daily News, 30.03.2022, <https://www.hurriyetdailynews.com/turkey-will-increase-trade-volume-with-uzbekistan-erdogan-172594>
- Hüseynova Rimunə, “Heydər Əliyev və Azərbaycan-Özbəkistan münasibətləri (1993-2003'cü illər)”, *Tarix və onun problemləri*, 2014, (ss. 158-164).
- Hyunjung Kim, “Social Economic Change As a Precondition of Ethnic Conflicts: The Cases of Osh Conflicts in 1990 and 2010”, *Вестник МГИМО-Университета*, 2017. 3(54). p. 201-211.
- Imamov B.Kh., “Diplomatic Relations Between Uzbekistan and Turkey (1991–2018)”, *Alma Mater*, 2021, (pp.85-90).
- International Crisis Group, “Central Asia: Border Disputes and Conflict Potential”, ICG Asia Report N° 33, 4 April 2002.
- İlhan Suat, *Jeopolitik: Güç Odağı Kuramı*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2019.
- Jo'rayev Narzulla, Shodi Karimov, *Özbekison Tarixi (O'zbekiston Sovet Mustamlakachiligi Davrida)*, “Sharq” Nashriyot-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahririyati, 2011.
- Johanson Lars, “Türk Dünyası'nın Sınırları: Türk Topluluklarının Gelişmesinde Bağlayıcı ve Ayırıcı Unsurlar”, Çev. Nurettin Demir, *Türkbilig*, Sayı: 2, 2001, (ss. 168-177).
- Joldoshov Altynbek, “Kırgızistan'ın Özbekistan ve Tacikistan ile Sınır ve Su Paylaşım Sorunları: Fergana Vadisi Çıkmazı”, *Bağımsızlığının 30.yılında Kırgız Cumhuriyeti: Dış Politika ve Uluslararası İlişkiler*, Astana Yayınları, Ankara, 2021, (ss.31-51).
- Kadyrov Mederbek, Öskönbay Zuuridinov, “Sovyetler Birliği'nin Din Siyaseti ve İslam (Orta Asya Örneğinde)”, *İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi*, 2019, Sayı:27, (ss.63-69).
- Kamalova Zebiniso, “Özbeklerin Ulusal Oluşumu”, *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, 2017, (ss.160-173).
- Kangas Roger D., “Uzbekistan: Evolving Authoritarianism”, *Current History*, Vol: 93, No: 582, Central Asia, 1994, (pp. 178-182).
- Kanlıdere Ahmet, “Özbekistan Cumhuriyeti”, *Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları, 2017, (ss.153-185).

- Kanlıdere Ahmet, “Rusya Türklerinde Fikir Hareketleri”, *Orta Asya Türk Tarihi*, Eskişehir, 2011, (ss.168-190).
- Kara Abdulvahap, *Turgut Özal ve Türk Dünyası*, Kültür Sanat Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2012.
- Kara Füsün, *Özbekistan Tarihi (1917-1991)*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi), 1999.
- Kara Füsün, *Rusya’nın Orta Asya’ya (Türkistan) Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi*, İksad Yayınevi, 2021.
- Karakuş Girayalp, “Sovyetler Birliği Neden Dağıldı?”, *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, 2022, Cilt:12, Sayı:2, (ss.291-299).
- Karimov Elyor, Çev: Necmeddin Güney, “Sovyet Yönetiminin Sekülerleştirme Politikası ve Günümüz Orta Asya’sına Etkileri”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 2011, Cilt:11, Sayı:1, (ss.183-187).
- Karimov Z., M. Sattorova, X. Azizov, G. Maqsudova, M. Usmonboyeva, *O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini o‘rganish*, «Sharq» Nashriyot-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahririyati, Toshkent, 2010.
- Karluk S. Rıdvan, Ayşen Hiç Gencer, Orta Asya’da Oluşturulan Ekonomik ve Siyasi Entegrasyonlar Kapsamında Türkiye Özbekistan İlişkileri, *International Conference On Eurasian Economies*, 2016, (ss.220-227).
- Kasım Kamer, “Özbekistan Türk Dünyasının Yükselen Yıldızı”, *Yeni Türkiye Özbekistan Özel Sayısı-I*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, 2022, Sayı:125, (ss.115-122).
- Kasymov Arslan, “Feuding Neighbours”, *Institute for War and Peace Reporting*, 21 February 2005, <https://iwpr.net/global-voices/feuding-neighbours> [Erişim tarihi: 1.10.2023]
- Kavala Coşkun Faik, “Özbekistan’ın Türk Dünyasındaki Yeri”, 21.yüzyıl Türkiye Enstitüsü, 18 Kasım 2022, <https://www.21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/orta-asya-arastirmalari-merkezi/ozbeki-stan-in-turk-dunyasindaki-yeri> [Erişim tarihi: 23.08.2023].
- Kavuncu Orhan, “Özbek Diasporası”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2018, Cilt:2, Sayı:1, (ss.28-37).
- Kayıkçı Murat, Bağımsızlık Sonrası Özbekistan’da Siyasal ve Anayasal Yapılanma, (Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 1997.
- Kazemi Leila, “Domestic Sources of Uzbekistan’s Foreign Policy, 1991 to the Present.” *Journal of International Affairs*, Vol: 56, No: 2, 2003, (pp. 205–16).
- Keçialan Dilara Cansın, Kırgızistan Özbekistan Sınır Anlaşmazlığında Çözüm Arayışları, ANKASAM, 24 Kasım 2022, <https://www.ankasam.org/kirgizistan-ozbekistan-sinir-anlasmazliginda-cozum-arayislari/> [Erişim tarihi: 29.09.2023]

- Kerimov Hatice, Türkistan Genel Valiliği'nde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897), (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Tezi), 2019.
- Kıdırali Darhan, "Uluslararası Türk Akademisi", Türk Birliği, <http://www.turkbirligi.net/detay-734-uluslararasi-turk-akademisi.html> [Erişim tarihi: 20.09.2023].
- Kim Alexander, "Uzbekistan And Turkmenistan: Can Common Interests Push Old Quarrels Aside?", The Jamestown Foundation Global Research and Analysis, October 23 2013, <https://jamestown.org/program/uzbekistan-and-turkmenistan-can-common-interests-push-old-quarrels-aside/> [Erişim tarihi: 2.10.2023]
- Kocatepe Ömer Kocaman, Tarihi İstanbul Zirvesi: Türk Konseyi'nden Türk Devletleri Teşkilatı'na, *Kriter*, 1 Mart 2022, <https://kriterdergi.com/dis-politika/tarihi-istanbul-zirvesi-turk-konseyinden-turk-devletleri-teskilatina> [Erişim tarihi: 17.08.2023].
- Koçak Mustafa, Sovyetlerin Orta Asya (Türkistan)'da Uyguladığı Kültür Politikaları (1917-1953), (Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2016.
- Kodaman Timuçin, Haktan Birsal, "Bağımsızlık Sonrası Özbekistan ve Dış Politikası", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2006, Cilt: 16, Sayı: 2 (ss. 413-442).
- Koyuncu Mustafa Cem, Özbekistan'ın Jeopolitik Önemi ve Kuşak-Yol Projesindeki Rolü, *Yeni Türkiye Özbekistan Özel Sayısı-I*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, 2022, Sayı:125, (ss.74-79).
- Köksal Pınar, "Özbekistan'da Şevket Mirziyayev Dönemi", *Avrasya Dünyası Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 2020, sayı:7, (ss.89-95).
- Kudaebergenov Zhandos, "Kırgızistan ve Özbekistan Arasındaki Sınır Aşan Su Sorunlarının Ulusal Çıkarlar Bağlamında Analizi", *Avrasya Araştırma Enstitüsü*, 2021, <https://www.eurasian-research.org/publication/kirgizistan-ve-ozbekistan-arasindaki-sinir-asan-su-sorunlarinin-ulusal-cikarlar-baglaminda-analizi/?lang=tr#:~:text=K%C4%B1rg%C4%B1zistan%2C%20k%C4%B1nC5%9F%C4%B1n%20%C3%BClkenin%20elektrik%20t%C3%BCketimi,gitmesi%20gereken%20su%20tedarikini%20s%C4%B1n%C4%B1rland%C4%B1rmaktad%C4%B1r>. [Erişim tarihi: 29.09.2023]
- Kun.Uz, "Uzbekistan will abandon the use of natural gas, coal and oil as fuel in 2050" – Ministry of Energy, March 3 2022, <https://kun.uz/en/news/2022/03/03/uzbekistan-will-abandon-the-use-of-natural-gas-coal-and-oil-as-fuel-in-2050-ministry-of-energy> [Erişim tarihi: 22.09.2023].
- Kun.uz, O'zbekistonda turizm qay ahvolda va uni rivojlantirish uchun nimalar qilish kerak - mutaxassis takliflari, <https://kun.uz/uz/news/2018/01/02/uzbekistonda-turizm-kaj-avolda-va-uni-rivojlantiris-ucun-nimalar-kilis-kerak-mutahassis-takliflari> [Erişim tarihi: 24.09.2023].

- Kurečić Petar, “The New Great Game: Rivalry of Geostrategies and Geoeconomies in Central Asia”, *Hrvatski Geografski Glasnik*, 2010, vol:72, issue:1, (pp.21-48).
- Kusaev Kamal, *Özbekistan-Rusya İlişkileri (1991-2019)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2020.
- Mamadaliyev Rahim, “Türk Devletleri Teşkilatı’nda Özbekistan’ın Rolü”, *II. Uluslararası Kafkasya’nın Geleceği Kongresi*, 11-13 Mayıs 2022, Ed. Güray Alpar-Gökberk Durmaz, Ankara, (141-148).
- Marszewski Mariusz, “Thaw in Uzbekistan. Reforms by President Mirziyoyev”, *Centre for Eastern Studies*, 2018, no:278.
- Məmmədli Atamoğlu, “Azərbaycan-Özbəkistan münasibətləri milli maraqlara xidmət edir”, *Respublika*, 01.09.2019, https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2019_4050.pdf [Erişim tarihi: 7.01.2023]
- Memmedli İlahe, *Türk Cumhuriyetlerinin İş birliği ve Sosyo-Ekonomik Potansiyeli Bağlamında Türk Devletleri Teşkilatı*, (Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2022.
- Memorial Human Rights Center, “Ужесточение режима на Туркмено-Узбекской границе вызывает волнения населения в приграничных районах Туркменистана”, 11 Ноябрь 2008, <https://memohrc.org/ru/news/uzhestochenie-rezhima-na-turkmeno-uzbekskoy-granice-vyzyvaet-volneniya-naseleniya-v> [Erişim tarihi: 1.10.2023]
- Meral Merve Rabia, *Milli Türkistan Dergisine Göre Sovyetler Birliği’nin Türkistan’daki Eğitim ve Kültür Politikaları*, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2015.
- Merritt Robin Nicole, *Facade Democracy: Democratic Transition in Kazakhstan and Uzbekistan*, (Electronic Thesis and Dissertations), 2004.
- Mert Osman, “Türk Konseyi (Keneşi) Türk Üniversiteler Birliği ve Türk Üniversiteler Birliği I. Genel Kurulu”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2015, (ss. 273-290).
- Ministry of Foreign Affairs of Turkmenistan, *The State Visit of The President of The Republic of Uzbekistan to Turkmenistan Started*, March 7 2017, <https://www.mfa.gov.tm/en/news/211> [Erişim tarihi: 2.10.2023]
- Mirzo G‘ulom, “Milliy armiyamiz – Yangi O‘zbekistonning mustahkam qalqoni”, 12 yanvar 2023, <http://pravacheloveka.uz/oz/news/m9642> [Erişim tarihi: 21.09.2023].
- Mominkulov Canat, “Kazak-Özbek İlişkileri Stratejik Ortaklığa Doğru”, *ORSAM*, 24 Nisan 2013, <https://www.orsam.org.tr/tr/kazak-ozbek-iliskileri-stratejik-ortakliga-dogru/> [Erişim tarihi: 27.09.2023]

Muhiddinov Sunnatullo Inoyatovich, “A New Look at the Activities of Jadid Schools in Turkestan”, *International Journal of Trend in Scientific Research and Development*, 2021, vol:5, issue:4, (pp.862-865).

Muzalevsky Roman, “Azerbaijan and Uzbekistan agree to look beyond politics”, 2010, <https://jamestown.org/program/azerbaijan-and-uzbekistan-agree-to-look-beyond-politics/>

Nahçıvan Anlaşması, Md. 2. https://turkicstates.org/assets/dokuman/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_20140417_193951.pdf [Erişim tarihi: 17.08.2023].

Nahçıvan Anlaşması, md.1, Türk Devletleri Teşkilatı, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_20140417_193951.pdf [Erişim tarihi: 15.08.2023].

Nəbiyev Vasif, “2003-2015-ci illərdə Özbəkistan və Azərbaycanın mədəni-humanitar sahədə qarşılıqlı əlaqələri”, https://www.academia.edu/32237713/%C3%96zb%C9%99kistan_Az%C9%99rbaycan_m%C9%99d%C9%99ni_humanitar_sah%C9%99d%C9%99_%C9%99laq%C9%99l%C9%99ri [Erişim tarihi: 7.01.2023].

Nogayeva Ainur, Yeni Dünya Düzeninde Orta Asya Bölgesinde Rusya, ABD ve Çin Arasında Stratejik Denge Arayışları, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Doktora Tezi), 2009.

Norboyeva Tanzila, “Xalqparvar davlat islohotlari, adolatli va obod yashash yo’lidagi katta qadamlar bilan qadrlanadi”, *Yeni Türkiye Özbekistan Özel Sayısı-II*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, 2022, Sayı:126, (ss.9-12).

Norling Nicklas, *Party Problems and Factionalism in Soviet Uzbekistan: Evidence from the Communist Party Archives*, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2017.

Nuriddinov Umarbek, “Bilateral Cooperation Between Uzbekistan and Kazakhstan: Will the Dynamics Continue?”, *CABAR*, January 14 2022, <https://cabar.asia/en/bilateral-cooperation-between-uzbekistan-and-kazakhstan-will-the-dynamics-continue> [Erişim tarihi: 27.09.2023]

O’zbekiston İstatistika Agentligi, <https://stat.uz/uz/> [Erişim tarihi: 24.09.2023].

O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, <https://constitution.uz/oz/clause/index#section2> [Erişim tarihi: 20.06.2023].

O’zbekiston Respublikasi Statistika Agentligi, <https://stat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/44510-o-zbekiston-respublikasi-tashqi-savdo-aylanmasi-2023-yil-yanvar-avgust>, [Erişim tarihi: 23.09.2023].

O’zlidep, “O’zbekiston 2 milliard tonna ko‘mir zaxirasiga ega”, 13 Yanvar 2023, <https://uzlidep.uz/uz/news-of-party/13781> [Erişim tarihi: 22.09.2023].

Omırgazy Dana, “Kazakhstan, Uzbekistan Sign Treaty on Allied Relations, Agreement on Border Demarcation to Foster Strategic Partnership”, *The Astana Times*, 23

- December 2022, <https://astanatimes.com/2022/12/kazakhstan-uzbekistan-sign-treaty-on-allied-relations-agreement-on-border-demarcation-to-foster-strategic-partnership/> [Erişim tarihi: 27.09.2023]
- Omorov Timurlan, “Türkistan’daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları”, *TÜBAV Bilim Dergisi*, 2012, Cilt:5, Sayı:2, (ss.7-18).
- Ökmen Mustafa, Güven Şeker “Özbekistan’da Kamu Yönetim Sistemi ve Yerel Yönetimler”, *Türk Dünyasında Yerel Yönetimler*, TDBB, 2013, İstanbul, (ss.153-179).
- Ömer Faruk, “Özbekistan’ın Yenilikçi Yol Haritası: Mirziyoyev Döneminde Dış Politika Değişimi ve Etkileri”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 2023, sayı:53, (ss. 81-106).
- Ömərov Vahid, “Azərbaycan-Özbəkistan əməkdaşlığı”, 23 Aprel 2013 <https://sesqazeti.az/news/mia/344223.html> [Erişim tarihi: 06.01.2023].
- Öncü Semanur, “Kırgızistan ile Özbekistan Arasındaki Potansiyel Çatışma Alanları: Su Paylaşımı ve Sınır Güvenliği”, *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 2018, Cilt:6, Sayı:2, (ss.63-89).
- Özbay İbrahim, Murat Erdem, “Özbekistan Cumhuriyeti Yargı Sistemi”, *Yargıtay Dergisi*, 2020, Cilt:46, Sayı:3, (ss. 629-666).
- Özbekistan ve Kırgızistan Arasındaki “Su Problemi” Çözümüne Kavuştu, Avrasya İncelemeler Merkezi, 9 Ekim 2017, <https://avim.org.tr/tr/Bulten/OZBEKISTAN-VE-KIRGIZISTAN-ARASINDAKI-SU-PROBLEMI-COZUME-KAVUSTU> [Erişim tarihi: 29.09.2023]
- Özbekistan, 6 Eylül 2017, AA Haber, <https://www.aa.com.tr/tr/ulke-profilleri/ozbekistan/902420> [Erişim tarihi: 23.09.2023].
- Özbekistan, Özbekistan’da İş Olanakları ve Yatırım Potansiyeli, 7 Haziran 2023, <https://ozbekistan.org/ozbekistanda-is-olanaklari-ve-yatirim-potansiyeli/> [Erişim tarihi: 23.09.2023].
- Özbekistan, Özbekistan’ın Ünlü Şehirleri ve Turistik Yerleri, 1 Temmuz 2023, <https://ozbekistan.org/ozbekistanin-unlu-sehirleri-ve-turistik-yerleri/> [Erişim tarihi: 24.09.2023].
- Özbekistan’la İnışli Çıkışlı İlişkiler, 1 Eylül 2016, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/ozbekistanla-inisli-cikisli-iliskiler> [Erişim tarihi 5.01.2023].
- Özbekiston Milliy Axborot Agentligi, Декларация о союзнических отношениях между Республикой Узбекистан и Республикой Казахстан, 06.12.2021, https://uza.uz/ru/posts/deklaraciya-o-soyuznicheskix-otnosheniyax-mezhdu-respublikoy-uzbekistan-i-respublikoy-kazaxstan_326819 [Erişim tarihi: 27.09.2023]

- Özey Ramazan, Mehmet Ünlü, *Türk Dünyasının Jeopolitiği*, Pegem Akademi, Ankara, 2020.
- Özlem Kader, “Kerimov Yönetiminde Özbekistan’ın İç ve Dış Politikasının Analizi”, *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 2013, Cilt: 4 Sayı:2, (ss.29-51).
- Öztopal Mustafa Kemal, “Azerbaycan ile İlişkileri Bağlamında Türkistan Devletlerinin Dağlık Karabağ Konusundaki Tutum ve Tepkileri”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2021, Cilt 7, Sayı 1, (ss.216-232).
- Öztürk Gülcennet, “Türkistan’da Ceditçilik ve Basın Faaliyetleri”, *İletişim Çalışmaları Dergisi*, 2016, Sayı:1, (ss.95-115).
- Öztürk Mehmet, “Türk Dünyasında Diplomasiden Kurumsallaşmaya: Türksoy, Türkpa ve Türk Keneşi”, *20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara, 2021, (ss.759-790).
- Öztürk Selim, *The Bukharian Emirate and Turkestan Under Russian Rule in The Revolutionary Era: 1917-1924*, (İhsan Doğramacı Bilkent University Department of International Relations Master’s Thesis), 2012.
- Öztürk Zamira, *Özbekistan’da Dil Politikası: Standartlaşma ve Modernizasyon*, (Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı), 2020.
- Peimani Hooman, “Turkmenistan Reconsiders Relations with Uzbekistan”, *The Central Asia-Caucasus Analyst*, June 4 2003, <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/8101-analytical-articles-caci-analyst-2003-6-4-art-8101.html> [Erişim tarihi: 1.10.2023]
- Podrobno.uz., “Эксперты объяснили, зачем Узбекистану Организация тюркских государств”, 4 ноября 2022, <https://podrobno.uz/cat/politic/eksperty-obyasnili-zachem-uzbekistanu-organizatsiya-tyurkskikh-gosudarstv/> [Erişim tarihi: 23.09.2023].
- Pottenger John R., “Civil Society, Religious Freedom, and Islam Karimov: Uzbekistan’s Struggle For A Decent Society”, *Central Asian Survey*, 2004, Vol: 23, Issue:1, (pp.55–77).
- Purtaş Fırat, “Geleneğin Üzerinde Yükselen Yeni Özbekistan ve Şevket Mirziyayev’in Liderliği”, *Yeni Türkiye Özbekistan Özel Sayısı-I*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, 2022, Sayı:125, (ss.42-48).
- Purtaş Fırat, “Yeni Özbekistan ve Türk Dünyası”, *Kriter Dergisi*, 1 Kasım 2021, <https://kriterdergi.com/dosya-turk-dunyasi/yeni-ozbekistan-ve-turk-dunyasi> [Erişim tarihi: 23.08.2023].
- Purtaş Fırat, *Türk Cumhuriyetlerinin Kültürel Entegrasyonu ve Türksoy*, TASAM, 26 Aralık 2013, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/25720/turk_cumhuriyetlerinin_kulturel_entegrasyonu_ve_turksoy [Erişim tarihi: 19.09.2023].

- Putz Catherine, “Brothers Again: Uzbekistan and Kazakhstan”, *The Diplomat*, March 24 2017, <https://thediplomat.com/2017/03/brothers-again-uzbekistan-and-kazakhstan/> [Erişim tarihi: 27.09.2023]
- Qamar Fatima & Sumera Zafar, “New Great Game: Players, Interests, Strategies and Central Asia”, *A Research Journal of South Asian Studies*, 2014, Vol. 29, No.2, (pp. 623-652).
- Rahimov Ferruh, “Bağımsızlık Döneminde Azerbaycan-Özbekistan İlişkileri, *International Congress on Afro- Eurasian Research V*, 2019, (ss.325-326).
- Resmi Gazete, “21860 Sayılı ve 3973 Nolu TÜRKSOY’un Kuruluşu ve Faaliyet İlkeleri Hakkında Anlaşmanın onaylanmasının uygun bulunduğuna dair kanun”, 25.02.1994, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc077/kanuntbmmc077/kanuntbmmc07703973.pdf [Erişim tarihi: 19.09.2023].
- Risbekkızı Perizat, A New Level of Strategic Partnership: Uzbekistan-Turkmenistan Relations, July 23 2022, <https://www.ankasam.org/a-new-level-of-strategic-partnership-uzbekistan-turkmenistan-relations/?lang=en> [Erişim tarihi: 2.10.2023]
- Roy Olivier, *Yeni Orta Asya Ya Da Ulusların İmal Edilişi*, Metis Yayınları, İstanbul, 2009.
- Salomov Jasur, “Mirziyoyev’s Uzbekistan: Towards Openness and Real Democracy?”, *EUCACIS Online Paper*, 2019, No. 6.
- Saraç Hanife, “Sovyet Rusya’nın Korenizatsiya (Yerelleştirme) Kapsamında Uyguladığı Dil Politikaları: Orta Asya Örneğı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2020, Cilt: 13 Sayı: 71, (ss.87-93).
- Saray Mehmet, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, 4. Baskı.
- Shahram Akbarzadeh, “The Political Shape of Central Asia”, *Central Asian Survey*, 1997, vol:16, no:4, (pp.517-542).
- Sobir Olimjon, “Türk Keneşi ve Özbekistan”, ANKASAM, 6 Eylül 2018, <https://www.ankasam.org/turk-kenesi-ve-ozbekistan/> [Erişim tarihi: 19.08.2023].
- Sodiqov Hamdam, Narzulla Jo‘rayev, *O‘zbekiston Tarixi*, «Sharq» Nashriyot-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahririyati, Toshkent, 2011.
- Sönmez A. Sait, “The Effects of Security Problems on the USA- Uzbekistan Relations”, *Alternatives Turkish Journal of International Relations*, 2012, Vol:11, No:3, (pp.27-48).
- Sulaymon Yo‘ldosh, Bağri Qon Farğona (1989), 16 Ekim 2013, <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/matbuot/qayta-qurish-davri-matbuoti/yo-ldosh-sulaymon-bag-ri-qon-farg-ona-1989> [Erişim tarihi: 14.06.2023].

- Şadıhanov Emil, “Sovyetler Birliği’nin Dağılma Sürecinde Etkili Olan Bölge Sorunları ve Milliyetçilik Hareketleri”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 2006, Cilt:33, Sayı:1, (ss.1-22).
- Şahin Çiğdem, “Uluslararası Örgüt İşlevleri Açısından Türk Konseyi (Türk Keneşi)”, *13. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, 28-30 Ekim 2015, Bakü/Azerbaycan, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2016.
- Şakı Çağlar, Büyük Güçler Politikasında Orta Asya Enerji Kaynakları: Jeopolitik Mücadele, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2018.
- Şener Ayşe, Türk Dünyasında Entegrasyon Süreçleri ve Kurumsallaşma, (Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2021.
- Şeyban Sedanur, “İş Birliğinde Yeni Merhaleye Geçiş; Türk Devletleri Teşkilatı”, *Kafkassam*, 14 Kasım 2021, <https://kafkassam.com/sedanur-seyban-is-birliginde-yeni-merhaleye-gecis-turk-devletleri-teskilati.html> [Erişim tarihi: 17.08.2023].
- Şimşek Nevzat, Hayal Ayça Şimşek, “Ulusal, Bölgesel ve Uluslararası Düzeyde Özbekistan’ın Enerji Politikaları”, *Özbekistan*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2021, (ss.269-293).
- Taldybayeva Dinara, Türk Dünyasında Entegrasyon Süreci: Türkiye-Kazakistan İkili İşbirliğinin Sürece Etkiler, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2012.
- TDV, İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/basmaci-hareketi> [Erişim tarihi: 20.04.2023].
- Terzioğlu Süleyman Sırrı, “Uluslararası Hukuk Açısından Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 2013 Cilt: 9, Sayı: 36.
- Toktogulov Beishenbek, “Uzbekistan’s Foreign Policy Under Mirziyoyev: Change or Continuity?”, *Eurasian Research Journal*, 2022, Vol. 4, No. 1, (pp. 49-67).
- Trading Economics, <https://tr.tradingeconomics.com/uzbekistan/gdp-per-capita> [Erişim tarihi: 23.09.2023].
- Travel Lemming, <https://travellemming.com/best-places-to-travel-2023/> [Erişim tarihi: 24.09.2023].
- TRT Haber, “Kazakistan ile Özbekistan arasında 19 yıllık, devlet sınırlarını belirleme süreci tamamlandı”, 10 Temmuz 2023, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/kazakistan-ile-ozbekistan-arasinda-19-yillik-devlet-sinirlarini-belirleme-sureci-tamamlandi-780676.html> [Erişim tarihi: 27.09.2023]
- TRT Haber, Türk Konseyi’nde Özbekistan Memnuniyeti, 2 Mayıs 2018, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/turk-konseyinde-ozbekistan-memnuniyeti-363594.html> [Erişim tarihi: 20.09.2023].

- Tuna Muharrem, Sezi Aydın, Feruza Djumaniyazova, “Özbekistan’da İnanç Turizmi”, Türk Dünyası 2040 Vizyonu: Bütünleştirici Ortaklık, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2023, no:10.
- Tutumlu Assel, “Turkey-Central Asia Relations: A Strategic Overview”, Near East Institute, Report 1, 2020.
- Türk Akademisinin Kuruluşuna Dair Anlaşma, Bişkek, 23 Ağustos 2012, https://turkicstates.org/assets/dokuman/TURK_AKADEMISI_ANLASMASI_TURKCE_20140417_194234.pdf [Erişim tarihi: 20.09.2023].
- Türk Akademisinin Kuruluşuna Dair Anlaşma, Bişkek, 23 Ağustos 2012, https://turkicstates.org/assets/dokuman/TURK_AKADEMISI_ANLASMASI_TURKCE_20140417_194234.pdf [Erişim tarihi: 20.09.2023].
- Türk Devletleri Teşkilatı 12.11.2021, https://turkicstates.org/tr/haberler/turk-devletleri-teskilati-sekizinci-zirvesi-istanbulda-duzenlendi_2394
- Türk Devletleri Teşkilatı Dokuzuncu Zirve Bildirisi, Semerkant, 11 Kasım 2022, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/9-zirve-bildirisi-16-tr.pdf [Erişim tarihi: 17.08.2023].
- Türk Devletleri Teşkilatı Dokuzuncu Zirvesi Semerkant’ta Gerçekleştirildi, Türk Devletleri Teşkilatı, 11 Kasım 2022, https://turkicstates.org/tr/haberler/turk-devletleri-teskilati-dokuzuncu-zirvesi-semerkantta-gerceklestirildi_2678 [Erişim tarihi: 17.08.2023].
- Türk Devletleri Teşkilatı Sekizinci Zirve Bildirisi, İstanbul Türkiye, 12 Kasım 2021, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/8-zirve-bildirisi-15-tr.pdf [Erişim tarihi: 17.08.2023].
- Türk Devletleri Teşkilatı, 20.02.2020, https://turkicstates.org/tr/haberler/ozbekistan-cumhuriyeti-cumhurbaskani-sn-sevket-mirziyoyev-19-20-subat-2020-tarihleri-arasinda-turkiyeye-resmi-bir-ziyarete-bulunmustur_1968
- “Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi 1. Zirvesi Bildirisi”, Türk Keneşi, 21 Ekim 2011, Almatı, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/1-zirve-bildirisi-8-tr.pdf [Erişim tarihi: 17.08.2023].
- Türk Fahri “Transformasyon Sürecinde Özbekistan’da Siyasal Partiler ve Özbek Muhalefet Liderlerinin Türk-Özbek İlişkileri Üzerine Etkileri”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008, Cilt 10 Sayı 2, (ss,53-81).
- Türk Keneşi Üçüncü Zirvesi Basın Toplantısı, https://turkicstates.org/tr/haberler/turk-kenesi-ucuncu-zirvesi-basin-duyurusu_35#:~:text=2009%20y%C4%B1%C4%B1nda%20Azerbaycan%2C%20Kazakistan%2C%20K%C4%B1rg%C4%B1zistan,Azerbaycan'%C4%B1n%20Gebele%20%C5%9Fehrinde%20ger%C3%A7ekle%C5%9Ftirilmi%C5%9Ftir [Erişim tarihi: 17.08.2023].
- Türk Konseyi 7. Zirvesi Bakü’de Düzenlendi, 15 Ekim 2019, https://turkicstates.org/tr/haberler/turk-konseyi-7-zirvesi-bakude-duzenlendi_1907 [Erişim tarihi: 17.08.2023].

- Türk Konseyi Altıncı Zirve Bildirisi, Çolpan-Ata, Kırgızistan, 3 Eylül 2018, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/6-zirve-bildirisi-13-tr.pdf , [Erişim tarihi: 17.08.2023].
- Türk Konseyi Altıncı Zirve Toplantısı Basın Duyurusu, 3 Eylül 2018, https://turkicstates.org/tr/haberler/turk-konseyi-altinci-zirve-toplantisi-basin-duyurusu_1670 , [Erişim tarihi: 17.08.2023].
- Türk Konseyi Beşinci Zirve Bildirisi, Astana, Kazakistan, 11 Eylül 2015, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/fifth-zirve-bildirisi-12-tr.pdf [Erişim tarihi: 18.08.2023].
- Türk Konseyi Dördüncü Zirve Bildirisi, Bodrum, Türkiye, 4-5 Haziran 2014, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/4-zirve-bidirisi-11-tr.pdf [Erişim tarihi: 18.08.2023].
- Türk Konseyi İkinci Zirve Bildirisi, Bişkek, 23 Ağustos 2012, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/2-zirve-bildirisi-9-tr.pdf [Erişim tarihi: 17.08.2023].
- Türk Konseyi Üçüncü Zirve Bildirisi, Gebele, Azerbaycan, 15-16 Ağustos 2013, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/3-zirve-bildirisi-10-tr.pdf [Erişim tarihi: 17.08.2023].
- Türk Konseyi Yedinci Zirve Bildirisi, Bakü, Azerbaycan, 15 Ekim 2019, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/7-zirve-bildirisi-14-tr.pdf [Erişim tarihi: 17.08.2023].
- Türk Kültür ve Miras Vakfı, https://www.turkicstates.org/tr/iliskili-kurumlar/turk-kultur-ve-miras-vakfi_5 [Erişim tarihi: 20.09.2023].
- Türk Kültür ve Mirası Vakfı Şartı, 23 Ağustos 2012, https://turkicstates.org/assets/dokuman/TURK_KULTUR_MIRASI_VAKFI_S_ARTI_TR_20140417_194303.pdf [Erişim tarihi: 20.09.2023].
- Türk Kültür ve Mirası Vakfı Şartı, 23 Ağustos 2012, https://turkicstates.org/assets/dokuman/TURK_KULTUR_MIRASI_VAKFI_S_ARTI_TR_20140417_194303.pdf [Erişim tarihi: 20.09.2023].
- Türkiye ile Özbekistan Arasında 10 Anlaşma İmzalandı, AA Haber, 29.03.2022, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-ile-ozbekistan-arasinda-10-anlasma-imzalandi/2549603>
- “Türkiye-Özbekistan ilişkileri güçleniyor”, AA, 12.02.2018. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-ozbekistan-iliskileri-gucleniyor/1060872> [Erişim tarihi 18.01.2023].
- Türkpa, Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi İstanbul Anlaşması, 21 Kasım 2008, <https://turkpa.org/files/istanbul%20agreement%20tr.pdf> [Erişim tarihi: 20.09.2023].
- Türksoy, <https://www.turksoy.org/turksoy-hakkinda>, [Erişim tarihi: 19.09.2023].

- Türksoy, <https://www.turksoy.org/turksoy-hakkinda>, [Erişim tarihi: 19.09.2023].
- University of Texas Libraries, <https://maps.lib.utexas.edu/maps/commonwealth.html> [Erişim tarihi: 20.04.2023].
- Uzreport, Узбекистан-Туркменистан: укрепление взаимовыгодного сотрудничества, 23 Fevral 2009 yil <https://uzreport.news/economy/uzbekistan-turkmenistan-ukreplenie-vzaimovyigodnogo-sotrudnichestva> [Erişim tarihi: 2.10.2023]
- Üye Ülkelerin İş Dünyalarını Tek Çatı Altında Toplayacak Türk İş Konseyi Kuruldu, Türk Devletleri Teşkilatı, https://turkicstates.org/tr/haberler/uye-ulkelerin-is-dunyalarini-tek-cati-altinda-toplayacak-turk-is-konseyi-kuruldu_146 [Erişim tarihi: 20.09.2023].
- Üye Ülkelerin İş Dünyalarını Tek Çatı Altında Toplayacak Türk İş Konseyi Kuruldu, Türk Devletleri Teşkilatı, https://turkicstates.org/tr/haberler/uye-ulkelerin-is-dunyalarini-tek-cati-altinda-toplayacak-turk-is-konseyi-kuruldu_146 [Erişim tarihi: 20.09.2023].
- Vohidov Erkin, “Insonni pul, mol-dunyo emas, noto‘gri tarbiya, haqsizlik buzadi” (1989), (Yozib oluvchi: Qulman Ochilov) “Yosh leninchi” gazetasi, 1989, 15, 16, 19 Sentyabr. <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/suhbatlar/erkin-vohidov-insonni-pul-mol-dunyo-emas-noto-g-ri-tarbiya-haqsizlik-buzadi-1989>
- Vurgun Seda Yılmaz, “1916 Türkistan İsyanı”, *SUTAD*, 2016, (ss.315-325).
- Weitz Richard, “Uzbekistan’s New Foreign Policy: Change and Continuity under New Leadership”, *Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program*, 2018.
- World Bank Group, Global Economic Prospects, January 2023, <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/254aba87-dfeb-5b5c-b00a-727d04ade275/content> [Erişim tarihi: 23.09.2023].
- World Gold Council, April 5 2022, <https://www.gold.org/goldhub/gold-focus/2022/04/global-central-bank-net-sales-continue-february> [Erişim tarihi: 22.09.2023].
- Xaitov Aktam, “Özbekistan-Türkiye: İşbirliğimiz Kapsamlı Stratejik Ortaklık Aşamasına Geldi”, *Yeni Türkiye Özbekistan Özel Sayısı-II*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, 2022, Sayı:126, (ss.54-56).
- Yakubovskiy A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev. Hasan Eren), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976.
- Yalçinkaya Alaeddin ve Khusan Abıdzhanov, “Özbekistan ve Kırgızistan’daki Anklav/Eksklav Alanlarının Çözüm Süreci”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2020, Cilt:9, Sayı:4, (ss. 2653-2667).
- Yalçinkaya Alaeddin, *Sömürgecilik ve Pan-İslamizm Işığında Türkistan (1856-1922)*, Divan Kitap Matbaacılık, İstanbul, 2021.

- Yalçınkaya Alâeddin, *Yetmiş Yıllık Kriz: Sovyetler Birliği'nde Moskova-Türkler İlişkileri*, Beta Yayınları, İstanbul, 1999.
- Yalçınkaya Fatih, “Türkiye ile Orta Asya Devletleri Arasındaki Siyasi ve Diplomatik İlişkiler-Hükümetler üstü Kuruluşlar (1992-2010)”, *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 1, 2010, (ss. 1-19).
- Yalınkılıçlı Eşref, “Uzbekistan as a Gateway for Turkey’s Return to Central Asia”, *Insight Turkey*, 2018, Vol. 20, No. 4, (pp. 27-43).
- Yangi O‘zbekiston, В Бухаре состоялись переговоры по демаркации Узбекско-Туркменской Государственной границы, 23 января 2023, <https://yuz.uz/ru/news/v-buxare-sostoyalis-peregovor-po-demarkatsii-uzbeksco-turkmenskoy-gosudarstvennoy-granits> [Erişim tarihi: 2.10.2023]
- Yarimoğlu Sacit, “Milliyetler Meselesi Temelinde Orta Asya’daki Sovyet Politikaları”, *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi*, 2022, Cilt: 4 Sayı: 1, (ss.31-60).
- Yıldırım Sümeyya Ayşe, “Türk Devletleri Teşkilatında Kültürel Diplomasi ile Halkların Yakınlaşması”, *II. Uluslararası Kafkasya'nın Geleceği Kongresi*, 11-13 Mayıs 2022, Ankara, (ss.259-270).
- Yıldız Murat, “Türkiye-Özbekistan Siyasi İlişkileri”, *20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara, 2021, (ss.247-284).
- Yılmaz Baha Ahmet, “Soğuk Savaş Sonrası Türk-Orta Asya İlişkilerinde Türk Keneşi’nin Rolü: Dönemler ve Değişim Dinamikleri”, *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 2019, Cilt: 7, Sayı: 1, (ss. 1-25).
- Yüce Mehmet, “Türkistan Birliği Fikrinin Tarihsel Gelişimi ve Gerçekleşebilirliği”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2010, sayı:185, (ss.175-198).
- Адыгезалов Азер Н., “Формирование правовых основ межгосударственного сотрудничества Узбекистана и Азербайджана в период независимости”, *Политология. История. Международные отношения*, 2019, (ss.96-107).
- Азербайджано-Узбекские отношения- хорошее прошлое и перспективное будущее, 21 июня 2022 <https://report.az/ru/vneshnyaya-politika/azerbajdzhano-uzbekske-otnosheniya-horoshee-proshloe-i-perspektivnoe-budushee-kommentarij/>
- Акунова Гулбара, “Особенности водной дипломатии в Центральной Азии”, *Проблемы постсоветского пространства*, 2021, 8(2), (ss.229-241).
- Газета.uz, О чём договорились Шавкат Мирзиёев и Гурбангулы Бердымухамедов, 5 октября 2021, <https://www.gazeta.uz/ru/2021/10/05/agreements-tm/> [Erişim tarihi: 2.10.2023]
- Ионова Е., “Внешнеполитические приоритеты Узбекистана”, *На постсоветском пространстве*, (ss.80-96).
- Коммерсантъ, “Туркмения вторглась на территорию Узбекистана”, 18 Декабрь 2002, <https://www.kommersant.ru/doc/356340> [Erişim tarihi: 1.10.2023]

- Котюкова Татьяна В., “Туркестан в дискурсе фронтирной модернизации Российской Империи в конце XIX – начале XX в.”, *Ислам в современном мире*. 2015. Том 11. № 1, (с.43-54).
- Маханов Канат, “Краткий обзор демографической ситуации в Узбекистане”, Eurasian Research Institute, <https://www.eurasian-research.org/publication/a-brief-review-of-uzbekistans-demographic-profile/?lang=ru> [Erişim tarihi: 24.09.2023].
- “Почему армия Узбекистана взлетела в рейтинге военной мощи”, 19 Апрель 2018, https://www.securex.uz/ru/mediacentre/novosti.php?ELEMENT_ID=34967 [Erişim tarihi: 21.09.2023].
- Рахимов Мирзохид, “Взаимоотношения Узбекистана и Казахстана: основные тенденции и фактор устойчивости Центральной Азии”, *Central Asian Analytical Network*, 18 Апрель 2016, https://www.caa-network.org/archives/6994#_ftn2 [Erişim tarihi: 27.09.2023]
- Саидов Ильхом, “Узбекско-Азербайджанские отношения”, *Qafqazşünaslıq (elmi-pəzəri jurnal)*, No: 1 (2), Bakı 2021 (ss. 101-108).
- Сыдыков Данияр, “30-лет Кыргызско-Узбекской дружбы, равные векам”, *KABAR*, 25 Январь 2023, <https://kabar.kg/news/30-let-kyrgyzsko-uzbekskoi-druzhby-ravnye-vekam/> [Erişim tarihi: 28.09.2023]
- Файзиев Шерзод, “Отношения между Узбекистаном и Азербайджаном имеют большие перспективы”, “Dövlət İdarəçiliyi”, 2012, № 4(40). (ss.171-181).
- Хамидов О.А., *История Узбекистана*, Термезский государственный университет кафедре истории Узбекистана, Термез, 2016.
- Холмухамедов Мухсинжон, “Организация тюркских государств: перспективные направления взаимодействия и потенциал Узбекистана в транспорте и логистике”, «Янги Ўзбекистон» 8 ноября 2022, <https://yuz.uz/ru/news/organizatsiya-tyurkskix-gosudarstv-perspektivne-nappravleniya-vzaimodeystviya-i-potentsial-uzbekistana-v-transporte-i-logistike> [Erişim tarihi: 21.09.2023].
- Элкеева Канымгул, “Как Бишкек и Ташкент будут строить ГЭС?”, Радио Азаттык, 7 сентября 2017, <https://rus.azattyk.org/a/28721985.html> [Erişim tarihi: 29.09.2023]
- Якубжанов Нодир, “Из истории железной дороги Туркестанского края”, *Karadeniz*, 2015, № 27, (с.210-226).

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: TDT üye ölkeleriyle Özbekistan'ın dış ticaret hacmi (milyon ABD doları)171

Tablo 2: Azerbaycan-Özbekistan ticaret hacmi (2011-2019) Milyon ABD doları ... 201

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Sovyetler Birliği'nin Orta Asya'daki cumhuriyetleri	38
Şekil 2: Türk Devletleri Entegrasyonunun Kurumsallaşması ve Örgüte Dönüşme Süreci	136
Şekil 3: Türk Konseyi'nin Kurumsal Yapısı ve İlişkili Kuruluşlar.....	138
Şekil 4: Türk Konseyi'nin Resmi Bayrağı	142

ÖZGEÇMİŞ

Gulrukh DADAKHON KHASAN, lise eğitiminden sonra 2016 yılında yerleştiği Karabük Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümünde lisans eğitimini tamamlamıştır. Ardından 2020 yılında Karabük Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında Yüksek Lisans Programına başlamıştır. 2021 yılında Asia Tour şirketinde tercümanlık yapmış ve aynı sene Özbekistan Taşkent Türk İlkokulunda İngilizce öğretmenlik görevini icra etmiştir. İki Kongreye katılım sağlamış, yayımlanmış bir tebliği ve henüz yayımlanmamış bildiri özeti bulunmaktadır.

